

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

**ПРОСТІР
В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

2020

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»

**ПРОСТІР
В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Збірник наукових статей

Випуск 1

ПЕРЕЯСЛАВ – КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
2020

УДК 001.83/85:94(477)

П 82

Простір в історичних дослідженнях: зб. наук. ст. / упоряд. С. М. Вовкодав. Переяслав – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2020. Вип. 1. 128 с.

Редакційна колегія:

Вовкодав В. О., молодший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини;

Вовкодав С. М., старший науковий співробітник Музею космосу НІЕЗ «Переяслав» (відповідальний редактор);

Гайдаєнко І. В., учений секретар НІЕЗ «Переяслав», к. і. н.;

Колибенко О. В., заступник генерального директора з науково-методичної роботи НІЕЗ «Переяслав», к. і. н.;

Лукашевич О. М., генеральний директор НІЕЗ «Переяслав», к. і. н. (головний редактор);

Нагайко К. М., старший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка»;

Нагайко Т. Ю., завідувач науково-дослідного відділу історичного краєзнавства, к. і. н.

До видання включено матеріали доповідей II Всеукраїнської наукової конференції «Фактор простору в історичних дослідженнях», що відбулася 28 травня 2020 р. у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав».

Для істориків, археологів, музейних працівників, краєзнавців, аспірантів, студентів, усіх, кого цікавлять питання дослідження минулого.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
(протокол № 2 від 8 травня 2020 р.)*

УДК 001.83/85:94(477)

П 82

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ 24394–14234 Р

© Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», 2020

ЗМІСТ

Артем Борисов <i>ЗАСТОСУВАННЯ КЛАСТЕРНОГО АНАЛІЗУ В ДОСЛІДЖЕННІ СИСТЕМИ ЗАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОРОССЯ</i>	4
Федір Гонца <i>ШЛЯХИ ГРАФІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНИХ МІСЦЬ ЗАСОБАМИ ВІДКРИТОГО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ</i>	9
Наталія Герасименко, Олександр Бончковський <i>ГЕОПРОСТОРОВА БАЗА ДАНИХ ГЕОАРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПАЛЕОЛІТУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ</i>	16
Михайло Сиволап <i>ТОПОГРАФІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ В БАСЕЙНІ СЕРЕДНЬОГО ДНІПРА</i>	25
Олег Білінський <i>РЕКОНСТРУКЦІЯ ДАВНІХ КОМУНІКАЦІЙ МЕТОДАМИ ПРОСТОРОВОГО АНАЛІЗУ НА ПРИКЛАДІ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ЗАХІДНОГО ПОСЕЙМ'Я</i>	33
Сергій Вовкодав <i>ДЕЯКІ ДАНІ ЩОДО УТОЧНЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ КОНФІГУРАЦІЇ СИСТЕМИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ «ЗМІЙОВИХ» ВАЛІВ</i>	38
Олександр Колибенко, Олена Колибенко <i>PERERIT – VITAE – MORTEM: ЧАС ТА ПРОСТІР ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО КНЯЗЯ</i>	45
Олександр Прядко <i>ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ДАНИХ ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ ЗЕМЛІ</i>	53
В'ячеслав Лоха <i>ГЕОГРАФІЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА</i>	67
Олена Жам <i>ТЕРЕХТЕМИРІВСЬКА ПОРОМНА ПЕРЕПРАВА В ПРОСТОРІ ТА ЧАСІ</i>	74
Олександр Горбовий <i>КАНІВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ ТА УРБАНІЗОВАНИЙ ПРОСТІР: ПРИЄДНАННЯ СЕЛА АНДРУШІ ДО МІСТА ПЕРЕЯСЛАВ (1963-1973 РР.)</i>	86
Світлана Тетеря, Наталія Костюк <i>КОБЗАРСТВО ТА БАНДУРНИЦТВО В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ. ПЕРЕЯСЛАВЩИНА (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)</i>	95
Тарас Нагайко <i>ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ: СОЦІАЛЬНО- ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ</i>	104
Андрій Блануца <i>«ГЕОГРАФІЯ» КНИГИ №270 ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ 1569–1571 РР.</i>	121
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	127

УДК [904.4:519.1](282.247.32-197.4)"11/12"

Артем Борисов
(Київ)**ЗАСТОСУВАННЯ КЛАСТЕРНОГО АНАЛІЗУ В ДОСЛІДЖЕННІ СИСТЕМИ
ЗАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОРОССЯ**

У роботі представлено застосування кластерного аналізу у вивченні системи заселення давньоруського Поросся з визначення внутрішньої структури регіону. Запропоновані програмні засоби дозволяють реалізувати кілька варіантів кластеризації.

Ключові слова: система заселення, кластерний аналіз, давньоруський час, QGIS, Поросся.

Дослідження структури регіонального розміщення поселень давньоруського Поросся здійснювалось у рамках роботи Пороського дослідницького проекту¹ та написання дисертаційної роботи «Давньоруське Поросся. Система заселення». У дослідженні використана методика аналізу системи заселення, успішно апробована А. П. Томашевським для дослідження Східної Волині давньоруського часу. Ця методика, складається з певних структурних ланок. Вони передбачають використання засобів організації джерельної бази та застосування кількох основних методичних прийомів і методологічних засад, опублікованих у низці робіт². Автор цього дослідження у цілому дотримувався послідовності дослідницьких операцій, розробленої А. П. Томашевським. Застосування значної кількості взаємопов'язаних дослідницьких інструментів та прийомів організовано у вигляді структури з трьох логіко-процесуальних блоків: базового-підготовчого, статистично-систематизаційного та аналітично-інтерпретаційного. Дослідницькі процедури здійснювались паралельно у всіх трьох блоках згідно з запланованою послідовністю методичних операцій.

Одним із завдань дослідження було виявлення та опис внутрішньої просторової структури системи заселення Пороського регіону. Визначення просторової структури системи заселення пов'язане з аналізом просторового розміщення груп населених пунктів. Він здійснений на основі карти населених пунктів давнини XII – першої половини XIII ст. Отримані результати екстрапольовано на XI ст. і додатково перевірено повторним аналізом.

На основі даних про реальні середні відстані між населеними пунктами отримано

¹ Борисов А. В. Проект дослідження давньоруського Поросся: завдання, структура, напрямки досліджень. І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (м. Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Ніжин: ІА НАН України, 2018. С. 34.

² Томашевський А. П. К методике микрорегиональных исследований раннего средневековья. Археологическое изучение микрорегионов. Итоги и перспективы: тез. док. наук. конференции. Воронеж, 1990. С. 15–16; Томашевський А. П. Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині другої половини I тис. н. е. Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: дез. доп. XX Республ. конф. К.: Наукова думка, 1989. С. 233–234; Томашевський А. П. До методики застосування комплексного підходу в історико-географічному дослідженні слов'яно-руських пам'яток.: Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини: тез. доп. обл. наук. сем. Чернігів, 1991. С. 40–43; Томашевський А. П. Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (Система заселення, екологія, господарство): автореф. дис. На здобуття наук. ступеня к-та іст. наук. Київ, 1993; Томашевський А. П. Розділ I. Глава I. Система заселення: Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ, 2003.

показник територіальної концентрації населення (ПТКН). Це одна з якісних характеристик типу заселення,, яка вираховується за формулою:

$$P_n = D / 0,5 \sqrt{S \cdot h},$$

у якій D – середня відстань між сусідніми населеними пунктами, S – площа території, n – кількість населених пунктів хронологічного періоду. При рівномірному розподілі поселень на території показник ПТКН становить – 2,15. При скупченні в окремих пунктах – 0. При безладному розподілі – 1³. Показник територіальної концентрації населення дозволив прогнозувати виділення територіальних груп населених пунктів, реалізованих у дослідженні на основі їх просторового групування – кластеризації.

Для початкового етапу дослідження нами було використано принцип DBSCAN кластеризації (англ. *density-based spatial clustering of applications with noise*). Алгоритм кластеризації запропонований групою дослідників у 1996 р.⁴ Він ґрунтується на оцінці щільності. Множину точок на певній території він об'єднує в групи таким чином, що до однієї групи потрапляють точки, розташовані найбільш щільно, тобто мають багато сусідів. Додатково алгоритм позначає точки, які знаходяться поза групами, адже розташовані занадто далеко від своїх сусідів. Для реалізації алгоритму необхідно ввести два параметри: мінімальну кількість точок у кластері (групі) та максимальну відстань між двома окремими точками в кластері. Базовим параметром для цього типу кластеризації було обрано максимальну відстань між точками, що дорівнювала 10 км. Це значення природним чином впливає з твердження, що два населені пункти можуть вважатися сусідніми і бути об'єднані в одну територіальну групу, якщо їх ресурсні зони безпосередньо межують між собою. Як відомо, максимальний радіус ресурсної зони для місця проживання осілого населення становить 5 км. Звідси, отримуємо максимальну відстань між двома поселеннями в межах одного кластеру (10 км). Параметр мінімальної кількості населених пунктів визначено на основі кількох експериментів з кластеризації в програмі QGIS (ID алгоритму «*native:dbscanclustering*»). Для нашої вибірки населених пунктів давньоруського періоду часів розквіту літописного Поросся (XII – перша половина XIII ст.) цей параметр перебуває в межах від 7 до 4. Саме у цих межах алгоритм об'єднав максимальну кількість поселень у територіальні групи, досить представницькі за кількістю. Оптимальне співвідношення параметрів: 5 / 10 виявило районування пам'яток на три групи, що співпадають з традиційним географічним районуванням регіону на Нижнє, Середнє та Верхнє Поросся (рис. 1).

Недоліком цього типу кластеризації є залежність від ступеню археологічної дослідженості території (САД)⁵. Щільність пам'яток, і, відповідно, групування у кластери залежить від «скупченості» пам'яток на певних ділянках регіону, що часто залежить від детальності її обстеження та складання археологічної карти⁶.

³ Дмитриевский Ю. Д. Показатели систем расселения. Известия Всесоюзного Географического общества. 1968. Т. 120, №. 3. С. 209–214.

⁴ Ester, M., Kriegel, H.-P., Sander, J., та ін. A Density-Based Algorithm for Discovering Clusters in Large Spatial Databases with Noise: KDD, 1996.

⁵ Томашевський А. П. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості. Археологія і давня історія України. К., 2017. Вип. 4(25). С. 240–285.

⁶ Борисов А. В. Історія та сучасний етап археологічного дослідження Богуславського Поросся та оцінка потенційної кількості пам'яток археології. Археологія і давня історія України. К., 2017. Вип. 4 (25). Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 12-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського). С. 286–295; Борисов А. В. Візуалізація ступеню археологічної дослідженості території за допомогою картографування. Фактор простору в історичних дослідженнях: матеріали

Зважаючи на це, для кластеризації поселенської структури регіону нами застосовано алгоритм ієрархічної кластеризації. Для цього використано плагін програми QGIS – *Cluster Points*⁷. Цей інструмент ієрархічної кластеризації (англ. *hierarchical cluster analysis*) враховує кількість центрів та метод середнього зв'язку для обрахунку ступеню близькості між населеними пунктами⁸. Суть методу полягає в побудові за певними параметрами дендрограми. Інструмент здійснює агломераційну (об'єднувальну) кластеризацію, при якій на початку кількість кластерів дорівнює кількості об'єктів. Далі користувач обирає набір параметрів, які визначають метод пошуку найближчого до точки кластеру та об'єднання їх в один. Нами обрано параметр незваженого середнього (Unweighted Average). Щоразу при об'єднанні двох кластерів алгоритм перераховує відстані від новоутвореного кластера до решти кластерів. Таким чином формується дерево кластерів. Відстані між кластерами вимірюються евклідовою відстанню. Користувач також може обрати кількість створених кластерів, таким чином обравши, на якому ієрархічному рівні має припинитись побудова дерева кластерів.

Для території Поросся прогнозована кількість кластерів залежить від кількості потенційних локальних центрів відомих із літописів. Із контексту літописного повідомлення 1195 р. впливає, що на кінець XII ст. на території Поросся фіксується принаймні п'ять міст, які, ймовірно, відігравали роль удільних центрів: Богуславль, Корсунь, Канів, Торчеськ та Юр'єв. На крайньому заході басейну р. Рось знаходились землі берендичів із шістьма городами та Ростовцем. Таким чином, маємо шість потенційних окремих уділів згідно літописних даних. Для отримання об'єктивних результатів аналізу ми залучили всі населені пункти давнини, які потрапляли в дослідницьку рамку.

Результати кластерного аналізу досить яскраво демонструють розподіл населених пунктів давньоруського Поросся за територіальними групами, пов'язаними з літописними населеними пунктами (рис. 2). Виділені територіальні групи можуть бути умовно ототоженні з певними адміністративно-територіальними одиницями давньоруського часу (волості, уділи). У середині виділених територіальних груп, за допомогою інструментів визначення центральності в групах з врахуванням комунікаційної мережі, з'ясовано центральні місця. Частина давніх населених пунктів давньоруського Поросся надійно ідентифікуються з літописними містами. Ці літописні населені пункти в цілому співпадають із локальними центрами виділених територіальних груп.

Таким чином, можемо констатувати, що застосування інструментів кластерного аналізу є досить перспективним у дослідженні систем заселення давньоруського часу. Водночас, слід

круг. ст. (м. Переяслав-Хмельницький, 31 травня 2018 р.). Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 4–7; Бітковська Т. Л. Досвід апробації нової пам'яткоохоронної методики на території Попільнянського району Житомирської області що до збереження історико-культурної спадщини України: матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11–13 жовтня 1995 р.). 1995. С. 133–142; Манігда О. В. Підсумки досліджень давньоруських поселень на території Західної України у II-й половині XX ст. (за матеріалами Наукового архіву ІА НАН України). *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. С. 251–260; Вовкодав С. М., Юрченко О. В. Система заселення давньоруського часу басейну р. Броварка на Переяславщині. *Старожитності Вишгородщини: збірник тез доп. і пов. 16-ої наук.-практ. конф. Вишгород: Вишгородський історико-культурний заповідник, 2010. С. 27–39.*

⁷ Jenkner, J. *Cluster Points*: URL: <http://jjenkner.com/ClusterPoints/jjenkner.com>, (дата звернення: 26.04.20).

⁸ *hclust function* / R Documentation: URL:

<https://www.rdocumentation.org/packages/stats/versions/3.6.2/topics/hclust>(дата звернення: 09.02.20).

наголосити на тому, що отримані результати є, насамперед, робочими моделями, які вимагають уточнення як на рівні вихідних даних, так і на рівні здійснення більшої кількості різних варіантів кластеризації. Визначальним критерієм достовірності запропонованих моделей є оцінка повноти джерельної бази – достовірності та «щільності» археологічної карти давньоруського часу. Описані в статті методи кластеризації спираються виключно на взаємне розташування об'єктів ігноруючи інші важливі параметри населених пунктів давнини (розмір, соціальні, виробничі, релігійні та адміністративні функції), важливі для їх об'єднання у територіальні групи. Суттєвим уточненням запропонованих моделей стане здійснення аналізу системи заселення у вигляді графу-мережі, особливо, при використанні шляхів змодельованих на основі врахування енергозатрат під час пересування по реальній місцевості. У археології давньоруського часу маємо принаймні кілька вдалих прикладів такого моделювання⁹.

Artem Borysov
(Kyiv)

RESEARCH OF SETTLEMENTS SYSTEM OF MEDIEVAL TIMES IN THE ROS RIVER REGION: APPLYING OF CLUSTER ANALYSIS.

An application of cluster analysis to settlements system in studying the Ros River Region of medieval times is presented in this paper. The aim of the applied cluster analysis is to identify the internal structure of the region. The proposed software tools allow you to implement several clustering options.

Keywords: *settlements system, cluster analysis, medieval times, QGIS, Ros River Region.*

---

⁹ Вовкодав С. М. *Методика моделювання давніх комунікаційних мереж шляхом ГІС-аналізу. Наукові записки з української історії.* 2007. Вип. 19. С. 76–82; Манигда, О. В. *Реконструкція ближайших комунікацій древнерусских памятников в микрорегионе Хотинской возвышенности с помощью модуля Spatial Analyst. Методический аспект. Археология и геоинформатика.* 2012. Вип. 7.

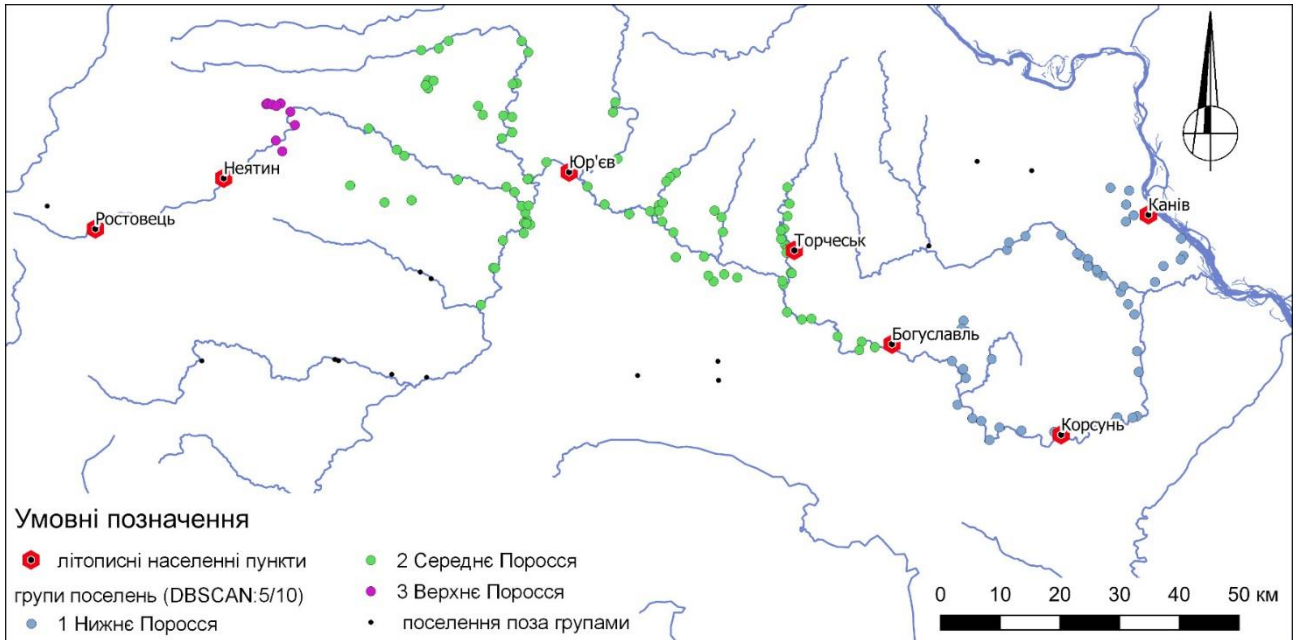

Рис. 1.

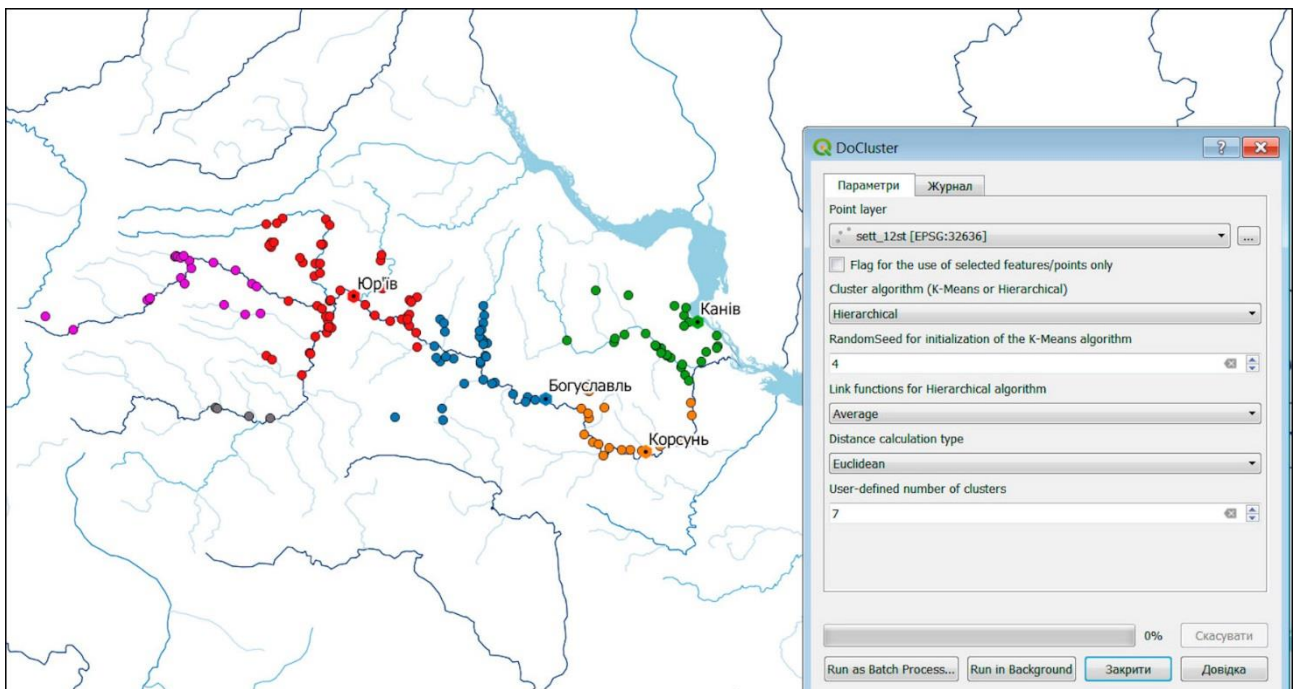

Рис. 2.

УДК 712.3/.7:912.43(528.067)

Федір Гонца
(Черкаси)

ШЛЯХИ ГРАФІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНИХ МІСЦЬ ЗАСОБАМИ ВІДКРИТОГО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У публікації подана концепція одного з робочих процесів опрацювання різних джерел картографічної, топографічної інформації в дослідженні та подальшій графічній реконструкції пам'яток садово-паркового мистецтва та містобудування шляхом використання вільного програмного забезпечення.

Ключові слова: геоінформаційні системи, вільне програмне забезпечення, графічна реконструкція, картографічні дані, пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Під час досліджень історичних об'єктів, які мають у собі геопросторові складові – пам'яток садово-паркового мистецтва, пам'яток містобудування тощо, постає питання реконструкції складових елементів композиції та чинників, що вплинули на її формування. Це стосується рельєфу, водоймищ та річок, експозиції схилів та загалом ситуації, що вплинула на формування та подальшу композиційну модель. Але часто ці об'єкти є «загублені» в часі та просторі. Рельєф зазнав значних змін, гідрологічна мережа могла бути зміненою, сучасний вигляд території різко відрізняється від того, що був у минулому. Особливо це стосується об'єктів, які на сьогодні є втраченими або зазнали незворотних змін. Водночас, дослідження таких пам'яток може допомогти як зрозуміти минуле, так і сформуванати шляхи для майбутніх, зовсім нових рішень.

Відповідно, робити дослідження об'єктів минулого, що мають геопросторові складові, на основі сучасних геопросторових або картографічних даних не є досить коректно, оскільки це може хибно вплинути на подальші рішення. Отже, питання реконструкції геопросторової ситуації на момент дослідження є досить актуальним і потребує ґрунтовного підходу. Звісно, про високу точність отриманих результатів не йдеться, питання про формування бодай приблизного уявлення, який вигляд мала та чи інша містобудівна чи планувальна ситуація в потрібний історичний період. Натомість, не потрібно відкидати й сучасні дані, бо на підставі них можливо вибудувати структуру зв'язків та пов'язати минуле планування із сучасним.

Які існують шляхи пошуку та отримання картографічної та планувальної інформації про минуле? Насамперед це, звісно, різноманітні картографічні та планувальні матеріали, які можливо відшукати в архівах, музеях, бібліотеках та різноманітних онлайн збірках, наприклад таких, як Колекція історичних мап Девіда Рамзі¹ та інших менш значних ресурсах, але не менш цінних. На щастя, зараз все більше музеїв, бібліотек та архівів завдяки міжнародній та державній підтримці оцифровує свої сховища, тож майже кожен місяць з'являються нові джерела про минуле. Звісно, відомості про територію сучасної України чи будь-якої іншої місцевості можливо зустріти в найнесподіваніших збірках, тож варто слідкувати за процесом постійного оновлення ресурсів та проводити доступний зараз онлайн моніторинг джерел.

¹ *The David Rumsey Map Collection: каталог. URL: <https://www.davidrumsey.com/> (дата звернення: 22.04.2020).*

Отримати ці матеріали зазвичай можна як і в цифровій формі, так і за певну плату в паперовому варіанті.

Під час оцінки цих історичних картографічних або планувальних матеріалів (плани міст чи ландшафтних об'єктів) бажано провести первинну класифікацію, яка полягає у визначенні можливості їх прив'язки до сучасної картографічної основи². Слід пам'ятати, що для картографів минулого сучасна точність та засоби ДЗЗ (дистанційного зондування Землі) були недосяжні, тож геоприв'язка цих джерел без певних спотворень не можлива. Тому слід обрати один із декількох методів прив'язки. Якщо на мапі є дані про географічні координати, можна спробувати використати їх для геокодування з подальшою їх корекцією. У цьому випадку варто враховувати картографічну проєкцію вихідного зображення, спираючись на тогочасну наукову та технічну літературу або на відповідні позначення на самій мапі. Цей спосіб найкраще застосовувати до картографічних та топографічних матеріалів XIX–XX ст. Іншим варіантом є геоприв'язка за опорними точками, якими є не відомі нам геомітки, а виразні об'єкти природи, архітектури чи планування, що збереглися до нашого часу. Вони в певній мірі є ключами, які пронизують тематично відмінні шари та дають змогу порівняти та поєднати різні джерела. Цей спосіб добре працює в містах, де є можливість прив'язки до об'єктів архітектурни, промисловості чи інфраструктури, а також у випадку з природними об'єктами ландшафту: скелі, гори, річки тощо.

Картосхеми та малюнки прив'язати до сучасної геопросторової ситуації складніше, але вони можуть мати семантичні, лінгвістичні, культурологічні зв'язки із сьогоденням. Часто це можуть бути фрагменти топографічних матеріалів, схеми або графічні панорамні зображення у творах мистецтва, у літературних джерелах тощо. У випадку з перспективними малюнками, можна за допомогою методу реконструкції перспективи з нарисної геометрії чи шляхом використання сучасного програмного забезпечення (Fspy та Blender) відновити планування зображеного об'єкта. У більшості випадків, ми не зможемо використати художній твір безпосередньо для відновлення планування території, але такі джерела дозволять отримати нам багато корисних даних про об'єкти та їх характеристики, що, безумовно, збагатить нашу дослідницьку палітру.

Крім історичних картографічних та топографічних джерел, не менш корисними можуть бути твори літератури. Так, опис того чи іншого об'єкта в тексті твору може дати розуміння про планувальну структуру, рельєф тощо. Цікавим джерелом отримання геопросторової інформації про місцевість може бути статистична інформація. Дані про відстані, склад населеного пункту, площі чи господарські об'єкти необхідно також використати в дослідженнях.

Які сучасні дані можливо використати для досліджень об'єктів минулого? Насамперед, це різноманітні дані ДЗЗ, отримані шляхом фотознімання, сканерного, радарного, спектрометричного та лідарного знімання – це широкий спектр даних, які ми зараз отримуємо за допомогою супутників, літаків або дронів³. Крім звичних на цей час супутникових знімків, отриманих шляхом фотознімання, є дуже корисні різноманітні дані радарного сканування поверхні, вони дають нам можливість побудувати цифрові моделі рельєфу або поверхні,

² *Case Study: How Brindisi, Italy is Using GIS to Help Preserve its Ancient Architecture // GIS Lounge. – 2019. URL: <https://www.gislounge.com/case-study-how-brindisi-italy-is-using-gis-to-help-preserve-its-ancient-architecture/> (дата звернення 22.04.2020).*

³ *Geo Guide: Дистанційне зондування землі.*

URL: <http://www.geoguide.com.ua/survey/survey.php?part=dzz> (дата звернення: 22.04.2020)

визначити зміни рельєфу, гідрографії, його складових тощо. Так, це дані по сучасний рельєф, але, порівнюючи його з історичними картографічними чи топографічними матеріалами, малюнками та схемами, ми можемо вже приблизно прив'язати історичну ділянку до сучасної території. Чудовим джерелом сучасних даних для дослідження історичних об'єктів та території є багат шарові спектрометричні знімки, де кожен шар відповідає певному спектру, характерному для вимірювання відбивання поверхонь. Завдяки такій інформації та алгоритмам її обробки, можливо відшукати «сліди минулого» там, де при візуальному огляді супутникових знімків відсутні будь-які об'єкти. Одним із сучасних та відносно доступних способів умовно-польового дослідження є спосіб лідарного знімання, де завдяки монохроматичному лазерному випроміненню фіксованої довжини відтворюються найменші зміни поверхні земні або рослинного покриву. Прекрасним джерелом відкритих картографічних даних є такі проєкти, як OpenStreetMap та інші, створені на їх основі. Такі дані не закриті авторськими правами комерційних компаній та можуть бути використані для відображення сучасної ситуації, особливо під час створення планувальних схем. Вони збираються волонтерами вже тривалий час, і дослідник може сам стати учасником цієї спільноти та підготувати для себе необхідні дані про місцевість. За декілька годин можна створити сучасний план місцевості, чи схему планування об'єкту, оскільки часто ця інформація не є публічною. Звісно, їх точність залежить від польових GPS-зйомок професійним або любительським обладнанням. Також використовуючи редактор JOSM для OpenStreetMap дуже легко та зручно створювати цифрові картографічні дані на основі геоприв'язаних історичних картографічних та топографічних джерел чи архівних аерофотознімків початку – середини ХХ ст. Тобто, комбінуючи інструменти, можна підготувати для досліджень необхідну джерельну базу.

Опрацьовуючи архівні матеріали покроково, за певний час сформується певна інформаційна структура (робоча схема), характерна для того чи іншого типу дослідження. Аналізуючи дані ДЗЗ для території дослідження, можна відшукати сліди втрачених об'єктів минулого. Безумовно така кількість різномірної інформації потребує класифікації, обробки та збереження, і якнайкраще для цього підійдуть ГІС-інструменти на основі вільного програмного забезпечення. Передусім, це три великі геопросторові інструменти для картографування та аналізу даних: QGIS, GRASS GIS, SAGA. Вони всі доступні безкоштовно та вільні для модифікації, що досить добре для композитних досліджень. Завдяки вільному програмному забезпеченню (програмне забезпечення з відкритим кодом) дослідники не обмежені в інструментах, фінансах на їх впровадження та подальшу експлуатацію. Це також і гарантія того, що дослідження не будуть втрачені в майбутньому, через зміну форматів, патентів чи закриття компаній. Варто всі інструменти розглядати в комплексі, не обмежуючись одним. Саме у такому випадку дуже великий спектр алгоритмів аналізу буде доступний для всебічного вивчення місцевості та просторових складників історичних об'єктів.

Багато інструментів та алгоритмів досліджень базується на таких мовах програмування, як Python або R. Вони, завдяки бібліотекам, вже стали стандартними інструментами для досліджень науковців по всьому світу. Наприклад, дослідження Джефа Боїнга з аналізу планування міст США⁴. Навіть початкове володіння основами програмування відкриває перед дослідниками багато якісних та зручних інструментів, розроблених колегами по всьому світу.

---

⁴ Geoff Boeing. *Urban spatial order: street network orientation, configuration, and entropy*. URL: <https://doi.org/10.1007/s41109-019-0189-1> (дата звернення: 22.04.2020).

Завдяки цьому, ми можемо комбінувати, збирати та аналізувати різноманітні дані та отримувати раніше недоступні результати.

Робота з результатами досліджень вимагає постійної уваги та якості, їх подальшого використання. Дані, які можливо класифікувати у вигляді таблиці, краще утримувати в базах даних (SQLite, PostgreSQL, MySQL) та організувати для них резервне копіювання з метою збереження від втрати та випадкових змін. З такими даними надалі буде легко працювати в геоінформаційній системі вашого дослідження. Текстову інформацію краще зберігати за допомогою системи контролю версій (наприклад, Git), щоб постійно мати актуальну копію та за допомогою «гілок» перевіряти гіпотези без шкоди основній структурі тексту. Розподілена система контролю версій також запорука кращого збереження матеріалу досліджень. Завдяки цьому дослідник убезпечиться від втрати матеріалів через збій у роботі комп'ютера чи банальні помилки. Використання ГІС-інструментів допоможе підтримувати в максимально структурованому та наочному вигляді увесь процес дослідження.

Як приклад, розглянемо один із простих алгоритмів реконструкції рельєфу за даними топографічного знімання початку ХХ ст. Ця робота велась відносно сучасними методами, тож є ймовірність в їх певній відповідності до сучасних умов. На жаль, сама ділянка місцевості втрачена та спотворена подальшою розбудовою території, але для наступних досліджень варто отримати містобудівну ситуацію для історичного періоду, що досліджується.

Першим кроком графічної реконструкції рельєфу є створення цифрової копії архівних матеріалів та пошук алгоритмів покращення їх якості. Наступним кроком є вивчення отриманих даних про місцевість для її подальшої геоприв'язки, адже для створення моделі необхідно максимально якісно поєднати історичний та сучасний картографічний матеріал. Прив'язка виконувалась за допомогою інструментів QGIS. Оскільки дані про картографічну проєкцію, як і географічні чи геодезичні відмітки, відсутні, але відомо, де саме розташовувались досліджувані ділянки, було обрано опорні точки – кути існуючих сьогодні будівель. Ці будинки були попередньо досліджені на місцевості та геоприв'язані за допомогою вимірювань, даних GPS та ДЗЗ до сучасної мапи. Шляхом зіставлення та корекції вдалось відносно точно прив'язати ділянку. Наступним кроком є векторизація зафіксованих на історичних матеріалах даних. Цей етап досить кропіткий та вимагає багато часу. Кожен елемент необхідно опрацювати, перевірити та виправити вручну, оскільки через погану якість джерела складно використовувати методи автоматичного чи напівавтоматичного векторизування. До кожної ізолінії було додано атрибутивні дані про висоту. Це допоможе надалі створити просторову модель втраченої ділянки історичного рельєфу. Після завершення цього етапу всі отримані векторні дані було ще раз перевірено та виправлено, щоб унеможливити появу помилок у подальшому. Далі на основі цих векторних ліній та полігонів згенеровано точки, які вже мали сучасні географічні координати. Їх було розподілено на площині, а як параметри висоти використовувались дані ізоліній топографічного знімання. З отриманої сукупності точок методом інтерполяції з нерівномірного масиву (сітки точок) була згенерована карта висот – фактично умовна цифрова модель рельєфу (DEM). Надалі цю модель можна використовувати для створення різних графічних зображень рельєфу. Це може бути гіпсометрична відмивка рельєфу ручними або комп'ютерними методами, або ж ізолінійна модель місцевості чи тривимірна модель рельєфу, яку можна використовувати в дослідженнях чи презентаційних матеріалах (рис. 1). Подібним чином відбувалась графічна прив'язка мапи ХІХ ст. у фрагменті міської забудови (рис. 2). Для прикладу, у дослідженні

історичних планувань міста Черкаси⁵ використовувалось понад 10 різних архівних картографічних джерел, які прив'язувались до сучасного планування методом опорних точок як до забудови, так і до рельєфу (рис. 3).

Загалом, отримана сукупність даних про місцевість та об'єкти дослідження, відпрацьовані методи графічної реконструкції дають чітку та ґрунтовну основу для подальших робіт. Дані польових досліджень також варто заносити в проєктну геоінформаційну систему, що буде гарним джерелом для подальшого вдосконалення та аналізу. Використання геоінформаційних систем, а особливо відкритих систем в історичних, композиційних та планувальних дослідженнях є вже вимогою сучасності. Завдяки синтезу різних методів, комбінування архівних матеріалів та сучасних даних можливо якісно покращити результати всіх етапів досліджень та запобігти помилковим рішенням у майбутньому. Використання мобільних систем збору даних та їх візуалізації дає змогу мати увесь необхідний опрацьований матеріал та, безпосередньо на місцевості, перевіряти гіпотези або нанести необхідні уточнення.

Fedir Gontsa
(Cherkasy)

WAYS OF GRAPHIC RECONSTRUCTION OF HISTORIC PLACES BY MEANS OF OPEN SOURCE SOFTWARE

The publication presents the concept of one of the workflows of processing different sources of cartographic, topographic information in the study, and subsequent graphic reconstruction of landscaping monuments and urban planning through the use of free software.

Keywords: *geographic information systems, free software, graphic reconstruction, cartographic data, monuments of landscape art.*

---

⁵ Гонца Ф. Черкаси – дослідження планування, презентаційні матеріали, 2017. URL: <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.4960559.v1> (дата звернення: 22.04.2020).

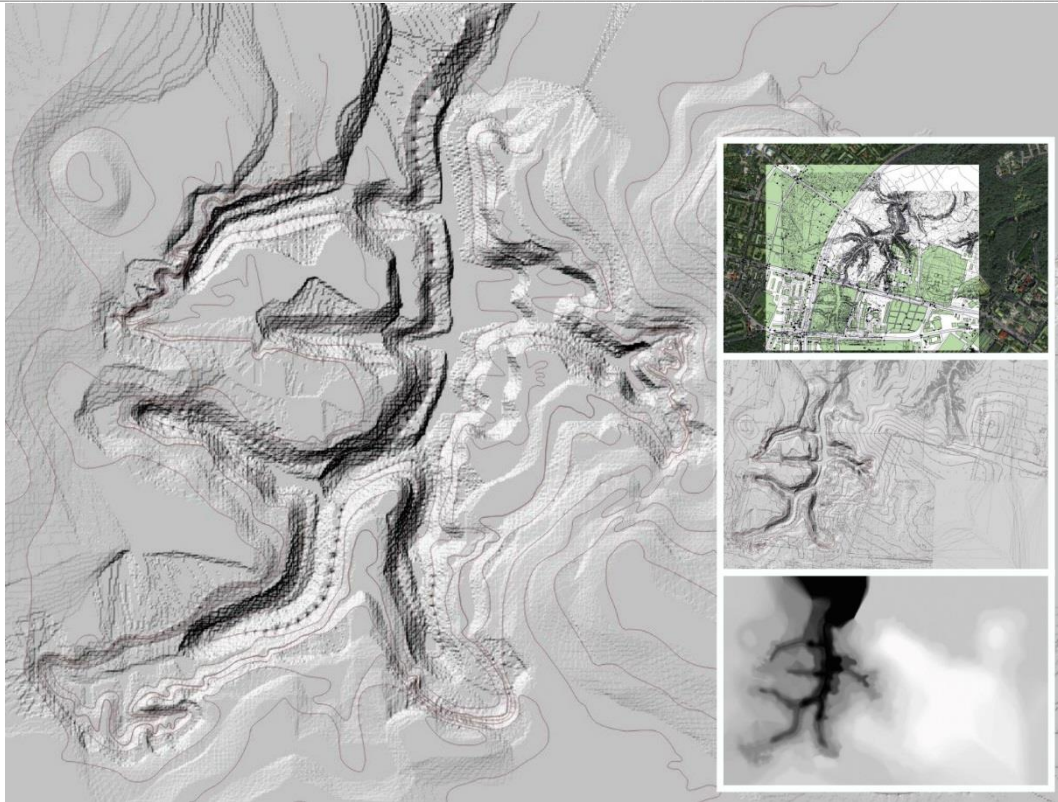

Рис. 1. Фрагмент етапів реконструкції рельєфу за архівними топографічними даними початку ХХ ст. 2018 р.

Рис. 2. Фрагмент плану об'єкту садово-паркового мистецтва в структурі сучасного міста. 2018 р.

Рис. 3. Фрагменти дослідження історичних планувань міста Черкаси. 2017 р.

УДК 004.65:910.27:551.8

Наталія Герасименко, Олександр Бончковський
(Київ)**ГЕОПРОСТОРОВА БАЗА ДАНИХ ГЕОАРХЕОЛОГІЧНИХ
ПАМ'ЯТОК ПАЛЕОЛІТУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ**

Побудовано регіональну базу даних геоархеологічних пам'яток палеоліту Західної України, структура якої відображає інформацію про весь спектр природничих досліджень на пам'ятках. Технологічна процедура розробки бази включає конвертацію та імпортування інформації з таблиць .exe у формат CSV, продукт Quantum GIS і формат GeoPackage. Побудована геопросторова база даних дає змогу визначити ступінь геоархеологічного вивчення палеолітичних пам'яток у різних районах Західної України.

Ключові слова: структура регіональної бази даних, геоінформаційні системи, осередки розміщення геоархеологічних пам'яток.

Вступ. Геоархеологічні пам'ятки (археологічні пам'ятки, вивчені природничими методами) дають цінну інформацію про геологічний вік і умови проживання давніх спільнот, які впливають на розселення і зміни матеріальних культур. Створення бази даних геоархеологічних пам'яток території є найкращим способом синтезувати інформацію, отриману природничими методами, а також шляхом впровадження мультидисциплінарного підходу до реконструкції умов розвитку і занепаду культур на певній території. Послідовне виявлення екологічних змін під час існування матеріальних культур дає змогу визначити їхній вплив на шляхи адаптації культур, зокрема, зміни господарчого устрою. Просторовий аналіз баз даних за етапами, що відповідають певним матеріальним культурам, дає змогу створити палеогеографічні картосхеми для відповідних часових зрізів. Карти забезпечують можливість ідентифікації природних факторів впливу на міграційні процеси чи співіснування різних культур. Першим кроком у розробці бази даних геоархеологічних пам'яток території України є створення регіональних баз даних.

Матеріали і методи. Головні блоки структури бази даних геоархеологічних пам'яток України визначено в роботі¹. Для регіональних баз даних структуру розроблено детальніше (табл. 1). Першу спробу побудови регіональної бази даних палеолітичних пам'яток виконано для території Західної України (рис. 1). Початком розробки бази даних регіону є аналіз відповідних літературних джерел і результатів власних палеогеографічних досліджень. Для забезпечення зручності сортування даних і пошукових запитів у подальшому користуванні базу даних спочатку сформували у програмі Excel.

Важливою умовою аналізу інформації щодо геоархеологічних пам'яток є з'ясування їхньої точної прив'язки в системі географічних координат. Для зручної і швидкої координатної прив'язки бази даних і для перенесення інформації з одного програмного забезпечення до іншого, усі таблиці формату .exe було конвертовано у формат CSV. Останній легко імпортувати в програми ГІС (Quantum GIS, ArcGIS, MapInfo тощо) із використанням проекції

¹ Bortnyk S. Yu., Gerasimenko N. P., Rohozin Ye. P., Pogorilchuk N. M., Kovtoniuk O. V., Bonchkovskyi O. S. The structure of GIS database of geoarchaeological sites of Ukraine for palaeoecological studies. 18th International Conference on Geoinformatics, 2019. P. 1–5.

географічних координат, зокрема, WGS-84. Атрибутивна таблиця є реляційною базою даних, тому назви колонок у ній подано якомога стисліше і зрозуміліше – у вигляді ключових слів.

На основі CSV файлу, імпортованого в системний продукт Quantum GIS, створено геопросторову базу даних у форматі *GeoPackage* із відповідною атрибутивною таблицею. Такий формат векторного шару бази даних обрано із метою збереження повних назв колонок атрибутивної таблиці та для зручного подальшого експорту даних до інтерактивної карти. Хоча атрибутивна таблиця векторного шару бази даних є об'ємною, вона легка і зручна в користуванні, що забезпечує високу швидкість просторових запитів за певними класифікаційними критеріями, зокрема, з використанням SQL-запитів.

Для полегшення керування атрибутивною таблицею і для можливості постійного оновлення інформації та обміну нею між різними базами даних кожній геоархеологічній пам'ятці присвоєно унікальний код 'id'. Він включає три частини: літеру і два числових значення. Літера відображає назву одиниці районування – геоморфологічної області, перша цифра – присвоєний порядковий номер археологічної доби (наприклад, 01 – ранній палеоліт, 02 – середній палеоліт тощо), друга цифра – порядковий номер пам'ятки, внесеної в базу даних (наприклад, 'id' пам'ятки може бути V0305). Якщо пам'ятка є багатошаровою, до індексу додають порядковий номер культурного шару (V030502).

Результати. Аналіз розробленої геопросторової бази даних дає змогу визначити ступінь вивченості природничими методами палеолітичних пам'яток регіонів Західної України. Найкраще вивченим у геоархеологічному сенсі є район Середнього Придністров'я. Власне тут було започатковано дослідження палеолітичних пам'яток за мультидисциплінарним природничо-науковим підходом, ініційованим І. К. Івановою. Результати цих унікальних на той час досліджень викладено в збірках-монографіях щодо вивчення кожної пам'ятки². Комплекс досліджень включав геолого-геоморфологічні, стратиграфічні, літолого-палеопедологічні, мікрморфологічні, петрографічні, мінералогічні (глинистих мінералів), кріологічні, палінологічні, макро- і мікрофаунстичні, малакологічні, палеомагнітні методи і ¹⁴C датування.

В останні роки плідні дослідження палеолітичних пам'яток цього ж району виконано в ході міжнародних проектів, ініційованих Л. В. Кулаковською і П. Хезартсом. У розрізі стоянки Молодова V детально стратифіковано відклади пленігляціалу, визначено ¹⁴C-вік кожного культурного і стратиграфічного шару; інтерпретовано процеси палеопедогенезу і кріогенезу, а за антракологічними і археозоологічними даними – способи використання людиною сировинної бази; скорельовано короткоперіодичні кліматичні події із такими інших розрізів району та із Гренландською хронологічною шкалою³. На основі вищеназваних методів і підходів до інтерпретації результатів, а також за даними палінологічного аналізу, детально вивчено короткоперіодичну етапність у пізньому пленігляціалі за новою

² Іванова І. К., Ренгартен Н. В. *Матеріали к геологии и палеогеографии палеолитической стоянки Куличивка (Тернопольская область УССР). Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, 1974. №44. С. 52–68; Іванова І. К. (отв. ред.). Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. Москва: Наука, 1977. 183 с.; Прасолов Н. Д. (отв. ред.). Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. Москва: Наука, 1981. 193 с.*

³ Haesaerts P., Koulakovska L. *La séquence pédosédimentaire de Korolevo (Ukrainian Transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique. The European Middle Palaeolithic. Kyiv: Shlyakh, 2006. P. 21–49.*

граветською пам'яткою Дорошівці III⁴, зокрема, й із застосуванням літологічних і люмінісцентних методів. Завершується вивчення стоянки середнього і верхнього палеоліту Непоротове 7, де застосовано увесь вищеназваний широкий комплекс методів⁵.

Визначні результати геоархеологічних досліджень отримані при вивченні пам'яток палеоліту Галицького Придністров'я⁶: Галич⁷, Єзупіль⁸, Маріямпіль⁹, Колодіїв¹³, Молодова V¹². Завдяки плідному співробітництву міжнародних дослідників-природничників із археологами під керівництвом А. Б. Богуцького, М. Ланчонт та О. Ситника реконструйовано умови проживання палеолітичної людини на основі геолого-геоморфологічних, літолого-палеопедологічних (зокрема, хімічних, геохімічних та ізотопних, гранулометричних, мікроморфологічних), мінералогічних, кріологічних, палінологічних, макро- і мікрофауністичних, люмінісцентних методів. Для низки стоянок виконано геофізичні електроопірні дослідження і вивчення молекулярних біомаркерів рослинного походження¹⁰.

⁴ Haesaerts, P., Gerasimenko N., Damblon, F., Yurchenko T., Kulakovska L., Usik V., Ridush B. *The Upper Palaeolithic site Doroshivtsi III: A new chronostratigraphic and environmental record of the Late Pleniglacial in the regional context of the Middle Dniester-Prut loess domain (Western Ukraine)*. *Quaternary International*. 2020. doi.org/10.1016/j.quaint.2019.12.018; Кулаковська Л. В., Усик В.І., Езартс П., Рідуш Б., Герасименко Н., Проскурняк Ю. *Дослідження верхньопалеолітичної стоянки Дорошівці III. Кам'яна доба, 2011. №14. С. 174-187*; Schulte, P., Lehmkühl, F., Kels, H., Loibl, C., Klasen, N., Hauck, T. *Environmental change indicated by grain-size variations and trace elements: Examples from two different sections – the sandy-loess sediments from the Doroshivtsy site (Ukraine) and the loess section Sendlac (Romania)*. *ProScience*. 2014. №1. P. 106–112.

⁵ Кулаковська Л., Нігст Ф., Усик В., Езартс П., Герасименко Н., Пірсон С., Ляшик Т. *Палеолітична стоянка Непоротове-7 на Дністрі: стратиграфія, палеорослинність, археологія. Леси і палеоліт Поділля: XIX Українсько-польський семінар з вивчення четвертинного періоду. Тернопіль, 2015. С. 57–59.*

⁶ Madeyska T. (Ed.). *Lessy i paleolith Naddniestrza Halickiego (Ukraina)*. *Studia Geologica Polonica*. 2002. Vol. 119. 391 p.; Lanczont M., Madeyska T. (Eds.). *Paleolityczna ekumena strefy Pery- i Metakarpackiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2015. 971 p.

⁷ Богуцький А. Б., Дмитрук Р. Я., Думас І. З., Ланчонт М. *Верхньоплейстоценова фауна молюсків розрізу Галич. Біостратиграфічна основа побудови стратиграфічних схем фанерозою України. Київ, 2008. С. 325–331*; Богуцький А., Ланчонт М., Ситник О., Мадейська Т., Кусяк Я., Федорович С., Дмитрук Р., Яцишин А., Думас І., Голуб Б. *Палеолітична стоянка Галич II: проблеми стратиграфії та хронології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2009. Вип. 13. С. 17–46*; Alexandrowicz S. W., Lanczont M., Boguckij A., Kulecza P., Dmytruk R. *Molluscs and ostracods of the Pleistocene loess deposits in the Halych site (Western Ukraine) and their significance for palaeoenvironmental reconstructions*. *Quaternary Science Reviews*, 2014. Vol. 105. P. 162–180.

⁸ Богуцький А., Дмитрук Р., Кусяк Я., Ланчонт М., Ситник О., Яцишин А. *Єзупіль II – нова палеолітична пам'ятка Галицького Придністер'я. Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій. Львів, 2006. С. 219–252*; Boguckij A., Cyrek K., Konecka-Betley K., Lanczont M., Madeyska T., Nawrocki J., Sytnyk O. *Palaeolithic loess-site Yezupil on Dniester (Ukraine) – stratigraphy, environment and cultures*. *Studia Quaternaria*, 1995. Vol. 18. S. 25–46; Lanczont M., Fedorowicz S., Kusiak J., Boguckij A., Sytnyk O. *The age of loess deposits in the Yezupil I Palaeolithic site on upper Dniester River (Ukraine)*. *Geologija*, 2009. Vol. 51. No 3–4. P. 86–96.

⁹ Ситник О., Богуцький А., Ланчонт М., Томенюк О., Коропецький Р., Стандзіковський К., Мрочек П. *Маріямпіль V – нова середньопалеолітична пам'ятка Галицького Придністер'я. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2016. Вип. 20. С. 221–236.*

¹⁰ Madeyska T. (Ed.). *Lessy i paleolith Naddniestrza Halickiego (Ukraina)*. *Studia Geologica Polonica*. 2002. Vol. 119. 391 p.

Геоморфологічні, педостратиграфічні, палеофауністичні, люмінісцентні дослідження і ¹⁴C датування виконані на верхньопалеолітичній стоянці Межигірці¹¹.

Не менш вагомим є вклад вищеназваної дослідницької групи у вивчення палеолітичних пам'яток Північно-Західного Поділля: Великий Глибочок¹², Пронятин¹³, Ігровиця¹⁴, Ванжулів¹⁵, Куличівка¹⁶, Ямпіль¹⁷, Буглів¹⁸, у дослідженні яких використано весь комплекс методів природничих наук, застосований і при вивченні палеоліту Галичини, що є на тепер унікальним для України. Для кількох пам'яток Буковини, Галичини і Західного Поділля за біотичними показниками виконано кількісні палеокліматичні реконструкції часу існування давніх культур¹⁹.

До районів Західної України із визначним розвитком георхеологічних досліджень слід віднести Закарпаття, де вивчено пам'ятки раннього, середнього і верхнього палеоліту, і,

¹¹ Lanczont M., Madeyska T., Sytnyk O., Bogucki A., Komar M., Namrocki J., Holub B., Mroczek P. *Natural environment of MIS 5 catena sequence along a loess slope in the Seret River valley: Evidence from Pronyatyn Paleolithic site (Ukraine)*. *Quaternary International*, 2015. Vol. 365. P. 74–97; Гнатюк Р. Розріз верхньоплейстоценового ґрунтового-лесового покриву в районі палеолітичної стоянки Межигірці I (Галицьке Придністер'я). *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2011. Вип. 39. С. 95–112; Kulakovska L. V., Otte M. *Mejigirtzi. Prehistoire Europeenne*, 1999. #13. P. 149-166.

¹² Дмитрук Р. Реконструкція природних умов часу формування лесово-ґрунтової пачки багатощарової палеолітичної стоянки Великий Глибочок I (на основі малакофауни). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2006. Вип. 10. С. 277–282; Boguckij A., Lanczont M., Lacka B., Sytnyk O. *Age and the paleoenvironment of the West Ukrainian Paleolithic: the case of Velykyi Glybochok multi-cultural site*. *Journal of archaeological science*, 2009. Vol. 36. P. 1376–1389; Lanczont M., Madeyska T., Bogucki A., Sytnyk O., Kusiak J., Frankowski Z., Nawrocki J., Zogala B. *Stratigraphic position and natural environment of the oldest Middle Palaeolithic in central Podolia, Ukraine: New data from the Velykyi Glybochok site*. *Quaternary International*, 2014. Vol. 326-327. P. 191–212.

¹³ Ситник О., Богуцький А., Коропецький Р., Томенюк О., Ланчонт М., Кусяк Я., Мадейська Т. Нові датування та геолого-археологічні дослідження палеолітичної стоянки Пронятин. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2011. Вип. 15. С. 257–279; Lanczont M., Madeyska T., Sytnyk O., Bogucki A., Komar M., Namrocki J., Holub B., Mroczek P. *Natural environment of MIS 5 catena sequence along a loess slope in the Seret River valley: Evidence from Pronyatyn Paleolithic site (Ukraine)*. *Quaternary International*, 2015. Vol. 365. P. 74–97.

¹⁴ Ситник О., Богуцький А., Томенюк О., Ланчонт М., Мадейська Т., Крайцаж М. Багатощарова палеолітична стоянка Ігровиця I. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2013. Вип. 17. С. 22–72; Krajczarz M. T., Krajczarz M. *The red fox (Vulpes vulpes) as an accumulator of bones in cave-like environments*. *International Journal of Osteoarchaeology*, 2012. Vol. 24, No 4. P. 459–475.

¹⁵ Ситник О., Богуцький А., Ланчонт М., Мадейська Т., Коропецький Р., Томенюк О. Ванжулів I – опорна палеолітична пам'ятка Волино-Поділля. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2014. Вип. 18. С. 172-211.

¹⁶ Ситник О., Богуцький А., Коропецький Р., Ланчонт М., Мадейська Т., Кусяк Я. Нові датування палеолітичних шарів Куличівки. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2012. Вип. 16. С. 76-103.

¹⁷ Lanczont M., Madeyska T. (Eds.). *Paleolityczna ekumena strefy Pery- i Metakarpackiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2015. 971 p.

¹⁸ Богуцький А. Опорний розріз Буглів V та його значення для вивчення однойменної палеолітичної пам'ятки. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2014. Вип. 18. С. 87–96; Madeyska T. (Ed.). *Lessy i paleolith Naddniestrza Halickiego (Ukraina)*. *Studia Geologica Polonica*. 2002. Vol. 119. 391 p.

¹⁹ Дмитрук Р. Реконструкція природних умов часу формування лесово-ґрунтової пачки багатощарової палеолітичної стоянки Великий Глибочок I (на основі малакофауни). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2006. Вип. 10. С. 277–282; Boguckij A., Lanczont M., Lacka B., Sytnyk O. *Age and the paleoenvironment of the West Ukrainian Paleolithic: the case of Velykyi Glybochok multi-cultural site*. *Journal of archaeological science*, 2009. Vol. 36. P. 1376–1389.

зокрема, найдавніший в Україні культурний шар на унікальній багат шаровій археологічній пам'ятці Королево I. Ця багат шарова пам'ятка, як і такі Молодовської групи, була піонерною з точки зору геоархеологічних досліджень²⁰, успішно продовжених в останні роки²¹. Палеолітичні пам'ятки Закарпаття вивчені геолого-геоморфологічним, стратиграфічним, літолого-фаціальним, петрографічним, палеопедологічним (зокрема, мікроморфологічним) і палеокріологічним методами. Для п'яти пам'яток (Королево I, Молочний Камінь, Сокирниця I, Шаян і Берегово I) отримано радіовуглецеві і палінологічні дані²². Пам'ятка Королево I охоплена найширшим комплексом досліджень, що включає гранулометричний, валовий хімічний, мінералогічний, люмінісцентний і палеомагнітний методи. Усі геоархеологічні пам'ятки району скорельовані із глобальною киснево-ізотопною шкалою, що дає змогу надійно корелювати природні умови і вік існування давніх культур із іншими регіонами України.

На Волинській височині шість палеолітичних геоархеологічних пам'яток²³ (Жорнів, Бармаки, Межиріч, Грядки, Липа, Новий Тік) стратифіковано за Четвертинною схемою НСК України і досліджено кількома природничими методами. Виявлено два місцезнаходження середнього палеоліту (Жорнів і Новий Тік), досліджені геолого-геоморфологічним, літолого-стратиграфічним, палеопедологічним (зокрема, мікроморфологічним і гранулометричним), палеокріологічним і палінологічним методами (на пам'ятці Жорнів визначено ¹⁴C-вік

²⁰ Адаменко О. М., Гродецькая Г. Д. *Антропоген Закарпаття. Кишинев: Штиница, 1987. 146 с.; Адаменко О. М., Адаменко Р. С., Гладили В. Н., Гродецькая Г. Д., Левковская Г. М., Пашкевич Г. А., Поспелова Г. А., Солдатенко Л. В., Шелкопяс В. Н. Палеолитический памятник Королево в Закарпатье. Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, 1989. №58. С. 5–25; Haesaerts P., Koulakovska L. La séquence pédosédimentaire de Korolevo (Ukrainian Transcarpathie): contexte chronostratigraphique et chronologique. The European Middle Palaeolithic. Kyiv: Shlyakh, 2006. P. 21–49.*

²¹ Haesaerts P., Borziak Il., Chirica V. et al. The East Carpathian loess record: a reference site for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe. *Quaternaria*. 2006. 14, #3. P.163–188.

²² Богуцький А. Опорний розріз Буглів V та його значення для вивчення однойменної палеолітичної пам'ятки. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2014. Вип. 18. С. 87–96; Герасименко Н. П. Динамика палеоэкологических обстановок на стоянке Сокирниця I (Закарпатье). Европейський середній палеоліт. Київ: Шлях, 2006. С. 32–61; Гладили В. Н., Пашкевич Г. А. Палеогеография среднего и позднего вюрма Закарпаття по данным исследований в пещере Молочный Камень. Палеоэкология древнего человека. М., 1977. – С. 106–112; Gerasimenko N., Kulakovska L., Usik V., Votyakova O. Palaeoenvironmental changes during the Middle and Early Upper Palaeolithic in the Upper-Tysa Depression, Ukraine (the Sokyryntysya and Ruban' sites). *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 2019. Vol. 28, No 2. P. 275–291; Gerasimenko N., Kulakovska L., Usik V., Votyakova O. Palaeoenvironmental changes during the Middle and Early Upper Palaeolithic in the Upper-Tysa Depression, Ukraine (the Sokyryntysya and Ruban' sites). *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 2019. Vol. 28, No 2. P. 275–291; Yamada M., Ryzhov S. (Eds.). *Archaeology and Geology of Ukraine in Regional Context. Tokyo – Kyiv: Meiji University – Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2015. 166 p.; Ляшик Т. І. Динаміка рослинного покриву Закарпатської низовини впродовж пленігліціалу (за палінологічними даними розрізу верхньопалеолітичної стоянки Берегово I). Фізична географія та геоморфологія, 2014. №2(74). С. 50–59; Usik V., Koulakovska L., Monigal K., Gerasimenko N., Kovalukh N. The investigations of the Sokyryntysya 1 and Shayan 1 Paleolithic sites (Transcarpathia, Ukraine). *Archaeology and dates: 2003 excavation season. Praehistoria*. 2003-2004. Vol. 4–5. P. 179–194; Yurchenko T. I. Vegetational evolution in the Transcarpathian Lowland (Ukraine) during the middle pleniglacial (pollen study of the Beregove I site). *Alpine and Mediterranean Quaternary*. 2017. Vol. 30. No 1. P. 41–49.**

²³ Пясецький В. К. Палеоліт східної частини Волинської височини. *Vita Antiqua*, 1999. №2. С. 8–17; Пясецький В. К. Палеоліт Волинської височини і Малеого Полісся. *Рівне, 2009. 238 с.*

культурних шарів²⁴). Серед верхньопалеолітичних пам'яток Волинської височини відомі Межирич (досліджено малакофауну²⁵), Грядки (палінологічно досліджено²⁶) і Бармаки – вивчено стратиграфію, макрофауну і петрографічний склад артефактів²⁷. Обмежене геoarхеологічне вивчення пам'яток палеоліту перешкоджає кореляції природних умов існування матеріальних культур із такими іншими регіонами України.

У східній частині Подільської височини розташовано дві палеолітичні пам'ятки (Меджибіж і Плесна), детально досліджені геолого-геоморфологічним, палеопедологічним, мікроморфологічним методами, а перша із них (особливо її основний культурний шар) також макро- і мікротеріологічним, малакологічним, палінологічним, остракодовим, палеомагнітним методами і методом магнітної сприйнятливості²⁸. Виявлення в останні роки 5-ти давніших культурних шарів, які поки що вивчені літолого-стратиграфічним і палеопедологічним методами, актуалізує проведення тут подальших геoarхеологічних досліджень.

Висновки. Геопросторова база даних геoarхеологічних пам'яток Західної України вказує на різний ступінь їхньої вивченості природничими методами в різних частинах території. Найдосконаліше в геoarхеологічному аспекті вивчено територію Середнього Придністров'я. Друге місце за цим показником посідають північно-західна частина Поділля і Закарпаття. Пам'ятки південного Поділля і Волинської височини вивчені недостатньо, а Малого Полісся – взагалі не досліджені. Розроблені реконструкції вказують на суттєві відміни в природних умовах розвитку культур у різних районах. З метою встановлення одного чи різного віку існування культур необхідною є надійна кореляція регіональних стратиграфічних схем. Розроблена база даних палеолітичних пам'яток містить інформацію щодо стратифікації

²⁴ Пясецький В. К. Муст'єрський культурний шар палеолітичного местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита. *Российская археология*, 1997. №3. С. 113–126.

²⁵ Yamada M., Ryzhov S. (Eds.). *Archaeology and Geology of Ukraine in Regional Context*. Tokyo – Kyiv: Meiji University – Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2015. 166 p.

²⁶ Пясецький В. К. Верхнепалеолитическая стоянка Грядки в восточной части Волинської возвышенности. *Археологический альманах*, 2001. № 10. С. 45–53.

²⁷ Пясецький В. К. Начало раскопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки). *Российская археология*, 1997. №1. С. 151–162.

²⁸ Гожик П. Ф. О возрасте меджибожской фауны. *Материалы по четвертичному периоду*. Киев, 1969; Дикань Н. І. Перші відомості щодо викопних остракод з алювіальних відкладів Оленячого розкопу археологічного місцезнаходження Меджибіж І. *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини. Меджибіж-Тернопіль-Київ*, 2014. С. 84–88; Пясецький В. К. Среднеашельское местонахождение Меджибож. *Vita Antiqua*, 2001. № 3–4. С. 125–134; Пясецький В. К. Додаткові дані про ашельське місцезнаходження Меджибіж. *Кам'яна доба України*, 2011. Вип. 14. С. 20–26; Рековець Л. Дрібні ссавці місцезнаходження Меджибіж з плейстоцену України. *Праці теріологічної школи*, 2017. Вип. 15. С. 35–48; Рековець Л. І., Соха П., Степанчук В. М. Реконструкція умов існування теріофауни і давньої людини епохи Ліхвін. *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини. Меджибіж, Тернопіль, Київ*, 2014. С. 70–79; Степанчук В. М., Матвійшина Ж. М., Рижов С. М., Кармазиненко С. П. Давня людина. *Палеогеографія та археологія*. Київ: Наукова Думка, 2013. 208 с.; Степанчук В. Н., Рижов С. Н., Матвійшина Ж. Н., Кармазиненко С. П., Муань А. М. Первые итоги изучения нижнепалеолитического местонахождения Меджибожа. *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини. Меджибіж, Тернопіль, Київ*, 2014. С. 22–48; Матвійшина Ж. М., Дорошкевич С. П. Природні умови на території Побужжя у завадівський час (середній плейстоцен) за даними досліджень викопних ґрунтів. *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини: Науковий вісник «Меджибіж»*, 2014. №. С. 111–118; Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. *Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine. Quaternary International*, 2007. #160. P. 70–80.

відкладів їхніх розрізів і реконструкції екологічних умов існування культур, запропоновані різними дослідниками, які вивчали ці пам'ятки. Надалі аналіз друкованих джерел і власних досліджень розробників бази даних за консультацій із археологами і спеціалістами із природничих наук дасть змогу обґрунтувати (або поставити під сумнів) кореляцію природних подій, що мали місце в час існування матеріальних культур різних регіонів. Наступним завданням дослідження є розробка регіональних геопросторових баз даних геоархеологічних пам'яток для інших регіонів України, зокрема, Придніпровської і Причорноморської низовин, Придніпровської та Донецької височин тощо. На основі розробки бази даних геоархеологічних пам'яток усієї території України має бути створено їхню інтерактивну карту.

Natalia Gerasimenko, Oleksandr Bonchkovskyi
(Kyiv)

THE GEOSPATIAL DATABASE OF GEOARCHAEOLOGICAL SITES OF THE WESTERN UKRAINE PALAEOOLITHIC

Regional database of geoarchaeological sites of the Western Ukrainian Paleolithic was created. The database structure enables representation of the entire information on nature science investigations carried out in the archaeological sites. The technology of the database elaboration includes conversion and import of the information from tables .exe into format CSV, Quantum GIS and format GeoPackage. The constructed geospatial database allows estimation of the level of geoarchaeological knowledge obtained for the Paleolithic sites in different regions of Western Ukraine.

Keywords: *structure of regional database, geographical information systems, clusters of geoarchaeological sites.*

Таблиця 1. Приклад заповнення бази даних за культурним шаром із георхеологічної пам'ятки палеоліту
Дорошівці III

1. Ідентифікація			2. Просторова локалізація та сучасні природні умови				Прив'язка до географічних об'єктів			
Код пам'ятки*	Назва георхеологічної пам'ятки	Відкриття (рік, вчений)	Археологічна доба	Археологічна культура	Тип пам'ятки	Адміністративна область	Населений пункт	Географічна широта	Географічна довгота	Абсолютна висота
D0301	Дорошівці III	О. П. Черниш (1968)	Верхній палеоліт	Гравет	Стоянка	Чернівецька	с. Дорошівці Заставненський р-н	48° 35' 38"	25° 52' 11"	160 м

2. Просторова локалізація та сучасні природні умови											
Фізико-географічна область	Фізико-географічний район	Положення у рельєфі	Дочетвертинні відклади (вік, літологія)	Клімат	Середньорічна температура (°C)	Середня температура липня (°C)	Середня температура січня (°C)	Середньорічна сума опадів (мм)	Тип сучасного ґрунту	Сучасна рослинність	Стан збережено сті пам'ятки
Прут-Дністровська височинна область	Заставнівський ландшафтний район	Друга надзаплавна тераса р. Дністер	Денон, аргіліти із пропάρками вапняків	Передкарпатський вологий, теплий район	8,7	18,9	-4	600 мм	Чорнозем видугуваний	Дубово-грабовий ліс	Добрий

3. Морфометрична характеристика				4. Стратиграфія, літологія, викопні ґрунти, генетичні типи відкладів та геоморфологія			
Середня потужність шару (м)	Глибина залягання підлоги (м)	Кут падіння падіння в розрізі	0	Стратиграфічне положення культурного шару	Генетичний тип відкладів культурного шару	Педологічна характеристика культурного шару	Генетичний тип рельєфу
0,2 м	6,5 м	0	Бузький кліматоліт	Викопний ґрунт	Ініціальний ґрунт (скопичення біогалерей)	Флювіальний	Заплава

5. Палеонтологія			6. Геохронологія		7. Археологія		8. Література
Палеонтологічна характеристика культурного шару	Палеонтологічна характеристика підстильного шару	Палеонтологічна характеристика покривного шару	Макрофауністична характеристика культурного шару	Радіовуглецевий некалібрований вік	Археологія	Список використаних джерел	
Лісо степ. Дерева: сосна, береза, дрімшкі ялини, модрина, ліщина. Трави - різнограв'я. Незначна кількість ксерофітів: чагарникової берези та гронайки. Лісо степ із значним переважанням лучно-степових ландшафтів.	Тундро-степ: аркто-альпійські види плаунів, гронайка, ксерофіти, складноцвітні	Степ із ксерофітами (лободові, полин, сфера) та різнограв'я. Багато кріофітів (аркто-альпійськ плауни та горянка).	<i>Mammuthus primigenius</i> , <i>Rangifer tarandus</i>	16, 1±1,6	20-18 т. р. т.	Haeaserts, P. et al. The Upper Palaeolithic site Doroshivtsi III: A new chronostratigraphic and environmental record of the Late Pleniglacial in the regional context of the Middle Dniester-Prut loess domain (Western Ukraine). <i>Quaternary International</i> , 2020	

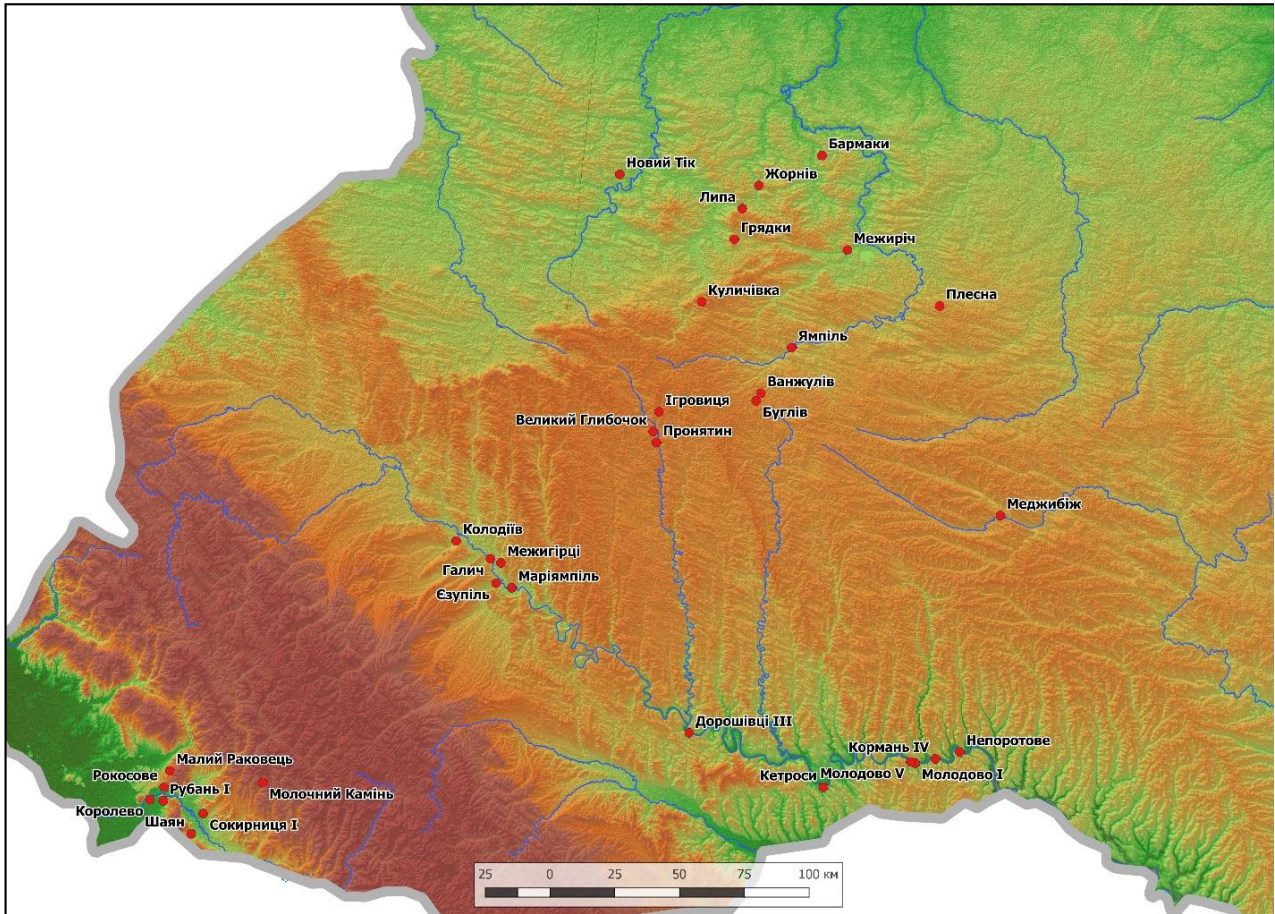

Рис. 1. Геоархеологічні пам'ятки палеоліту на території Західної України

УДК 902.21(477):528.2/5

Михайло Сиволап
(Черкаси)**ТОПОГРАФІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ЯМНОЇ
КУЛЬТУРИ В БАСЕЙНІ СЕРЕДНЬОГО ДНІПРА**

Стаття є спробою узагальнити виявлені автором закономірності топографічного розташування пам'яток ямної культури в басейні Середнього Дніпра, передусім, різних типів поселенських пам'яток. На думку автора, ці закономірності зумовлені не лише формами рельєфу даного регіону, а пов'язані з типом господарства і характером суспільства племен ямної культурно-історичної спільноти.

Ключові слова: поселення, стоянки, топографія, ямна культура, відгінне скотарство.

Опісля розкопок десятків курганів ямної культури Черкащини автор розпочав пошук поселенських пам'яток цієї культури в даному регіоні. У результаті 8-річних пошуків автором у 1993 р. в долині р.Тясмин було виявлено перше подібне поселення – Десятини¹. Загалом, за понад 30 років пошуків було виявлено близько 40 поселенських об'єктів, встановлено топографічні закономірності їхнього розташування, що суттєво спростило подальше виявлення подібних пам'яток. Виділено 2 основні типи: 1) базові довготривалі поселення; 2) короткочасні сезонні пастуші стоянки (табл. 1).

Більшість (20 шт.) поселенських пам'яток – це невеликі об'єкти (0,5–1 га) розташовані на 1.1) невеликих островах (дюнах) у широких заплавах рік (18 шт.) 1-го і 2-го порядку (Дніпро і його притоки), зрідка 1.2) на краю (березі) заплавної тераси в долині цих рік (2 шт.). Вони, як можна судити за даними розкопок Десятин (976м²) і шурфувань інших, є довготривалими базовими поселеннями з порівняно насиченим (іноді до 100 знахідок на 1м²) і досить потужним (від 0,4 до 0,5–0,7м) культурним шаром з 2–4 децю заглибленими житлами і різними об'єктами: господарчими ямами, кострищами, робочими майданчиками, навіть похованнями (Десятини). З деяких з них походять десятки тисяч знахідок: кістки тварин (близько 70% усіх знахідок), а також фрагменти кераміки й артефакти з глини, кременю, кварциту, інших порід каменю, кістки, мушлі, мідного сплаву.

Наступний тип поселенських пам'яток – 2) рештки короткочасних сезонних пастуших стоянок (18 шт.) невеликої площі (0,1–0,3га) із вкрай бідним культурним шаром (0,1–10 знахідок на 1м²) та різноманітною топографією, іноді неподалік від базових поселень. Стоянки з низькою топографією належать до підтипів заплавних стоянок (13 шт.), розміщених: 2.1) на островах і острівцях (6 шт.); 2.2) берегах великих островів (7 шт.); а також стоянок 2.3) у долинах дрібних водотоків (річечок, струмків). Окрім того, відомі стоянки з високою топографією (4 шт.): стоянка Сонечко 2.4) на вершині високого вододілу, але поряд із джерелом води, а також стоянки 2.5) на високій береговій терасі малих рік 3–4-го порядку, але поряд із розширенням долини (2 шт.) і 2.6) на невисоких мисах малих річок (1 шт.). Саме

¹ Сиволап М. П. Краткая характеристика памятников ямной культуры Среднего Поднепровья. Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Самара, 2001. С.109–117.

останній підтип більше відомий у ряді інших варіантів ямної культури², водночас як вододільний підтип трапився вперше. Автор припускає можливість відкриття ще одного підтипу – стоянок біля степових блюдець (головним чином на Лівобережжі Дніпра та в Дніпро-Тясминському межиріччі), на що може вказувати відсутність інших джерел води у відкритому степу при наявності ямних курганів поблизу.

Для стоянок із високою топографією (всі на Правобережжі) характерна особлива бідність матеріалу при незначній кількості фрагментів кераміки і кісток тварин, але при деякій кількості кременевих, кварцитових і піщаникових знарядь праці, відходів і сировини. Ці стоянки розташовані на ділянках із чорноземним ґрунтом, у той час як заплавні поселення і стоянки знаходяться на глинистих (каолін) і піщаних підвищеннях.

Прямої аналогії великих укріплених поселень із високою топографією і гіпотетичною потестарною функцією, типу нижньодніпровської Михайлівки, у Середній Наддніпрянщині поки не виявлено, хоча можливим відповідником цього типу пам'яток могло бути місцезнаходження Ланок³, розташоване 3) на високому корінному березі (терасі) Дніпра в м. Канів. Більша його частина була знищена, тому інших підстав відносити Ланок до типу Михайлівки, крім розташування на високому (20 м) мису, навіть за обрисами схожому на михайлівський, немає.

Усі нововиявлені ямні поселення і стоянки ще слабо вивчені та досліджуються, переважно, методом постійного багаторазового збору підйомного матеріалу і шурфування. Відкриття більшості цих об'єктів стало можливим завдяки оранці, затопленню водосховищами чи осушенню долин рік. В усе ще заболочених долинах пошук нашттовується на технічні труднощі (обводненість шару, густі зарослі очерету, дикі кабани).

Деякі з поселенських об'єктів поки що важко однозначно віднести до якогось із виділених типів чи підтипів через недостатню дослідженість чи поруйнованість пам'ятки, тому з часом, по мірі розширення інформативної бази, можлива їхня перекваліфікація.

З матеріалів стаціонарних поселень типу Десятини (доповнених поховальним інвентарем із курганів) ми можемо отримати уявлення про домашні ремесла середньодніпровських ямників. Це домобудівництво (заглиблені котловани жител, стовпові ями, шматочки «обмазки»); каменеобробка – добування, сколювання (ріняки та сколи на стоянках), шліфування (абразиви) і свердління каменю, зокрема, виготовлення бойових сокир-молотів (заготовки, брак, висвердлики), ріжучих, шкребучих та інших знарядь із кременю, кварциту та ін. (знаряддя, нуклеуси, відщепи, лусочки), зброї (кинджали, стріли); деревобробка (скобелі, абразиви та ін.); косторізне ремесло (мотика, проколки, лошила, нарізні пронизки, молоточкоподібні шпильки); кушнірство (скребла і скребачки, ті ж кістяні лошила), прядіння і ткацтво (прясла, напярсла, ткацькі відтяжки), гончарство (фрагменти сотень посудин, печина, керамічні лошила, кістяні штампи-орнаментатори, гребінки зі скойок мушлів Unio для нанесення розчосів на поверхні посуду). Знахідки лячок, кам'яних товкачів, ковадел, мідно-бронзових речей (шила, ножі, бляхи, серги, сплески металу) нашттовують на думку про існування примітивної металургії (мідь, бронза, зрідка срібло, свинець). На існування мінової торгівлі непрямо вказує знахідка шила з миш'яковистої бронзи (аналіз №1098), можливий

² Бритюк А. А. *Матеріали ямної культури стоянки «Сосновая роца» на Луганицине. Древности Подонцовья. Луганск: Осирис, 1997. С.38–41.*

³ Петрашенко В. О. *Звіт Канівської експедиції за 1993 р.; Сміленко А. Т., Циндровська Л. О. Роботи Канівської експедиції по вул. Гагаріна у м. Каневі. НА ІА НАН України. Ф. 1993/27.*

результат контактів із Кавказом; відомі знахідки пустої породи криворізького (200 км на південь) магнетиту – джерела сировини для вохри.

Що стосується існування у місцевих ямників хоча б примітивного землеробства, то достовірних доказів цього поки немає. Кілька товчачів і гранітних зернотерок, аналогічних михайлівським⁴, знахідки великих посудин (зерновиків?) може свідчити лише про вживання в їжу зерна, котре могло бути отримане і шляхом обміну. Кістяна мотика, знайдена на Десятинах, ймовірно, використовувалась для копання ям у твердій каоліновій глині острова, як і великі трапеціодні кварцитові відщепи зі спрацьованими лезами.

Водночас величезна кількість кісток та їх фрагментів упевнено підтверджує переважання тваринництва в ямних племен Середньої Наддніпряни. За даними аналізу частини остеологічного матеріалу із шару *in situ* I-е місце в ямному стаді Десятин належить бику (72%), далі йде коза, свиня, кінь і собака (усі по 7%)⁵. Крім того, на Десятинах трапляються кості риб (сом), обпалені фрагменти панциря болотяної черепахи (*Emys orbicularis*), кості бобра річкового, лісових копитних тварин («м'ясних»): лося, шляхетного оленя, косулі європейської, дикого кабана, у культурному шарі числені мушлі річкового молюска *Unio* і сухопутного *Helix*, а в курганах відомі кості вовка (*Canis lupus L.*). Домашня худоба за кількістю особин переважає над дикими тваринами (26%). Склад стада і набір диких тварин вказує на існування Десятин хоч і в лісостеповій зоні, але в оточенні великих лісових масивів. У синхронному III-му шарі Михайлівського поселення також домінує ВРХ, але співвідношення видів інше: бик (44%), дрібна рогата худоба (33%), кінь (18%), собака (3%), свиня (2%)⁶. Ці відмінності палеозоолог Інституту археології НАН України О. П. Журавльов пояснює розташуванням поселень у різних географічних зонах: лісостепу і степу. Природньо, що на Десятинах навколишнє середовище диктувало розведення, насамперед, великої, а не дрібної, рогатої худоби. О. П. Журавльов також провів визначення зібраного автором протягом 1995–2007 рр. остеологічного матеріалу з Попового Озера та низки інших поселень (табл. 2).

Про транспортні засоби середньодніпровських ямників, на відміну від степових, немає жодних надійних даних. У їхніх курганах поки не виявлені рештки дерев'яних возів та їх коліс, можливо, це викликано меншою рухомістю місцевого населення, більш пересіченим рельєфом, більшою лісистістю регіону в минулому, а також, виходячи з острівного розташування поселень, більшою роллю водного транспорту, можливо, також використанням волокуш і саней, як у трипільців. Про роль домашніх тварин як тяглових чи верхових, а не тільки м'ясних, також немає чітких свідчень, хоча на Десятинах і знайдено фрагментований скелет коня, що знаходився *in situ*, на одному рівні з фрагментами кераміки ямної культури. Його некалібрована дата 3880 ± 70 р. (Кі-9196), а калібрована коливається в межах 2495–2193 рр. до н. е., тобто XXV–XXII ст. до н. е.

Згідно з лінгвістичними даними для індоєвропейців здавна були притаманні два типи поселень: укріплених і неукріплених, потестарних і аграрних. За давньоруською термінологією, це «гради і весі», санскритською – «пур і віш», давньогрецькою – «поліс і

⁴ Коробкова Г. Ф., Шапошникова О. Г. *Поселение Михайловка эталонный памятник древнейшей культуры. Санкт-Петербург: Европейский дом, 2005. С. 173.*

⁵ Журавлев О. П. *Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. Киев: ИА НАНУ, 2001. С. 58–59.*

⁶ Бібікова В. І., Шевченко А. І. *Фауна Михайлівського поселення. Лагодівська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. Київ: Вид. АН УРСР, 1962. С. 207.*

ойкос», балтською – «пілс і віенс», давньоримською – «урбс і вікус», германською – «бург і вік» та ін. На нашу думку, «градам» і «пурам» у ямних племен можуть відповідати укріплені природою і людиною поселення типу Михайлівки (Ланок?). До категорії поселень – «весей», можна віднести поселення типу Десятин у широких заплавах рік, у яких проживала більшість населення – рядових членів громади, колективами приблизно по 50–100 чоловік (велика патріархальна родина) на чолі зі старійшинами родів – «домовладиками» (лит. *viēšpats*, д.-інд. *viśrāti*). Важливим свідченням способу життя ямних племен стало відкриття кількох підтипів стоянок пастухів, на які чоловіки продуктивного віку переходили з худобою на теплу пору року. Жінки, діти і люди похилого віку могли залишатись на місці. Завдяки високій продуктивності лісостепових біоценозів плече відгону худоби, на відміну від степових районів, було зовсім незначним (5–10 км), але також, як і в степу, часто мало вертикальний характер (на плато)⁷.

Таким чином, за даними поселень і курганів можна припустити, що ямники Середньої Наддніпряни практикували придомно-відгінне скотарство. У їхньому стаді домінувала велика рогата худоба. Розводили також козу/вівцю, свиню, коня, собаку. Окрім цього, вони незначно доповнювали свій раціон за допомогою полювання, риболовлі і збиральництва, маючи у своєму розпорядженні деяку кількість зерна (торгівля?, присадибне землеробство?). Основною іншокультурною домішкою на більшості базових поселень є кераміка скіфського і ранньослов'янського часу. Ймовірно, тільки в ямний час і в епоху раннього залізного віку склались відповідні кліматичні умови, що сприяли постійному чи епізодичному заселенню тих же форм низького заплавного рельєфу, а присутність ямної та скіфської кераміки на поселеннях і стоянках може бути непрямим доказом близькості типів господарювання лісостепових ямників і лісостепових скіфів.

Під час розкопок Десятин, у радіусі кількох сотень метрів, на сусідніх острівцях, були виявлені ще 3 майже аналогічні пам'ятки. Поки що незрозуміло – це група синхронних поселень чи результат розвитку в часі одного об'єкту. Всього за 1–2 км на I-й і II-й терасах правого берега р. Тясмин, навпроти даного гнізда поселень, розташована група недосліджених курганів. На відстані 5 км на північний захід знаходиться ще одне гніздо стоянок і аналогічна група курганів. Огляд регіону показав – подібні комплекси пам'яток можуть бути відкриті й на інших річках. Отже, розташування ямних курганів, як і поселень, на нашу думку, з одного боку було зумовлено особливостями рельєфу регіону, а з іншого боку – залежало від типу господарства та наявності поблизу поселень чи тимчасових стоянок, де базувалися пастухи-охоронці стад. Хоча 90% курганів регіону досі лишаються недослідженими, більшість із розкопаних тут археологами насипів містили саме поховання ямної культури.

Зокрема, найпоширенішими локаціями розміщення ямних курганів у регіоні є: 1) обидва високі корінні береги Дніпра, вздовж краю яких тягнуться ланцюжки насипів на відстані кількох сот метрів один від одного; 2) панівні висоти вододілів водотоків різних порядків; 3) краї чи площини I-ї та II-ї терас (ланцюжки курганів, їх групи чи окремі насипи); 4) нерозчленовані площини плато (поодинокі насипи і розсіяні групи курганів); 4) дещо підвищені ділянки заплавної чи борової терас у долині Дніпра (менш поширено). Ланцюжки

⁷ Шишлина Н. И., Булатов В. Е. К вопросу о сезонной системе использования пастбищ носителями ямной культуры Прикаспийских степей в III тыс. до н.е. Сезонный экономический цикл населения Северо-Западного Прикаспия в бронзовом веке: Труды ГИИМ. Москва, 2000. Вып. 120. С.43–53.

курганів на вододілах могли також слугувати своєрідними межовими знаками між родами, котрі жили в сусідніх річкових долинах.

Mykhaylo Syvolap
(Cherkasy)

TOPOGRAPHIC REGULARITIES OF THE LOCATION OF PIT-GRAVE CULTURE RELICS IN THE BASIN OF MIDDLE DNEIPEP

The article deals with an attempt to summarize the topographic patterns of Pit-Grave culture relics in the basin of the Middle Dnieper, especially of different types of settlements. According to the author, these patterns are depend not only on the landforms of the region, but also to the type of economy and society structure of tribes of Pit-Grave community.

Keywords: *settlements, sites, topography, Pit-Grave culture, transhumance.*

Таблиця 1. Поселенські пам'ятки ямної культури Середнього Дніпра

Тип	№	Пам'ятка	Різновид	Ріка	Локація	Топографія	Грунт	Основна домішка
1.1	1.	Вир	поселення	Дніпро	дюна	низька	пісок	СДК, КБК
	2.	Галицьке	поселення	Дніпро	острів	низька	пісок	різне
	3.	Корчі	поселення	Дніпро	острів	низька	пісок	різне
	4.	Мойсинці-2	поселення	Дніпро	острів	низька	пісок	різне
	5.	Придніпровська-1	поселення	Дніпро	острів	низька	пісок	чорноліс.
	6.	Причал-1	поселення	Дніпро	острів	низька	пісок	черняхів.
	7.	Усть-Коврай	поселення	Дніпро	острів	низька	пісок	скіфи?
	8.	Чайка	поселення	Дніпро	дюна	низька	пісок	КБК, анти
	9.	Чехівка-17	поселення	Дніпро	острів	низька	пісок	різне
	10.	Шимківка-1	поселення	Дніпро	острів	низька	пісок	пізня
	11.	Шовковиця	поселення	Дніпро	дюнка	низька	пісок	різне
	12.	Мошни-Підлісся	поселення	Мошна	острів	низька	пісок гум.	скіфи
	13.	Лящівка Острів-1	поселення	Сула	острів	низька	пісок	пізня
	14.	Мгар-2	поселення	Сула	острів	низька	пісок	Русь
	15.	Струга	поселення	Супій	острів	низька	пісок	різне
	16.	Гасанів Брід	поселення	Тясмин	острів	низька	пісок	анти
	17.	Десятини	поселення	Тясмин	острів	низька	каолін	скіфи, анти
	18.	Попове Озеро	поселення	Тясмин	острів	низька	каолін	XVIII ст.
1.2	19.	Галицьке-Берег	поселення	Дніпро	берег	низька	пісок	різне
	20.	Під Гострюхою	поселення	Дніпро	берег	низька	пісок	різне
2.1	21.	Клинок	стоянка	Дніпро	острів	низька	пісок	КБК
	22.	Мойсинці-1	стоянка	Дніпро	острівець	низька	пісок	різне
	23.	Шимківка-2	стоянка	Дніпро	острівець	низька	пісок	пізня
	24.	Підгори	стоянка	долина Мошни	острів	низька	чорнозем /каолін	скіфи, анти
	25.	Попів Горб	стоянка?	Тясмин	острівець	низька	каолін	XVIII ст.
	26.	Скиртище	стоянка	Тясмин	острів	низька	пісок	анти, пізня
2.2	27.	Пристань	стоянка	Тясмин	берег о-ва	низька	каолін	різне
	28.	Верхні Кучугури	стоянка?	Дніпро	берег о-ва?	низька	пісок	XVIII ст.
	29.	Кучугури-6	стоянка?	Дніпро	берег о-ва?	низька	пісок	п/зарубин.
	30.	Кучугури-7	стоянка?	Дніпро	берег о-ва?	низька	пісок	п/зарубин.
	31.	Кучугури-8	стоянка?	Дніпро	берег о-ва?	низька	пісок	п/зарубин.
	32.	Кучугури-9	стоянка?	Дніпро	берег о-ва?	низька	пісок	п/зарубин.
	33.	Кучугури-10	стоянка?	Дніпро	берег о-ва?	низька	пісок	п/зарубин.
2.3	34.	Шпаківка	стоянка	притока Тясмину	мала ріка, долина	низька	лес гумусов.	різне
2.4	35.	Сонечко	стоянка	притока Тясмину	вододіл	висока	чорнозем	скіфи
2.5	36.	Макітра	стоянка	Гнилий Товмач	мала ріка, тераса	висока	чорнозем	середній палеоліт
	37.	Нововолодимирівка	стоянка	притока Аджамки	мала ріка, тераса	висока	чорнозем	мезоліт
2.6	38.	Нехворощ	стоянка	Нехворощ	мала ріка, мис	висока	пісок гумусов.	скіфи
3	39.	Ланок	племінний центр?	Дніпро	тераса, мис	висока	чорнозем	трипілля, Русь

Таблиця 2. Зоологічні матеріали з ямних поселень Середнього Дніпра (за О. П. Журавльовим)

Вид	Попове Озеро				Чехівка-17				Галицьке				Корчі			
	Кості		Особини		Кості		Особини		Кості		Особини		Кості		Особини	
	2118	%	129	%	492	%	27	%	196	%	29	%	150	%	12	%
Всього визначених кісток / тварин	2118		129		492		27		196		29		150		12	
Бик домашній (Bos taurus L.)	1578	77,66	38	32,2	461	94,1	19	76	140	74,5	13	54,1	139	93,3	7	63,6
Вівця домашня (Ovis aries L.)	3	0,15	3	2,54					2	1,06	1	4,2	2	1,3	2	18,2
Коза домашня (Capra hircus L.)									1	0,53	1	4,2				
Вівця і коза (Ovis aries E. et Capra hircus L.)	182	8,96	5	4,24	19	3,87	4	16	4	2,1	1	4,2	4	2,7	-	
Свиня домашня (Sus domestica Gray)	112	5,51	41	34,75					5	2,65	2	8,3				
Кінь домашній (Equus caballus L.)	149	7,33	29	24,57	10	2,04	2	8	34	18,1	5	20,8	4	2,7	2	18,2
Собака домашній (Canis familiaris L.)	8	0,39	2	1,69					2	1,06	1	4,2				
Всього домашніх тварин	2032	95,94	118	91,47	490	99,6	25	92,6	188	95,9	24	82,7	149	99,3	11	91,7
Борсук (Meles meles L.)	1	1,16	1	9,1												
Бобер річковий (Castor fiber L.)									1	12,5	1	20				
Заць русак (Lepus europaeus Pallas)	7	8,14	2	18,2												
Кабан дикий (Sus scrofa ferus L.)	31	36,05	4	36,4					1	12,5	1	20	1	100	1	100
Ведмідь бурий (Ursus arctos L.)									2	25	1	20				
Олень шляхетний (Cervus elaphus L.)	6	6,98	3	27,3	1		1	50	3	37,5	1	20				
Лось (Alces alces L.)	8	9,3	1	9,1					1	12,5	1	20				
Птахи (Aves)	14															
Черпаха (Emys sp.)	19				1		1	50								
Всього диких тварин	86	4,06	11	8,53	2	0,4	2	7,4	8	4,1	5	7,3	1	0,7	1	8,3
Не визначено	12104	85,11			149	23,2			61	23,7			67	30,9		
Всього кісток	14 222				641				257				217			

Примітка: поселення Попове Озеро розташоване на каоліновому острові в долині р.Тясмин (пр.Дніпра), решта – на піщаних островах у заплаві лівого берега Дніпра. Це частково пояснює різницю в кількості кісток завдяки різній їх збереженості у глинистих і піщаних ґрунтах

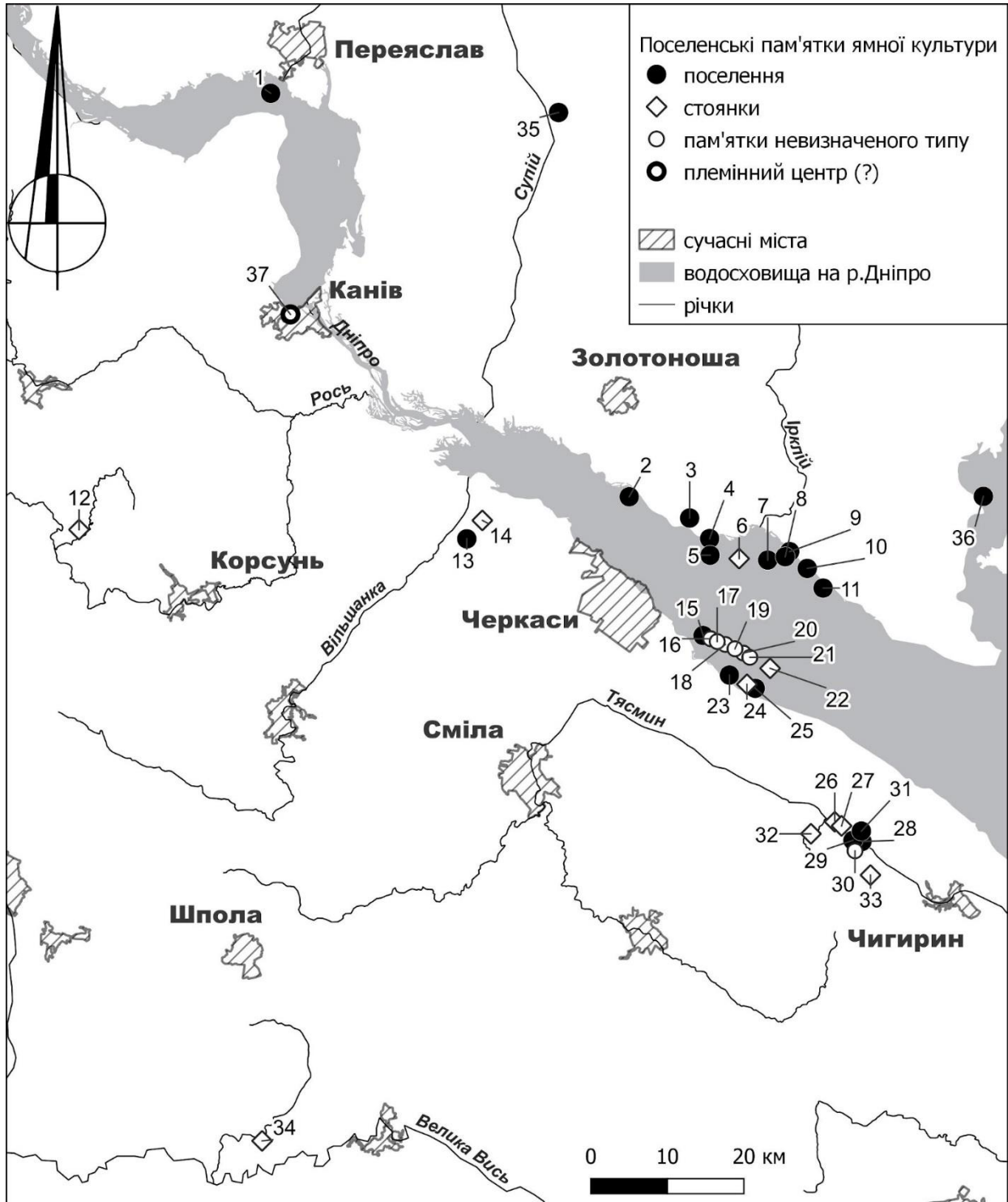

Рис. 1. Карта поселенських пам'яток ямної культури Середнього Дніпра:

1 – Вир, 2 – Придніпровська-1, 3 – Чайка, 4 – Чехівка-17, 5 – Корчі, 6 – Мойсинці-1, 7 – Мойсинці-2, 8 – Галицьке, 9 – Галицьке-Берег, 10 – Під Гострюхою, 11 – Усть-Коврай, 12 – Нехворощ, 13 – Мошни-Підлісся, 14 – Підгори, 15 – Шовковиця, 16 – Верхні Кучугури, 17 – Кучугури-6, 18 – Кучугури-7, 19 – Кучугури-8, 20 – Кучугури-9, 21 – Кучугури-10, 22 – Клинок, 23 – Причал-1, 24 – Шимківка-2, 25 – Шимківка-1, 26 – Скиртище, 27 – Пристань, 28 – Десятини, 29 – Попове Озеро, 30 – Попів Горб, 31 – Гасанів Брід, 32 – Шпаківка, 33 – Сонечко, 34 – Макітра, 35 – Струга, 36 – Ляцівка-Острів-1, 37 – Ланок

УДК 001.83:911.3:902(477)

Олег Білінський
(Київ)**РЕКОНСТРУКЦІЯ ДАВНІХ КОМУНІКАЦІЙ МЕТОДАМИ ПРОСТОРОВОГО
АНАЛІЗУ НА ПРИКЛАДІ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ
ЗАХІДНОГО ПОСЕЙМ'Я**

У роботі розглядаються поняття історичних та давніх доріг, перераховуються основні методи їх реконструкції. Описуються загальні принципи використання методу *Least-cost path* для моделювання мережі доріг. Як приклад використання методу, наводяться результати реконструкції мережі комунікацій між городищами скіфського часу Західного Посейм'я.

Ключові слова: давні дороги, просторовий аналіз, *least-cost path analysis*, Посейм'я, городища.

Під терміном історичні дороги (шляхи) переважно розуміються комунікації, які зафіксовані в писемних джерелах та мали історичне значення. Для Європи це, наприклад, – Шовковий та Бурштиновий шляхи, а для України – Муравський шлях, які пов'язували віддалені одне від одного регіони та якими здійснювався обмін ресурсами, характерними для цих регіонів, та військові походи. Проте, окрім таких масштабних шляхів, давні суспільства прокладали значно коротші дороги (між окремими поселеннями, регіонами, місцями видобутку ресурсів та ін.). Однією з найдавніших подібних комунікацій є Дорога Світав Англії. Збудована в 3807 – 3808 р. до н.е. у болотистій місцевості з дощок та гілок, вона поєднувала свайне поселення, яке знаходилося на острові серед озера, із підвищенням розташованим поруч¹.

Реконструкція мережі давніх комунікацій дає можливість отримати багато інформації про переміщення людей, товарів та ресурсів, що також відкриває шлях до різних культурних та політичних реконструкцій² та визначення ролі пам'яток у давніх торгівельних мережах. Для періоду від середньовіччя часто як основне джерело для цього використовуються давні тексти. Аналіз літописів, які згадують місця переправ, маршрути слідування посольств та прикордонних роз'їздів, дозволив В. Б. Звагельському реконструювати маршрути конкретних шляхів та локалізувати відомі з текстів місця переправ через великі річки Лівобережжя³. Завдяки поєднанню відомостей арабських мандрівників із археологічними дослідженнями О. П. Моця та А. Х. Халікову вдалося реконструювати маршрут слідування караванів шляхом Булгар – Київ⁴. Без використання писемних джерел давні комунікації реконструюють на

¹ Більше інформації про цю дорогу можна знайти за посиланням <https://www.somersetheritage.org.uk/record/10739>.

² Snead E., Erickson C. L., Darling J. A. *Making Human Space: The Archaeology of Trails, Paths, and Roads // Landscapes of Movement Trails, Paths, and Roads in Anthropological Perspective*. Philadelphia, 2009. P.1–19.

³ Звагельський В. *Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті досліджень «Слова о полку Ігоревім»)*. Київ – Суми: Сумський державний університет, 2009. 248 с.

⁴ Моця О. П., Халіков А. Х. *Булгар-Київ: пути, связи, судьбы*. К., 1997. 192 с.

підставі поширення імпортованих товарів (див. напр. шлях Буг – Бог⁵) або випадкових знахідок зброї⁶. Продуктивним виявляється поєднання археологічних відомостей із писемними джерелами різних епох та топонімією⁷.

Інший спосіб – це моделювання давніх шляхів методами просторового аналізу в різних ГІС. Для цього часто використовують метод пошуку шляху з найменшою вартістю (англ. least-cost path). Він базується на використанні растру вартості, у який, як значення, закладена вартість пересування через кожен конкретну комірку (англ. cell). Це значення може формуватися на підставі різних факторів (рослинності, ґрунтів, обводненості та ін.), хоча більшість методів так чи інакше використовує нахил поверхні. Так само, як значення, у кожен комірку можуть закладатися як енергія необхідна для проходження по ній, так і час який для цього знадобиться. Після побудови растру вартості програма використовує один з алгоритмів якими буде маршрут з точки А до точки Б із найменшою вартістю. Для цього переважно використовується алгоритм Дейкстри (англ. Dijkstra's algorithm), створений для пошуку найкоротшого шляху між вершинами графу та А* (англ. A-star) алгоритм, який доповнює останній зберігаючи кілька варіантів збудованого маршруту враховуючи мінімальну відстань між точками напряму⁸. Серед недоліків цього методу слід назвати ідеалістичну побудову мережі комунікацій, яка не враховує «людського фактора», політичної ситуації, невідомих для нас змін у ландшафтах та ін., які могли спричинити вибір на користь не найбільш вигідного маршруту. Ще однією проблемою є складність оцінки швидкості пересування та енергозатратності за умов використання різного транспорту та руху в межах різних ландшафтів.

Для даного дослідження використовувався набір відкритих даних. За основу бралася цифрова модель рельєфу SRTM 3 із розподільною здатністю в 1 кутову секунду (~30 м) в 1 пікселі. Далі, на підставі цієї моделі, за допомогою інструменту *r.slope.aspect* був збудований растр нахилу рельєфу, кожна комірка якого мала значення кута нахилу рельєфу на цій ділянці. Для території Західного Сейму максимальний показник виявився 35,83°. Іншим джерелом стали векторні дані найбільших водойм регіону – Сейму та його приток, боліт та озер. Усі ці дані бралися з відкритого ресурсу OpenStreetMap. Далі векторні шари були переконвертовані в растрові та накладені на растр нахилу за допомогою калькулятора растрів. При цьому значення комірок водойм були встановлені на 100 для Сейму, 70 для інших річок та 50 для заболоченої місцевості. Логічним було б виділення місць історично відомих бродів меншими значеннями, щоб алгоритм надавав їм перевагу в місці переправи через річку, проте перетинати Сейм для того, щоб побудувати маршрут, не було потрібно, а для Клевені та Есмані історичні броди невідомі та і ці річки в силу своїх розмірів, імовірно, могли

⁵ Ключко В. І. Торговельний шлях Буг – Бог. *Na pograniczu światów. Studia z praziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin. Poznań, 2008. S. 233–243.*

⁶ Билинський О. Шелехань А. Случайные находки мечей и кинжалов скифского времени на Днепровском Левобережье. *Археологічні та лінгвістичні дослідження. Матеріали Гумбольдт-конференції. К., 2014. С. 170–185.*

⁷ Болтрик Ю. Тракти Скіфії — шляхи України. *Записки товариства імені Шевченка. Т. ССXLIV: Праці Археологічної комісії. Львів, 2002. С. 204–223.*

⁸ *Surface-Evans S. L., White D. A. An Introduction to the Least Cost Analysis of Social Landscapes. Least Cost Analysis of Social Landscapes. Archaeological Case Studies. Salt Lake City, 2012. P. 1–7.*

перетинатися у багатьох місцях. Тим більше це стосується менших приток. Ще одним шаром стала карта пам'яток, тобто майбутніх точок, які будуть поєднуватися в аналізі. Їх місце розташування та точні координати були встановлені багаторічними розвідками в цьому регіоні Сумською археологічною експедицією (кер. Л. І. Білинська). Для аналізу в дослідженні використовувався плагін Least-Cost Path, який працює на алгоритмі Дейкстри⁹. Усе дослідження виконано в програмному забезпеченні QGIS.

Таким чином вдалося отримати карту пам'яток зі штучно змодельованими комунікаціями між ними (рис. 1). Виконане за такою методикою дослідження дає можливість зробити декілька висновків. Насамперед привертає увагу те, що декілька шляхів поблизу пам'яток об'єднуються в один. Такі відрізки сягають довжини 2–5 км після чого розділяються на декілька гілок (напр. Воргол, Ховзівка, Бунякине). Об'єднання маршрутів, збудованих алгоритмом, вказує на валідність такого методу. Також більш наочним стає рівновіддалене розміщення пам'яток одна відносно одної. Городища, відстань між якими напряму була незначною, виявилися більш віддаленими через те, що шлях оминав перешкоди рельєфу або водойми, які не враховуються у відстані напряму. Проте все ж простежується тенденція у тому, що більша відстань між пам'ятками вимагала більших витрат вартості для просування (рис. 2). Таким чином, відстань між сусідніми пам'ятками коливається у межах 6–20 км.

Популярним є твердження про те, що більшість шляхів йшли вододілами, оминаючи долини річок та розгалужені системи ярів. На практиці виявилось, що комунікація між сусідніми поселеннями, насамперед, здійснюється якраз долинами річок, які мають рівнинний рельєф, що логічно, оскільки вимога оминати нахили рельєфу виникає через особливу складність їх подолання колісним транспортом, який навряд чи активно використовувався у комунікації між сусідніми поселеннями. У випадку ж більш віддалених зв'язків, шляхи виходять на вододіли, оминаючи яружні системи та долини. Цікавим виявився і розподіл пам'яток на групи в залежності від близькості одна до одної. Так, візуально можна виділити західну групу (на захід від Ворголу), відстань між якими приблизно однакова. Північну групу, у якій щільно розміщені городища в межиріччі Клевені та Есмани, та східну групу (східніше Микільської Гірки), у якій пам'ятки розташовані поруч одна з одною на корінному березі Сейму, над Мовчанським болотом. За кількістю комунікацій, які виходять із кожної з пам'яток, можна виділити їх важливість у системі торгівлі. Так, якщо кожне з городищ уявити вершиною графу, а шлях до нього як ребро, найбільша кількість ребер буде з'єднувати городища Будище та Ротівка, які займають центральне місце в системі пам'яток.

Виконане дослідження дозволило отримати лише попередні результати, тут не враховувалася мікрохронологія пам'яток, а мережа комунікацій будувалася лише між городищами, хоча в регіоні відомо значно більше відкритих поселень. Проте ця спроба продемонструвала валідність такого методу дослідження та його перспективність. У майбутньому планується продовжити цю роботу на основі ширшої джерельної бази.

⁹ Повний код плагіну викладено у відкритому доступі <https://github.com/Goong/LeastCostPath>.

Oleh Bilynskyi
(Kyiv)

**RECONSTRUCTION OF ANCIENT ROAD COMMUNICATIONS WITH THE METHODS
OF SPATIAL ANALYSIS ON THE CASE OF SCYTHIAN TIME HILLFORTS IN
WESTERN SEYM REGION**

The article deals with the concepts of historical and ancient roads, lists the main methods of their reconstruction. The general principles of using the Least-cost path method for modelling the road network are described. Results of the reconstruction of the communications network among the Scythian time hillforts of the Western Seym region are given as an example of the use of this method.

Keywords: *ancient roads, spatial analysis, least-cost path analysis, Seym region, hillforts.*

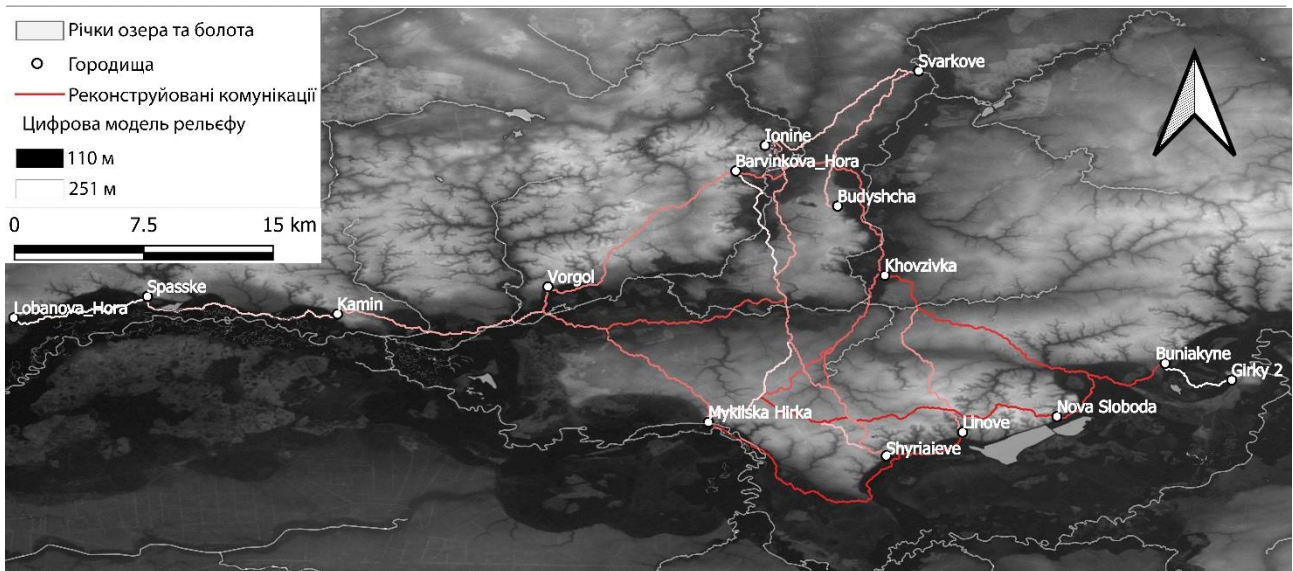

Рис 1. Карта городищ скіфського часу Посейм'я із реконструйованою мережею комунікацій

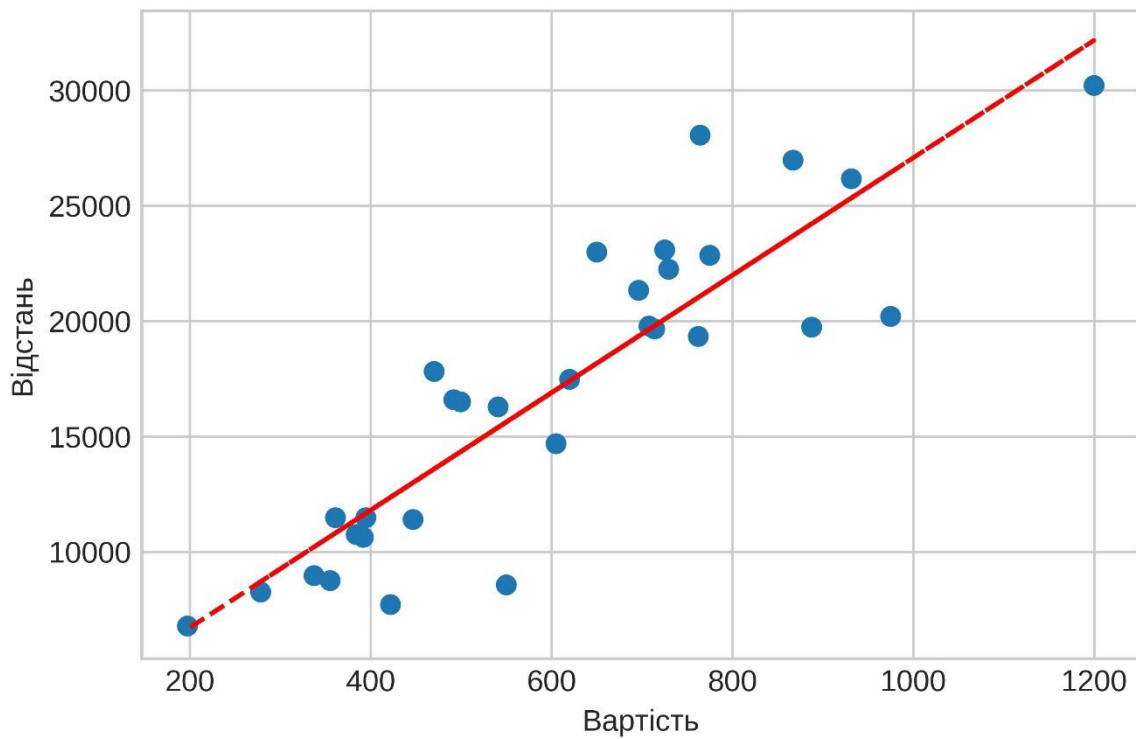

Рис.2. Графік залежності довжини маршруту та затрат вартості

УДК 902/904:930.1(477.41-21)

Сергій Вовкодав
(Переяслав)ДЕЯКІ ДАНІ ЩОДО УТОЧНЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ КОНФІГУРАЦІЇ СИСТЕМИ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ «ЗМІЙОВИХ» ВАЛІВ

У статті йдеться про відрізок переяславських «змійових» валів, що розташований між с. Строкова та заплавою р. Трубіж. Тривалий час дослідники розглядали його як продовження лінії зовнішньої дуги – Малого валу. Результати останніх досліджень, що проведені впродовж 2019 р., переконують у хибності такої думки. На підставі останніх автор припускає, що згаданий відрізок є продовженням лінії внутрішнього валу.

Ключові слова: насип, «змійові» вали, конфігурація, стратегічне значення, Строкова.

У попередніх публікаціях, що вийшли впродовж останніх декількох років, ми неодноразово зверталися до теми переяславських «змійових» валів. Зокрема, було розглянуто різні аспекти, пов'язані з історією їх вивчення¹, хронологічної атрибуції, визначення функціонального призначення², особливостей їх просторової конфігурації³ та стану збереження⁴. Завдяки використанню комплексних методів у дослідженнях вдалося позиціонувати всі збережені відрізки споруд (частину з яких було виявлено вперше) та прослідкувати ознаки зруйнованих сегментів. Це дозволило відтворити просторове положення, конфігурацію системи «змійових» валів та з'ясувати характер використання природних перепон під час її створення. У контексті реалізації згаданих досліджень було виявлено деяку невідповідність вживання загальноприйнятих назв двох складових цих споруд – Великого та Малого валів – щодо позначення окремих їх відрізків. Зокрема, мова йде про певне непорозуміння, що склалося у сучасній історіографії стосовно ототожнення одного із їх сегментів.

Як відомо, основну частину системи «змійових» валів формують два дугоподібні відрізки, що з південного, південно-східного та східного боків оточували території навколо Переяслава. Близню до міста лінію у науковій літературі прийнято називати Великим валом. Її початок локалізують на краю плато корінного берега р. Дніпро (ур. Гать), а закінчення – у с. Строкова. Саме тут розташоване місце з'єднання двох ліній переяславських «змійових» валів. Початок зовнішньої дуги – Малого валу – виявлено на території сучасного лісового

¹ Вовкодав С. М. До проблеми позиціонування «змійових» валів Переяславицини: історіографія питання. Мандрівець. 2014. № 6 (114). С. 16–21; Вовкодав С. М. Історія дослідження «змійових» валів Переяславицини. Український історичний збірник. Київ., 2015. Вип. 18. С. 354–367.

² Вовкодав С. М. До питання датування та функціонального призначення переяславських «змійових» валів. Український історичний збірник. Київ, 2017. Вип. 19. С. 24–40.

³ Вовкодав С. М. «Змійові» вали Переяславицини: характеристика просторової конфігурації. Український історичний збірник. Київ, 2018. Вип. 20. С. 29–40; Вовкодав С. М. Нові дані про позиціонування «змійових» валів Переяславицини. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав, 2019. Вип. 16 (18). С. 47–52.

⁴ Вовкодав С. М. До проблеми пошуку знівельованих сегментів «змійових» валів Переяславицини. Краєзнавство Переяславицини: дослідження, проблеми, постаті: матеріали круг. ст. (м. Переяслав-Хмельницький, 16 жовт. 2015 р.). Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 38–44.

господарства «Білозерське» (ур. Валок), а закінчення – у східній околиці с. Гланишів, неподалік заплави р. Трубіж. До останнього примикає Перехресний вал, що простягається до заплави р. Супій.

Наразі головна наша увага буде зосереджена саме на відрізку, який розташований між місцем з'єднання обох ліній у с. Строкова та заплавою р. Трубіж. Саме його прийнято розглядати як продовження зовнішньої дуги «змійових» валів. Таке припущення останні декілька десятиліть здавалося закономірним, оскільки місце сполучення Великого та Малого валів тривалий час не було чітко ідентифіковано, не існувало можливості простежити їх просторову позицію. Ситуацію ускладнювало також те, що в межах с. Строкова майже повністю відсутні ознаки обох споруд, зокрема, й біля місця гіпотетичного розташування точки їх сполучення. Відповідно, прослідкувати напрямок сегментів валів теж було досить складно. Натомість, певна подібність розмірів зовнішнього валу на ділянках, де він зберіг свої ознаки, та відрізку між с. Строкова та заплавою р. Трубіж давало всі підстави розглядати останній як продовження Малого валу. Для кращого розуміння чинників, що зумовили формування такої теорії та визначення часу її виникнення, варто звернутися до окремих аспектів історії дослідження «змійових» валів. Насамперед, до тих праць, у межах яких було розглянуто питання локалізації їх різних сегментів.

У попередніх наших публікаціях неодноразово згадувалось, що вперше про назви різних відрізків валів згадав М. О. Максимович, який, вочевидь, почув їх від місцевих жителів: «...ближайшій кь городу зовется Великимъ валомъ, а другой – Малымъ»⁵. Фактично він був першим вченим, який ввів ці споруди до наукового обігу. Хоча варто зазначити, що запропонована ним інформація про локалізацію валів містить багато суперечливих моментів. Насамперед, варто розуміти, що дослідник її подав на основі власних спогадів про натурні обстеження споруд, які було проведено ним на 20 років раніше. Тому певні неточності опису особливостей їх розташування є цілком закономірними. Окрім цього, оглядаючи «змійові» вали, М. О. Максимович не ставив за мету їх чітку локалізацію. Вони його цікавили в контексті пояснення літописної згадки під 1149 р. про протистояння Юрія Довгорукого з Ізяславом Мстиславовичем, де згадуються вали як топографічний орієнтир. Дослідник намагався зрозуміти, яким шляхом рухалося військо Довгорукого до Переяслава, зокрема, шукав місце сполучення Великого та Малого валу в околицях с. Строкова: «А любопытнo было мнѣ тогда это место – для объясненія себѣ лѣтописнаго сказанія, какъ въ 1149 году Юрій Владиміровичъ съ Половцами придвигался кь Переяславу...». Найбільше запитань виникає щодо опису місця з'єднання обох валів: «...Малый валъ поварачиваетъ круто на сѣверозападъ, кь великому валу, и примыкаетъ кь нему невдалекѣ отъ вышеупомянутаго села Строковы, на полѣ называемомъ Ченечимъ – Степомъ. Отсюда видно продолженіе вала (должно быть Великаго) кь Супою...»⁶. Насамперед, варто звернути увагу, що місце сполучення валів розташоване саме на території с. Строкова (у XIX ст. ця частина населеного пункту теж була забудована), а не на його околицях, як про це зазначає М. О. Максимович. Крім цього, означений топонім Чернечий Степ, вочевидь, є ніщо інше як ур. Чернече, що розташоване в південній околиці с. Помоклі (ця місцевість у XVIII ст. належала переяславському Михайлівському монастирю). Зважаючи на це, а також враховуючи твердження, що з місця,

⁵ Максимович М. А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов. Собрание сочинений. К., 1877. Т. 2. С. 340.

⁶ Там само. С. 341.

про яке йдеться у згаданому тексті, видно продовження валу до р. Супій, тобто Перехресного валу, можемо припустити, що вчений або не бачив точки сполучення споруд, а локалізував її умовно за розповідями місцевих жителів, або ж помилково вважав місцем з'єднання іншу ділянку валу. У будь-якому випадку, поданий опис відповідає південній та південно-східній околиці с. Помоклі, а не с. Строкова. Він дещо пояснює план розташування переяславських «змійових» валів, створений М. О. Максимовичем та долучений до схеми В. Б. Антоновича (рис. 1).

Щодо сегменту валу, який нас найбільше цікавить – відрізок між с. Строкова та заплавою р. Трубіж – він зазначив: «а мнѣ говорили, что примѣтно и другое продолженіе вала (должно быть Малого), идущего отъ села Строковы к Трубежу». При цьому дослідник його не обстежував й ідентифікував лише умовно як продовження Малого валу, що, на нашу думку, сформувало підґрунтя для певних непорозумінь у подальшому.

В. Г. Ляскоронський під час опису валів розглядав ближню дугу до Переяслава як один сегмент, що розпочинався біля р. Трубіж і закінчувався біля р. Дніпро (рис. 2). Початок зовнішнього валу він локалізував у вже згаданому місці з'єднання обох частин, вказуючи, що останній приєднується до лінії внутрішнього: «...сливается съ линіей перваго вала...»⁷. Л. В. Падалка також розпочинав внутрішній сегмент від заплави р. Трубіж (хоча помилково називав його Малим): «...однимъ концомъ дуги упирается въ р. Трубеж, выше Переяслава <...>; другой конецъ дуги этого ближняго вала <...> затерялся нынѣ въ пескахъ первой террасы Днѣпровской долины, у с. Козинець». Щодо іншого – він зазначив: «...дальній... вальъ представляет собою не самостоятельную линію, а дополнительную къ Ближнему...»⁸. Відповідно, її початок Л. В. Падалка теж локалізував у с. Строкова (рис. 3). Таким чином, більшість вчених, що досліджували вали наприкінці XIX – початку XX ст. розглядали весь відрізок валу від ур. Гать до заплави р. Трубіж як єдиний – внутрішній сегмент. Водночас, відрізок від с. Строкова до ур. Біле озеро вони вважали додатковою – зовнішньою частиною, яка прибудовувалась до попереднього. Можливо, що таке твердження було сформовано на основі обстеження місця сполучення Великого та Малого валу, яке на той час могло зберігати виразні ознаки.

Дещо пізніше в науковій літературі відрізок валу від заплави р. Трубіж до с. Строкова почали розглядати як сегмент Зовнішнього валу й називати його Малим. Зокрема, після досліджень споруд у 1966 р. Скіфо-слов'янською експедицією Харківського державного університету під керівництвом Б. А. Шрамка⁹. На плані, підготовленому за результатами останньої, чітко зображено, що дуга внутрішнього валу приєднується до зовнішнього (рис. 4). Оскільки згаданий план тривалий час вважався основним, то в правомірності ідентифікації цього відрізка як частини Малого валу не виникало ніяких сумнівів. Як вже зазначалось, цьому сприяла відсутність ознак споруд поблизу місця їх з'єднання та подібність деяких рис сегменту, що розглядається, та інших частин зовнішнього валу. Так само зображені вали на плані, створеному М. П. Кучерею¹⁰ (рис. 5).

⁷ Ляскоронский В. Г. *Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепровского Левобережья. Труды XIV АС. М., 1911. Т.3. С. 74–75.*

⁸ Падалка Л. В. *Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полтава, 1914. С. 12–13.*

⁹ Шрамко Б. А. *Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 г. НА ИА НАНУ. 1966/66. 60 с.*

¹⁰ Кучера М. П. *Змиевы валы Среднего Поднепровья. К.: Наукова думка, 1987. С. 59.*

У 2019 р. нами проведено дослідження «змійових» валів із залученням комплексних методів опрацювання картографічних даних, результатів натурних обстежень та даних дистанційного зондування Землі. При цьому використовувалися вже традиційні методи аналізу просторової інформації в середовищі географічних інформаційних систем ArcGIS та Global Mapper. Також було здійснено аналіз космознімків території та околиць с. Строкова та проведено декілька розвідок на окресленій місцевості. Це дозволило визначити як місце розташування з'єднання Великого та Малого валу, так і прослідкувати напрямки їх декількох сегментів, що, загалом, дало можливість відтворити конфігурацію споруд у межах с. Строкова та поставити під сумнів згадане вище припущення¹¹. Отримані результати переконують, що саме зовнішній вал примикав до внутрішнього, а не навпаки, як це тривалий час було прийнято вважати в сучасній історіографії. Малий вал приєднувався до Великого майже перпендикулярно (рис. б). При цьому складається враження, що лінія останнього продовжується далі, у бік лісу в північно-західній околиці с. Строкова. Тому цілком можливо, що вся внутрішня дуга валу, від р. Трубіж до ур. Гать, є однією цілісною частиною (як про це писали В. Г. Ляскоронський та Л. В. Падалка). Відмінність розмірів окремих його частин, зокрема, сегменту від с. Травневе до ур. Гать та від с. Строкова до заплави р. Трубіж, очевидно, зумовлена двома факторами: стратегічним значенням та типом ґрунту, з якого створені насипи. Відрізок між заплавами річок Гатка та Дніпро має найбільші розміри (висоту насипу та глибину рову), оскільки перекривав степовий коридор, що давав прямий доступ до околиць Переяслава. Окрім цього, характер наповнення насипу, що, здебільшого, складається з чорнозему, суміші лісу та чорнозему, сприяв його гарному збереженню. Натомість, сегмент між с. Строкова та заплавою р. Трубіж розташований у колись сильно заболоченій місцевості, яка сама собою мала значний ступінь непрохідності. Також визначити первинні розміри споруди на цій ділянці без проведення розкопок дуже складно, оскільки основу їх насипу складає піщаний ґрунт. Унаслідок цього він значною мірою розсунувся.

Зважаючи на зазначене, всю внутрішню дугу варто сприймати як єдиний структурний сегмент системи «змійових» валів. Цей факт має важливе значення для трактування датування та призначення споруд та ставить під сумнів низку теорій, розроблених впродовж останніх 70 років на основі хибного розуміння їх просторової конфігурації.

Serhii Vovkodav
(Pereiaslav)

SOME DATA ON THE CLARIFICATION OF THE SPATIAL CONFIGURATION OF THE SERPENT'S WALL OF PEREYASLAV REGION

The article deals with a segment of of the serpent's wall located between the Strokovia village and floodplain of the Trubizh. For a long time, researchers considered it as a continuation of the outside arc («Malyi val»). The results of recent studies conducted in 2019 are convincing the incorrectness of this opinion. Based on the latter, the author assumes that the mentioned segment is a continuation of a line of inside serpent's wall.

Keywords: earth embankment, serpent's wall, configuration, strategic importance, Strokovia.

¹¹ Вовкодав С. М. Нові дані про позиціонування «змійових» валів Переяславлщини. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав, 2019. Вип. 16 (18). С. 47–52.

Рис. 1. Фрагмент схеми розташування «змійових» валів за В. Б. Антоновичем

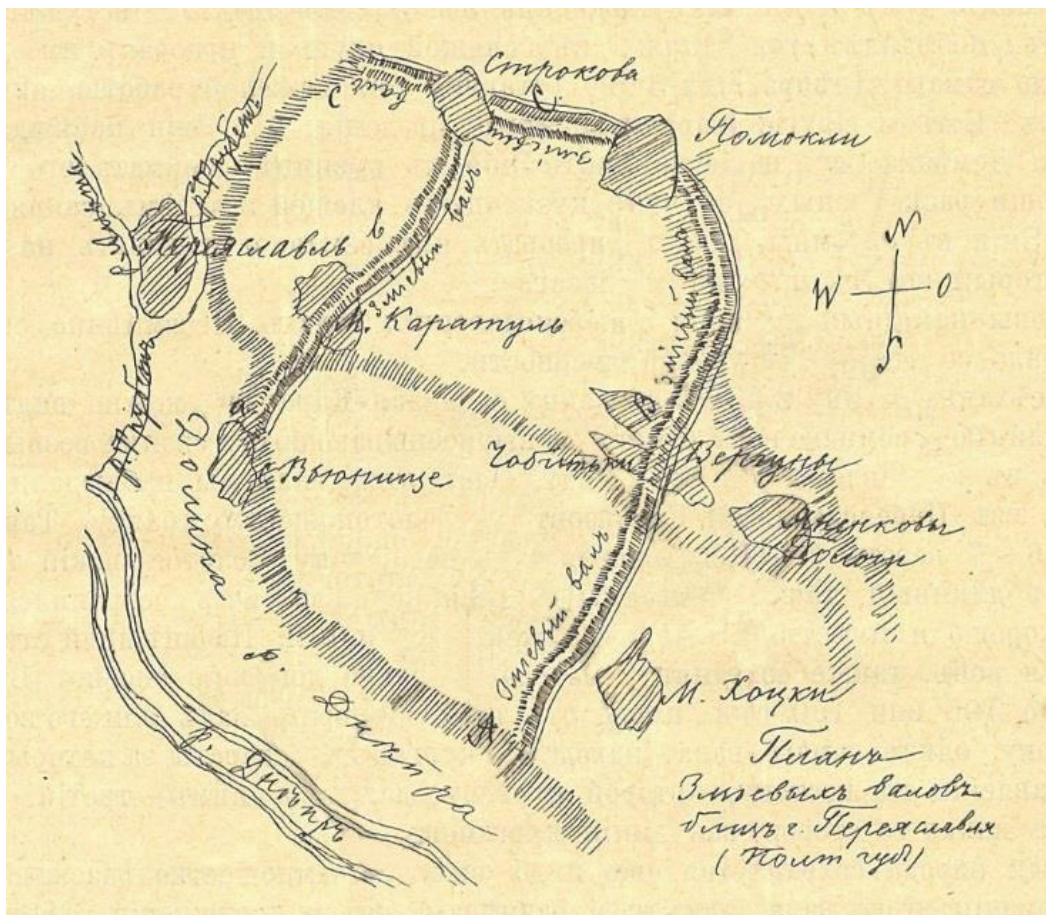

Рис. 2. Схема переяславських «змійових» валів за В. Г. Ляскоронським

Рис. 3. Фрагмент схеми розташування «змійових» валів за Л. В. Падалкою

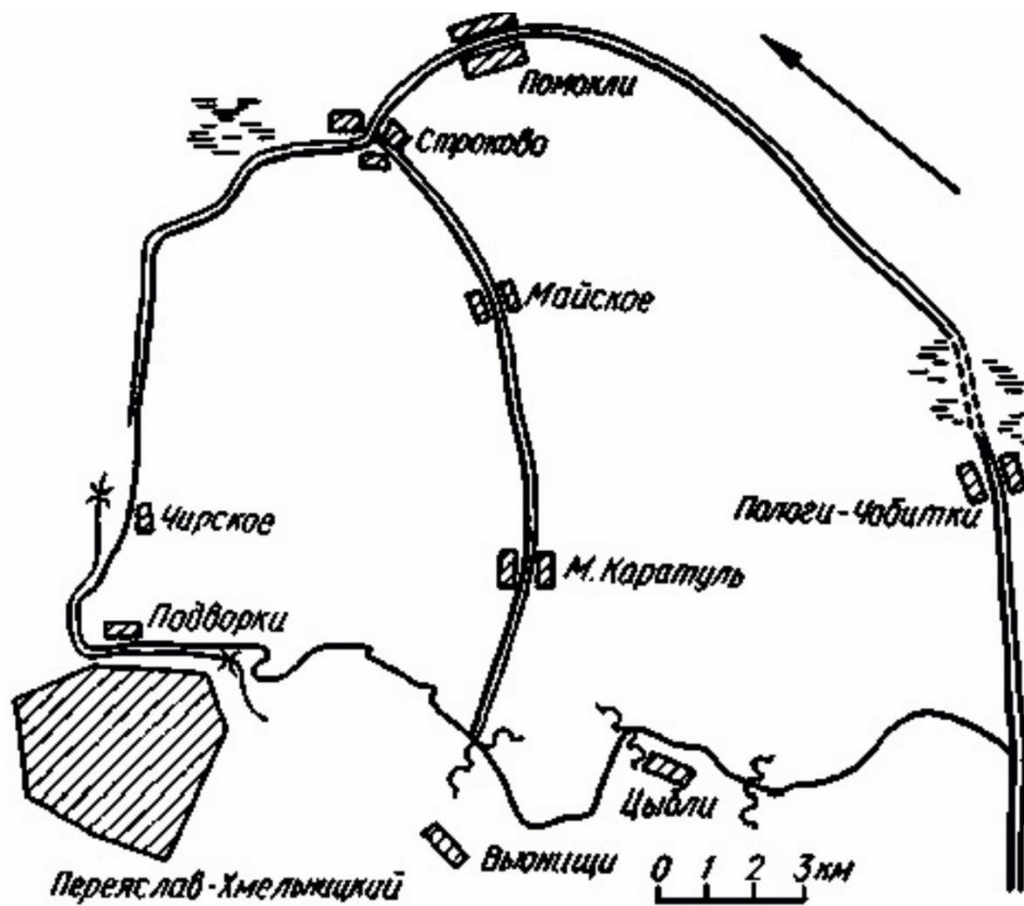

Рис. 4. План «змійових» валів за Б. А. Шрамком

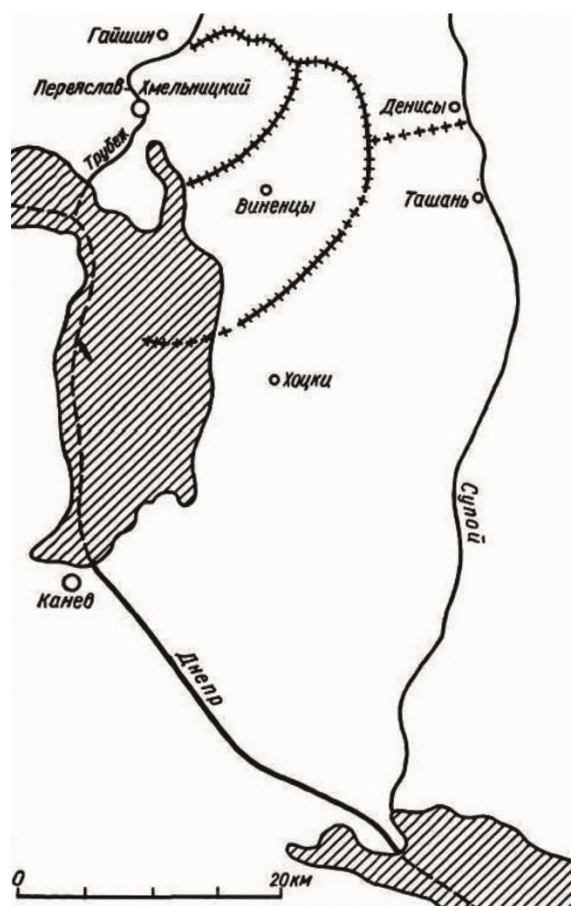

Рис. 5. План «змійових» валів за М. П. Кучерою

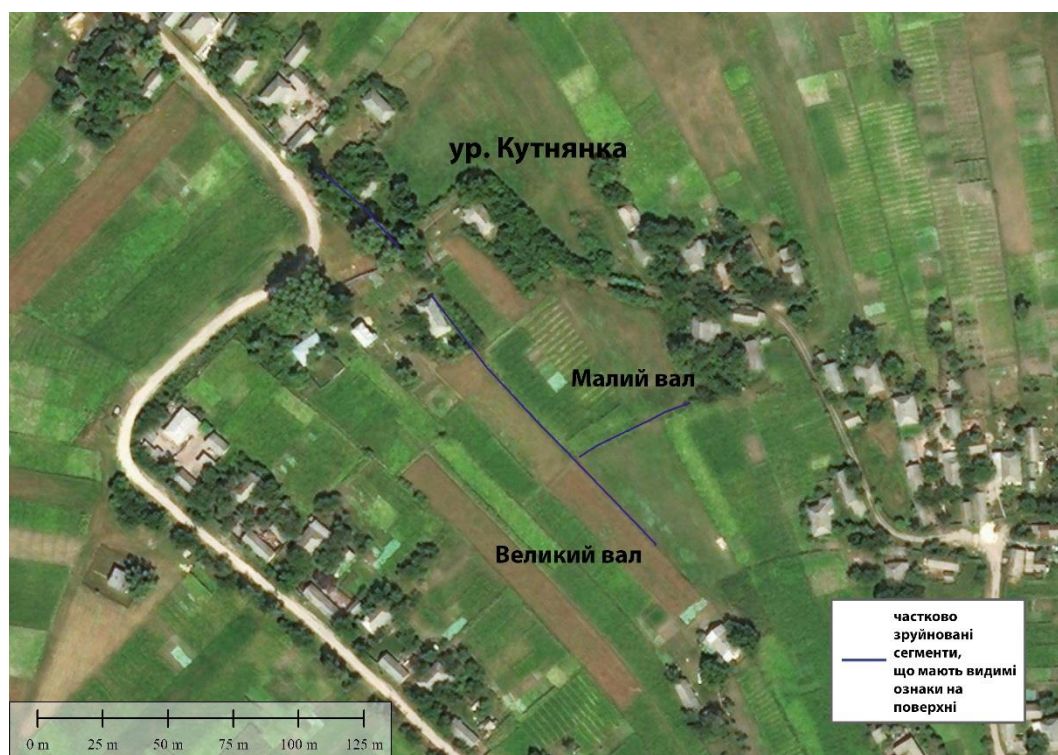

Рис. 6. Місце сполучення лінії Малиого та Великого валів у с. Стрєкова

УДК 94(477.41)(902)"10/11"

Олена Колибенко, Олександр Колибенко
(Переяслав)

PERERIT – VITAE – MORTEM: ЧАС ТА ПРОСТІР ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО КНЯЗЯ

У статті розглянуто часово-просторові аспекти життя та діяльності найвідомішого переяславського князя Володимира Мономаха. Цей князь був унікальним не тому, що його таким зробили автори чи редактори літописних зводів або історіографічна традиція, а тому, що його життєпис у всіх основних моментах надзвичайно добре виписаний у джерелах, до чого приклав руку і він сам. Деталі, що містяться у цих джерелах, не можна придумати чи сфальсифікувати, вони дозволяють нашим сучасникам дати чітку оцінку всім справам та поступкам цього князя, у тому числі й визначити основні часово-просторові параметри його життя, кількісні характеристики його діянь. Не маючи цих даних, важко скласти об'єктивний просопографічний портрет будь-кого з діячів тієї досить віддаленої від нас епохи.

Ключові слова: Володимир Мономах, Переяславль Руський, князь, час, простір, військові походи, маршрути, відстань.

Розглядаючи життєдіяльність певних історичних осіб – тобто, видатних діячів своєї доби, які залишили яскравий слід в історичних джерелах, ми не завжди можемо чітко уявити собі часові та просторові аспекти їх життя. Однак, без цього неможливо скласти об'єктивне уявлення про здійснені ними справи, про ті зусилля, які довелося прикласти цим людям для втілення своїх прагнень та помислів.

Аналізуючи під цим кутом зору життєдіяльність переяславських князів, слід усвідомлювати, що буде складно визначити їх місце в історії нашої країни, якщо ми не зможемо хоч більш-менш приблизно встановити основні часово-просторові параметри їх життєдіяльності.

Княжий стіл Переяславля Руського упродовж 185-літньої історії існування цього князівства займало 23 князі. Кожному з них була відміряна своя міра часу на управління цим важливим столом Русі – від кількох годин у 1132 р. для Всеволода Мстиславича, до понад 20-ти років (1093–1113 рр.) для Володимира Мономаха. Керівництво таким складним князівством вимагало дуже високої мобільності князя та його дружини, що передбачало часті походи на неспокійних сусідів – половців, не рахуючи «внутрішніх» проблем із торками (чорними клобуками, берендичами), а також участь у всіляких військових виправах на інші, часто досить віддалені, землі.

Маючи більш-менш достовірну інформацію про загальний «кілометраж» пересувань конкретного князя та точні дані про період його активної життєдіяльності (з початку княжої кар'єри й до кінця життя), можна скласти уявлення про рівень його активності як князя, незалежно від кількості прожитих ним років, за співвідношенням цих двох показників. Звичайно, діяльність не усіх переяславських князів висвітлена в джерелах достатньо повно, особливо це стосується князів першої половини XIII ст.

Як «еталонного» нами обрано найвідомішого князя Переяславля Руського – Володимира Всеволодовича Мономаха, життєдіяльність якого добре задокументована не лише на

сторінках літописів, але й достатньо повно висвітлена ним самим у його «Повчанні»¹. Завдяки цьому з високим ступенем достовірності ми можемо відновити в просторі та часі хоч і не повну (це апріорі неможливо), але достатньо точну картину його пересувань по території Східної та інколи Центрально-Східної Європи кінця 60-их рр. XI – першої чверті XII ст. Наскільки важливим є цей показник чи критерій для оцінки діяльності давньоруського князя? Настільки, що саме його ставить на перше місце Володимир Мономах, вважаючи основним завданням князя «походи і лови»², тобто безкінечний рух «по всій Русі великій» та прилеглим землям.

Отже, розпочнемо з першої самотійної (без батька – Всеволода Ярославича) подорожі Володимира Мономаха восени 1068 р. як новопризначеного князя на його перший у житті княжий стіл – до Ростова. Ця небезпечна на той час мандрівка «крізь В'ятичі», якою Володимир Мономах так пишався до кінця свого життя, що згадав її в «Повчанні» нарівні з численними походами на половців, відкрила лік його «трудам». Немає чого цьому дивуватися, адже місцевість, через яку проїхав молодий княжич разом із невеликим загоном професійних вояків, ще навіть у пізньому середньовіччі мала погану славу й досі відома російською приказкою: «Кромы – всем ворах хоромы, Ливны – ворами дивны, а Елец – всем ворах отец», яку К. Г. Паустовський згадує у своєму оповіданні «Девонський вапняк». Зрозуміло, що під «ворами» тут маються на увазі розбійники. Після жорстокої поразки на р. Альті від половців, що сталася десь у середині 1068 р., та заколоту киян, які 15 вересня того ж року висікли з поруба князя Всеслава Брячиславича полоцького й проголосили його київським князем, Ізяслав Ярославич утік по допомогу до Польщі, а Всеволод Ярославич вирушив із Києва до Курська, як про це свідчить Володимир Мономах³. Очевидно, саме з Курська останній і вирушив до Ростова. Його вірогідний (оптимальний) маршрут: Київ, Курськ, Слець у землі в'ятичів, далі Рязань, Муром, Володимир, Суздаль, Ростов. Загальна довжина маршруту – приблизно 1 тис. 460 км.

З Ростова Всеволод Ярославич наступного 1069 р. перевів Володимира Мономаха до Смоленська, куди той вирушив по вірогідному (найкоротшому) маршруту через Кучково – майбутню Москву (довжина – приблизно 600 км).

Зі Смоленська 1073 р. Володимира Мономаха було відправлено на княжіння до м. Володимира Волинського, очевидно, по маршруту через Туров (приблизно 835 км).

Взимку 1073/74 рр. Володимир Мономах був посланий Святополком та Всеволодом Ярославичами з Володимира Волинського до Берестія (суч. м. Брест у Білорусі). Вірогідний маршрут має довжину приблизно 340 км (разом з подальшим поверненням до Володимира).

Наступний довгий перехід довжиною близько 700 км Володимир Мономах здійснив весною 1074 р., коли вирушив із Володимира Волинського до Переяслава, до свого батька, очевидно, з метою одруження. Після Великодня, який у тому році був 20 квітня, він повернувся знову до Володимира Волинського, пройшовши ті ж самі 700 км. Після цього, влітку 1074 р., він ходив до Сутійська «мир учиняти з Ляхами», повернувшись потім знову до

¹ Колибенко О. В., Колибенко О. В. Володимир Всеволодович Мономах: великий князь київський чи «великий князь переяславський»? Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 28. С. 5–19.

² Літопис Руський за Іпатським списком / авт. перекл., передм. та прим. Л. Є. Махновець. К., 1989. С. 458.

³ Там само. С. 458.

Володимира. Мова йде про городище біля суч. с. Сонсядка Замойського повіту Люблінського воєводства в Польщі (220 км в обидва кінці)⁴.

Наступний похід Володимира Мономаха мав місце 1076 р., коли Святослав та Всеволод Ярославичі послали його з двоюрідним братом Олегом Святославичем допомагати Болеславу Сміливому в боротьбі проти чехів, «за Глогов до Чеського лісу», тобто з Володимира Волинського до сучасного м. Глогув у Легницькому воєводстві (Польща)⁵. Довжина цього переходу в обох напрямках – щонайменше 1 тис. 500 км.

Після повернення з цього походу до м. Володимира та хрещення там старшого сина Мстислава, Володимир Мономах пішов до Турова (315 км), а на весну 1077 р. звідти вирушив до Переяслава, звідки знову повернувся до Турова, здійснивши перехід 910 км в обох напрямках.

Після смерті великого київського князя Святослава Ярославича Мономах пішов із Турова на княжіння до Смоленська (520 км), звідки двічі ходив на допомогу двоюрідному брату Глібу Святославичу до Новгороду (2 тис. 240 км у обох напрямках).

Влітку 1077 р. та взимку 1077/78 р. Мономах також двічі ходив зі Смоленська на Полоцьк, а після другого походу пішов із половцями на Одрськ (неподалік сучасної Орші Вітебської обл., Білорусь), після чого пішов через Смоленськ до Чернігова. Повернувшись назад до Смоленська, він забрав там дружину Гіду з новонародженим другим сином Ізяславом і знову вирушив до свого батька до Чернігова на Великдень (8 квітня 1078 р.), хрестити другого сина⁶. За увесь цей період, із літа 1077 р. й до початку квітня 1078 р., Мономах здійснив переходи загальною відстанню 2 тис. 400 км.

Повернувшись після цього до Смоленська (460 км), Володимир Мономах у кінці серпня – на початку вересня 1078 р. здійснив звідти похід на допомогу батькові до Переяслава (через Чернігів та Остерський городець), пройшовши 695 км.

З Переяслава (через Остерський городець) Мономах вирушив у похід на Чернігів, біля якого він разом із батьком та Ізяславом Ярославичем пішов назустріч Олегу Святославичу та Борису В'ячеславичу. Переможна для Всеволода Ярославича та його старшого сина битва відбулася на Нежатиній ниві на околиці сучасного Чернігова. У цьому поході та при поверненні після нього до Переяслава Мономах пройшов 470 км, а після цього знову повернувся з Переяслава до Чернігова (ще 235 км).

Оскільки Всеслав Брючиславич, скориставшись відсутністю у Смоленську князя, спалив це місто, то Мономах мусив разом із чернігівським полком негайно вирушити на Смоленськ. Не заставши там Всеслава, він попалив землю Полоцьку до Лукомля та Логожська, й аж до Друцька, після чого повернувся до Чернігова через Смоленськ. У цьому поході та при поверненні Мономах пройшов відстань близько 1 тис. 570 км.

Взимку 1078/79 рр. Мономах ходив із Чернігова супроти половців до Стародуба та Новгороду Сіверського, захопивши в полон кількох половецьких ханів (465 км із поверненням до Чернігова).

⁴ *Літопис Руський...* С. 571.

⁵ *Там само.* С. 547.

⁶ Колибенко О. В., Колибенко В. О. *Via est vita: просторові аспекти біографій еліти Переяславля Руського. Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції [м. Переяслав-Хмельницький], 23 травня 2019 р. [Упорядник: С.М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 41–46.*

1080 р. Володимир Мономах ходив з Чернігова на Переяславщину приборкувати переяславських торків, які «піднялися на рать», очевидно, за р. Супій, після чого повернувся назад до Чернігова, пройшовши загалом близько 500 км⁷.

Зимою 1082/83 та 1083/84 рр. Володимир Всеволодович здійснив із Чернігова два походи у В'ятичі на місцевих князьків Ходоту та його сина, до города Кордна (вірогідно, городище біля суч. с. Карники Веневського р-ну Тульської обл. РФ), пройшовши відстань 2660 км в обох напрямках⁸.

Весною 1084 р. Мономах переслідував Василька та Володаря Ростиславичів до города Микулин у Болохівській землі (нині с. Микулин Полонського р-ну Хмельницької обл.), після чого пішов на Броди, назустріч Ярополку Ізяславичу. Довжина названого маршруту, разом із поверненням до Чернігова, займає приблизно 1 тис. 150 км.

Уже влітку 1084 р. Мономах гнався з Чернігова за половцями, які взяли город Горошин, за р. Хорол, а, повернувшись до Чернігова, що в сумі дорівнювало близько 500 км, уже восени того ж року вирушив із чернігівцями та половцями на Мінськ, якого ним було зненацька захоплено й «не оставили в ньому ні челядина, ні скотини»⁹. Разом із поверненням до Чернігова дистанція цього походу дорівнювала приблизно 840 км.

Взимку 1084/85 р. Мономах знову ходив із Чернігова на Броди, назустріч Ярополку Ізяславичу, потім до Володимира Волинського, що, разом із поверненням до Чернігова, дорівнювало відстані приблизно 1 тис. 430 км.

У тому ж 1085 р. Мономах знову здійснив похід до Володимира Волинського та Луцька, звідки, забравши матір, дружину та майно Ярополка Ізяславича, вирушив назад до Києва та до Чернігова, що в загальному підсумку дорівнює 1 тис. 460 км.

Весною 1085 р. Володимир Мономах, прийшовши до Переяслава, здійснив похід до Прилука та Білої Вежі, де йому вдалося перемогти половців. У цьому поході разом із поверненням до Переяслава він пройшов близько 505 км.

У 1086–1087 рр. Мономах із Переяслава ганявся за половцями до Святослава, Торчського, Юр'єва, Красна (220 км). Після цього, повернувшись через Зарубський брід до Переяслава (ще 75 км), разом з молодшим братом Ростиславом він захопив половецькі вежі коло города Варина (сучасна Варва у Чернігівській обл.) й повернувся у Переяслав, пройшовши відстань 240 км в обидва кінці.

У листопаді 1087 р. Володимир Мономах вирушив із Переяслава до Володимира Волинського й посадив на його княжий стіл Ярополка Ізяславича, після чого повернувся до Чернігова. Довжина цього маршруту в прямому та зворотному напрямках – 1 тис. 330 км. Проте, 22 листопада 1087 р. Ярополк несподівано й безглуздо загинув від рук найманого убивці, підсланого Рюриком Ростиславичем. Мономах прийшов до Києва й разом із батьком та братом Ростиславом зустрів його тіло, яке було привезене до Києва й поховане в монастирі Дмитрія Солунського, після чого повернувся до Чернігова (310 км).

У неділю 14 серпня 1089 р. Мономах був присутній на освяченні печерської церкви святої Богородиці в Києві (310 км в обох напрямках).

⁷ Кольбенко А. В., Прядко А. О. Как «поганы» стали своими (к проблеме христианизации переяславских торков), [w:] *Dobre i zle sąsiedztwa. Obce – nasze – inne, t. 2: Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. Teresa Maresz, Katarzyna Grysińska-Jarmuła. Bydgoszcz, 2018. S. 176–188.

⁸ *Літопис Руський...* С. 554.

⁹ *Там само.* С. 459.

Не підлягає сумніву, що в тому ж році побував Мономах і в Переяславі, коли там «освячена була церква святого Михайла переяславська Єфремом, тої церкви митрополитом»¹⁰, повернувшись по закінченню святкувань до Чернігова (470 км).

У першій половині квітня 1093 р. Володимир Мономах прийшов із Чернігова до свого батька Всеволода Ярославича до Києва, у зв'язку з недугою та смертю останнього, й, після його похорону 14 квітня, повернувся до Чернігова (310 км).

Після того, як на київський великокняжий престол сів Святополк Ізяславич, на Русь, як це було звичною нормою, прийшли половці вирішувати з новим зверхником проблему війни чи миру. Руські князі мали або платити «за мир», або воювати з половцями. Оскільки партія війни в особі Святополка взяла гору над прихильниками мирного вирішення проблеми (Володимир Мономах), то вирішальна битва відбулася біля города Треполь біля р. Стугни (сучасне с. Трипілля на Київщині). Після програної з тріском битви і втечі, Мономах переправився по Трепольському броду на лівий берег Дніпра й через Остерський городець повернувся до Чернігова. За час усієї цієї кампанії він пройшов у обох напрямках приблизно 410 км.

Після приходу Олега Святославича з половцями та восьмиденного штурму ними Чернігова, Володимир Мономах повернув йому княжий стіл його батька й, після хресного цілування, 24 липня 1094 р. пішов зі своєю дружиною до Переяслава через Остерський городець, здійснивши небезпечну подорож довжиною 235 км крізь розрізнені половецькі загони.

За перші три роки наступного переяславського етапу княжої кар'єри Мономаха (1094–1097) ним було здійснено кілька успішних антиполовецьких акцій, таких як похід на половців за город Римів на Сулі (сучасне с. Велика Бурімка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.) та захоплення половецьких веж за городом Голтавом (сучасна Говтва на Полтавщині) (загалом 620 км).

На початку травня 1096 р. Володимир Мономах разом із Святополком Ізяславичем розпочали похід на Олега Святославича до Чернігова, а після втечі останнього пішли за ним до Стародуба й оточили його там. Після більш ніж місячної осади вони дали мир Олегу Святославичу й через Київ по Зарубському броду пішли до Переяслава, який був на той час оточений половцями під орудою хана Тугоркана, й розгромили війська останнього. Відстань, яку Мономах здолав за увесь цей період, дорівнювала близько 915 км.

Одразу після цього, у 20-их числах червня 1096 р., від Переяслава через Зарубський брід Мономах разом із Святополком Ізяславичем здійснив похід на хана Боняка на р. Бог, перейшовши р. Рось, після чого повернувся до Переяслава через Київ, що в підсумку дорівнює близько 605 км.

На початку осені 1096 р. Володимир Мономах вирушив із Переяслава в похід до Смоленська, помирившись там із Давидом Святославичем, після чого повернувся до Переяслава, звідки пішов на Сулу, назустріч торкам-читійовичам. Разом із наступним поверненням до Переяслава, за цей період він пройшов приблизно 1 тис. 710 км.

Взимку 1096/97 р. Мономах здійснив подорож до Ростова по данину, а повернувшись звідти до Переяслава, наступної зими – знову до Смоленська. Разом із поверненням до Переяслава в цих мандрах він загалом пройшов відстань приблизно в 4 тис. 80 км.

¹⁰ Там само. С. 127.

У проміжку між цими дальніми мандрівками, у кінці жовтня – на початку листопада 1097 р., Володимир Мономах прийшов із Переяслава до Любеча на князівський з'їзд, після чого повернувся назад до Переяслава, пройшовши близько 570 км.

Однак, уже в середині листопада 1097 р., після осліплення Василька Ростиславича людьми Давида Ігоровича, Мономах вирушив до Городця Пісочного (на лівому березі Дніпра навпроти Києва), щоб у коаліції з двома Святославичами «поправити се зло»¹¹. У результаті складних і довготривалих переговорів із залученням митрополита та Володимирової мачухи, вдалося прийти до компромісу й Мономах повернувся до Переяслава. Пройдена відстань – 180 км.

1099 р. Мономах разом із Святополком знову намагався наздогнати хана Боняка за р. Рось, але не настиг його й повернувся до Переяслава. Упродовж квітня 1100 р. він двічі ходив на князівські з'їзди в Увітичах (нині с. Витачів Обухівського р-ну Київської обл.), а, повернувшись звідти до Переяслава, взимку 1100/01 р. вирушив до Смоленська, звідки, після закладин там єпископського храму святої Богородиці, у травні 1101 р. повернувся до Переяслава, пройшовши за увесь цей період загалом близько 1 тис. 910 км.

На початку вересня 1101 р. Мономах ходив на зустріч із половецькими послами на р. Золотчу на лівому березі Дніпра навпроти Києва, а потім до Сакова (с. Сальків), неподалік Переяслава, де й було 15 вересня того ж року укладено мир (180 км).

20 жовтня 1101 р. Мономах прийшов із Переяслава до Києва, щоб вирішити долю новгородського столу, на якому досі сидів його старший син Мстислав. Після отримання вдалого для Мономаха результату він повернувся до Переяслава (250 км).

На початку березня 1103 р. Володимир Мономах зустрівся на Долобському озері зі Святополком, домовившись там про спільний похід на половців. Повернувшись до Переяслава, Мономах разом із цілою коаліцією князів вирушив на конях і в човнах униз по Дніпру, аж до порогів, де вони стали на о. Хортиця. Після цього усе військо вирушило суходолом до р. Сутінь (нині – р. Молочна), на якій 4 квітня 1103 р. об'єднані половецькі війська отримали розгромну поразку. Під час цього походу, разом із поверненням до Переяслава, Мономах пройшов відстань приблизно у 1 тис. 240 км.

У травні 1107 р. на Переяславщину вчоргове напали половці під проводом ханів Боняка і Шарукана. Володимир Мономах та інші руські князі вирушили на них до Лубна, розгромили їх за р. Сула й гнали аж до р. Хорол (270 км в обидва кінці).

Після Різдва в січні 1108 р. Володимир Мономах разом із Давидом Святославичем та Олегом Святославичем пішли в Степ до двох половецьких ханів, які носили однакове ім'я Аєпа, вчинили з ними мир і взяли в них доньок, щоб одружити їх зі своїми малолітніми синами – Юрія Володимировича з онукою Осіня, а Святослава Ольговича з онукою Гіргеня. Цей похід за нареченими, вірогідно, не був дуже далеким, оскільки ця половецька орда, схоже, кочувала на Харківщині. Крім того, хани явно вийшли назустріч руським князям – можливо, до «воріт полю» у верхів'ях річок Удаю та Сули, на межі сучасної Чернігівської та Сумської обл. (560 км). Весілля Юрія та, можливо, і самого Мономаха (третьої шлюб), відбулося, очевидно, у Переяславі, після чого останній вирушив до Смоленська, а звідти – до Ростова. Разом з поверненням із Ростова за увесь цей час Мономах пройшов приблизно 2 тис. 590 км.

Після повернення до Переяслава Мономах одразу ж здійснив разом зі Святополком вдалиий похід на хана Урубубу, пізніше – на хана Боняка до міста Лубна, весною 1110 р. – до

¹¹ Там само. С. 150.

Воїня зі Святополком. На початку 1111 р. Мономах зустрівся у Києві зі Святополком для організації великого походу, а в кінці лютого 1111 р. здійснив похід на половців до р. Сіверський Донець до городів Шаруканя (сучасне м. Чугуїв на Харківщині) та Сугрова (м. Зміїв) разом зі Святополком Ізяславичем, Давидом Святославичем та іншими князями. Довжина усього цього маршруту разом з поверненнями до Переяслава дорівнює приблизно 1 тис. 830 км.

Після раптової смерті Святополка Ізяславича, 20 квітня 1113 р. Володимир Мономах був запрошений киянами на київський престол й став великим київським князем після інтронізації у св. Софії Київській (125 км). А вже у травні 1113 р. Мономах разом зі своїми старшими дітьми та Олегом Святославичем виступили до города Ромна, відігнавши половців на чолі з ханами Аєпою та Боняком, які хотіли захопити город Вир. Довжина маршруту в обидва кінці – 440 км.

16 березня 1114 р. у Переяславі помер Святослав Володимирович і Володимир Мономах мав приїхати з Києва на поховання свого сина в соборі св. Михаїла, після чого повернувся до Києва (250 км).

У неділю 2 травня 1115 р. у Вишгороді відбулося велелюдне свято перенесення мощів князів Бориса та Гліба у нову кам'яну церкву, куди прибули усі головні руські князі, у тому числі й великий київський князь Володимир Мономах. Після триденного святкування він повернувся до Києва (40 км).

У січні 1116 р. Володимир Мономах на чолі коаліції князів виступив на Гліба Всеславича до города Мінська й обложив там цього непокірного князя. Після того, як Гліб покорився Мономаху, він повернувся до Києва (1 тис. 60 км).

Останній значний похід Володимира Всеволодовича відбувся 1117 р. Він вирушив на Ярослава Святополковича до города Володимира Волинського, облога якого тривала 60 днів. Після повернення з цього походу (1 тис. 150 км) Мономах вже більше ніколи не здійснював особисто жодних військових чи карально-виховних заходів, посилаючи з такими місіями своїх синів та бояр. У тому ж 1117 р. він заклав церкву св. мученикам Борису та Глібу на р. Альті (територія суч. м. Бориспіль), де й перебував, контролюючи хід будівництва (35 км).

Коли в травні 1123 р. до города Володимира прийшов Ярослав Святополкович разом із деякими іншими князями, а також з уграми, ляхами та чехами, то Мономах приїхав зі Льта до Києва (35 км) і почав збиратися у далекий похід. Але до цього не дійшло, він не встиг вирушити у дорогу, бо Ярослава Святополковича підстерegli наймані вбивці й смертельно поранили, після чого він швидко помер. Мономах знову повернувся на Льто (35 км).

Остання подорож Володимира Мономаха відбулася вже після його смерті 19 травня 1125 р., коли його сини та бояри перенесли його зі Льта до Києва, де він був покладений у св. Софії коло свого батька Всеволода Ярославича (35 км).

Зрозуміло, що до врахованих нами походів слід приплюсувати інші подорожі Мономаха, не згадані в літопису прямо, наприклад, його поїздки до батька з Чернігова до Києва, про які він зазначив у своєму «Повчанні»: «А з Чернігова до Києва зо сто разів їздив я до отця, – за день переїжджав я [сю путь] до вечерні»¹². Разом з поверненнями назад до Чернігова це складає ще 31 тис. км (155 км x 2 x 100).

Отже, хоч місце народження Володимира Мономаха (Переяслав) та місце його смерті (Льто, сучасний Бориспіль) відділяють всього лише 50 км, за час свого активного життя він

¹² Там само. С. 461.

пройшов, проїхав та проплив значну навіть для сучасної людини відстань – приблизно 81 тис. 245 км, витративши на цю подорож довжиною у життя 58 років, 8 місяців та 4 дні. Виходить, що Володимир Мономах у середньому щорічно долав приблизно 1390 км шляхів. Привертає увагу, що, незважаючи на наявність у переліку походів Мономаха кількох дуже далеких маршрутів (наприклад, до Польщі, Ростова чи Новгород), все ж рутинні для нього поїздки до батька з Чернігова до Києва складають понад 38 % усього пройденого ним за життя шляху. Це означає, що отримані нами дані можуть бути суттєво скореговані у бік збільшення за рахунок ніяк не відображених у джерелах коротких поїздок, яких у кожного князя було вдосталь для вирішення різних питань внутрішнього життя їх земель. Значну частку свого вільного часу Володимир Мономах, як і інші князі, проводив у ловах, про що він яскраво описав у «Повчанні», що також збільшує отриману цифру¹³.

Цікаво, що заявлена самим Мономахом кількість здійснених ним за життя походів: «А всіх походів [зробив я] вісімдесят і три великих, а решти не пам'ятаю менших»¹⁴, – загалом підтверджується наявною у «Повчанні» та літописах інформацією. Підраховуючи в кінці свого життя проведені походи, Володимир Всеволодович не включив до їх числа ні поїздки до батька в Київ, ні поїздки на князівські з'їзди чи на перемовини з іншими князями. Однак повернення з походів, вірогідно, включені ним до підрахунку як окремі походи, що у реаліях тієї доби так і було.

Olena Kolybenko, Oleksandr Kolybenko
(Pereiaslav)

PEPERIT – VITAE – MORTEM: TIME AND SPACE OF PEREIASLAV PRINCE

The article deals with the temporal and spatial aspects of the life and activities of the most famous Pereiaslav prince Volodymyr Monomakh. Not authors or editors of chronicles or historiographical tradition made the prince unique, it was made due to the fact that highlights of his biography was extremely well written in the sources particularly created by himself. In these sources contained details cannot be invented or falsified, they get opportunity our contemporaries to give a clear assessment of all the deeds and concessions of this prince, including determining the main temporal and spatial parameters of his life, the quantitative characteristics of his deeds. It is difficult to make an objective prosopographic portrait of any of the figures of that rather distant epoch without these data.

Keywords: *Volodymyr Monomakh, Pereiaslav of Rus', prince, time, space, military campaigns, route, distance.*

¹³ Там само. С. 461.

¹⁴ Там само.

УДК 904(477.5)"08/11"

Олександр Прядко
(Переяслав)ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ЗА
ДОПОМОГОЮ ДАНИХ ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ ЗЕМЛІ

У роботі представлені результати досліджень городищ та їх додаткових укріплень на території Переяславського Лівобережжя. На підставі нових досліджень вводяться до наукового обігу раніше не відомі археологічні пам'ятки.

Ключові слова: Переяславське Лівобережжя, городище, укріплений посад, локалізація, топографія.

Одним із перспективних регіонів для розвідок є територія між Переяславом та Києвом (рис. 1). Оскільки саме тут писемні джерела зазначають назви городищ та селищ, які до нашого часу не збереглися¹. Зокрема, перераховано на Лівобережжі вісім городищ, серед них: Ярославське, Бусурменське, Сальково з озерцем, Старе, Глібовське, Рогози, Княгинін, Калаурів². Локалізація їх на місцевості серед дослідників була проблематичною і в більшості мала характер гіпотетичності.

Найважливішою ознакою городищ є наявність укріплень. Саме ця особливість, власне, й дозволяє зафіксувати пам'ятки цього типу. Але рови і вали часто бувають зруйновані оранкою, житловою, господарчою чи промисловою забудовою. Така доля спіткала значну частину городищ, що зафіксовані на різноманітних картографічних та в писемних джерелах. Але польовий досвід показує, що сліди укріплень, як правило, чітко визначаються на аерофотознімках.

А в останні роки неоціненну допомогу може надати й вивчення матеріалів космічних зйомок. Дослідження та пошук городищ нерозривно пов'язані із здійсненням польових археологічних розвідок.

Проведеними дослідженнями вдалось виявити та локалізувати раніше невідомі городища: Княгинін (с. Городище Бориспільського р-ну Київської обл.) та «Бусурменське» (між селами Вороньків та Затишне Бориспільського р-ну Київської обл.). Крім цього, виявлено сліди ровів від укріплених посадів навколо вже відомих городищ Іванків, Гологурів та Любарці (рис. 5).

Городище «Бусурменське». Залишки укріплень знаходились на лівому березі р. Іква (басейн р. Дніпро) за 2,2 км на південь від с. Затишне та за 4,1 км на північний захід від с. Вороньків Бориспільського р-ну (рис. 1–3). Городище розташовувалось за 118 м на схід від р. Іква в місці S-подібного вигину русла (рис. 3). Автором здійснені розвідки у цій місцевості й встановлено, що на даний час візуально укріплення майже не простежуються – помітно лише пониження від рову. Точна прив'язка, локалізація і введення до наукового обігу фактично стала можливою лише завдяки дешифруванню космознімків зроблених за різних погодних

¹ *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno–statystycznym. Warszawa, 1894. T. XXI. S. 25.*

² *Стороженко А. В. Очерки переяславской старины: исследования, документы и заметки. К., 1900. С. 79–80, 82, 84, 88–91.*

умов (рис. 2. 1–6).

Городище мало круглу форму діаметром 73×75 м. Його площа становила близько 0,5 га. Ширина рову – 4–5 м (рис. 2–3). Наявність укріпленого посаду встановити на даний час неможливо в зв'язку з відсутністю знімків відповідної якості. Хоча поширення підйомного матеріалу у вигляді фрагментів кружального посуду XII – першої половини XIII ст. навколо дитинця фіксується у межах 310×280 м (площа – близько 8,68 га). Очевидно, що площа поширення знахідок на поверхні співпадає з приблизними межами посаду. Можливо, що навколо дитинця розташовувався укріплений посад, характерний для подібного типу укріплень мікрорегіону. Таку систему оборони мали городища давньоруського часу поблизу сіл Любарці (розміри цитаделі – 86×87 м, посаду – 140×187 м), Гологурів (65×67 та 172×175 м, відповідно), Іванків (91×92 та 390×400 м).

Підйомний матеріал, виявлений на пам'ятці, представлений винятково давньоруським часом (рис. 9–11). Найбільша кількість знахідок належить фрагментам кружального посуду. Серед них – 33 вінця, які за формою профіля з S-подібним вигином датуються XII – першою половиною XIII ст. (рис. 9. 1–32; 10. 1). Датування керамічних матеріалів здійснено на основі закритих комплексів Києва, Переяслава, Чернігова, Воїня, Сніпорода, Пересопниці, Григорівки, Самсонієва острова³. Кераміка цього періоду щільна, тонкостінна, у тісті домішка піску. Колір поверхні сірий, коричневий, жовтий, теракотовий з різними похідними відтінками. Серед зібраної колекції виділяється лише один вінчик, який можливо представляє інший різновид посуду, але цього ж періоду (рис. 9: 32). Крім цього, виявлено також фрагменти від донець кружальних посудин характерної форми (рис. 10. 14–20), а також стінки із врізним орнаментом у вигляді горизонтальних ліній (рис. 10. 1–11). Виявлено також три фрагменти від ручок посудин (рис. 10. 12–13; 11. 17), цікавою особливістю яких є присутність із внутрішньої сторони відбитку від полотняного переплетіння тканини (рис. 10. 12–13, 12 а). Ймовірно, присутність цієї деталі із внутрішньої сторони ручки була характерною виробничою необхідністю для місцевого гончарного осередку. Колекцію знахідок доповнюють металеві речі та фрагмент точильного бруска світло-сірого кольору розмірами 3,5×2,2 см (рис. 6. 1–16). До групи залізних речей входять 7 цвяхів, 5 ножів, наконечник списа, відерна петля, а також фрагмент платівки з хвилювидним вигином (рис. 11. 1–15). За вище згаданими датуючими знахідками раніше невідому пам'ятку «Бусурменське» городище слід датувати XII – першою половиною XIII ст.

Городище Княгинін. Залишки укріплень розташовувались у південно східній частині с. Городище, Бориспільського р-ну, Київської обл., поряд із степовим озером (блюдцем) ур. Велике Городище (рис. 1. 4). Сьогодні візуально укріплення не простежуються, помітно

³ Мовчан І. І., Козловський А. О., Івлєв М. М. Розкопки на «Копиревому кінці» давнього Києва. Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. К., 2005. – С. 226–227; Товкайло М. Т., Тетєря Д. А. Матеріали з охоронних досліджень на території посаду Переяслава Руського в 2001 р. Археологічні дослідження в Україні 2001–2002 рр. К., 2003. С. 46–48; Сытый Ю., Потапов А. Археологические исследования на пересечении улиц Щорса и Ленина в Чернигове в 1989 г. Карнабідівські читання. Чернігів, 2019. С. 198–212; Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966. С. 124, табл. VII; Моргунов Ю. Ю. Самсонеев Остров: Пограничная крепость на посольской окраине Южной Руси в XI–XIII вв. М., 2003. С. 190, рис. 22: 2–13; Моргунов Ю. Ю. Летописный город Снепород и его округа. СПб., 2012., С. 110–112, рис. 78: 5–10; 79: 3–9; Прищєпа Б. А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. Археологічні дослідження в Україні 2002–2003 рр. Київ, 2004. С. 267–268, рис. 3: 1–17; Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). К., 2004. С. 211, рис. 31: 2–25.

лише невелике пониження від рову в північній частині укріплення.

За результатами дешифрування супутникових та аерофотознімків, можливо локалізувати укріплення за 32 м на північ від степового озера ур. Велике Городище. Поряд із городищем, із заходу та південного заходу, побудовані цегляні будинки с. Городище. Укріплення розташовуються на сезонних городах, які в більшій частині приватизовані під будівництво. Городище мало круглу форму (діаметр – 85 м) (рис. 4. 1–5). Напевно, що навколо дитинця існував укріплений посад, характерний для городищ цього мікрорегіону. Круглу форму городища Княгинін підтверджує і карта 1640-их рр., яка створена для фіксації кордонів володінь місцевих маєтків. На ній зображено повторно заселені городища: Бориспіль (Bariszpol), Переяслав (Pereaslav), Вороньків (Woronkow), Баришівка (Baryszowka), Краснопіль (Krasnopol), (сучасне с. Старе), а також два «пустих» укріплення: Княгинін (Kneginin) та Скопці (Skorse), (сучасне с. Васелинівка)⁴.

Підйомні матеріали досить численні, вони представляють два хронологічні рівні пам'ятки: ранньослов'янського та давньоруського часу (рис. 6–8). До першої групи знахідок належать фрагменти ліпного посуду, які за профілями вінчиків, складом домішок, випалом, кольором та структурою глиняного тіста можливо пов'язати з київською культурою, яка датується III –

IV ст. н.е.⁵ На поверхні зібрано 44 фрагменти стінок та 5 вінчиків від ліпних посудин. Поверхня кераміки із зовнішньої сторони світло помаранчевого, теракотового, світло жовтого, а внутрішня – переважно темного або коричневого кольору.

До другої групи знахідок належать сколи пірофіліту, кістяний астрагал, сколи кременя, фрагменти кружальної кераміки, які за характерними ознаками і профілями вінчиків датуються кінцем X – першою половиною XIII ст. Найбільша кількість знахідок представлена фрагментам вінчиків від кружального посуду (рис. 6–8). Всього зібрано 52 вінчика, які за датованою формою профіля розподіляється наступним чином: 13 шт. – кінець X – першою половиною XIII ст. (рис. 7. 1–12; 8. 11), 8 шт. – початок XI – кінець XI ст., (рис. 7. 13–22), 30 шт. – XII – перша половина XIII ст. (рис. 6. 16; 7. 23–38; рис. 8. 1–10). Також було знайдено 3 фрагмента вінчиків від покришок (рис. 8. 12–13). Крім цього, колекція представлена: 29 стінками, 5 із яких декоровані врізним орнаментом у вигляді горизонтальних ліній, «насінинок» та невеликих заглиблень квадратної форми (рис. 6, 9–12, 16; 8, 13). Виявлено, також три фрагменти від донець кружальних посудин цього ж періоду (рис. 6. 13–15). На південній стороні пам'ятки знайдено глиняне пряслице біконічної форми. Його розміри: діаметр – 3 см, висота – 1,8 см, діаметр отвору – 0,8 мм (рис. 6. 7). Колекцію знахідок доповнюють три сколи пірофіліту світло фіолетового кольору. Їх розміри: 4,2x2,7см, 6x4 см та 1,5x2 см.

Підйомний матеріал присутній переважно навколо степового озера (блюдця) ур. Велике Городище. Розміри поширення фрагментів ліпної кераміки – 320x130 м. Поширення кружальної кераміки – 490x420 м (рис. 4. 6).

⁴ Люта Т. Джерела до історії київського землеволодіння та рукописна карта Київщини 40-х років XVII ст. Наукові записки НАУКМА. 1998. С. 87–93; Люта Т. Карта Київських околиць 1640-х років – пам'ятка вітчизняної практики межування і картографування земель. Пам'ятки України. 2007. № 1. С. 97–104.

⁵ Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. К., 2012. С. 126.

У південно західній частині пам'ятки паралельно ґрунтовій дорозі за допомогою екскаватора було викопано траншею шириною понад 4 м. Візуальним обстеження встановлено товщину культурного шару в межах 0,6–0,8 м.

Результати зборів підйомних матеріалів та їх датування вказують на те, що городище Княгинін слід датувати виключно давньоруським часом (кінцем X – першою половиною XIII ст.). Хоча час будівництва укріплень ще потрібно буде встановити, адже виявлені матеріали слід пов'язувати, насамперед, із часом існування поселення.

Присутність кружалної кераміки, а також слідів круглого городища, вказує на те, що його назва залишилась із давньоруського часу і, ймовірно, пов'язана з літописним містом Княжатин, яке Л. Махновець помилково локалізував на території сучасного с. Княжичі Броварського р-ну, Київської обл.⁶

Присутність давньоруського городища Княгинін між р. Альтою та корінною терасою вказує на існування ще одного шляху між літописним Льотом (сучасне м. Бориспіль) та Переяславом. Не виключено, що на цій ділянці в 50 км знаходились й інші укріплення подібного типу. Згадка в писемних джерелах городища Рогози (сучасне с. Рогозів), на нашу думку, цьому припущенню не суперечить⁷. Територія поблизу сіл Глибоке, Городище, Рогозів та Вороньків до меліорації в понижених місцях була заболоченою, із великою кількістю степових озер «блюдець». Будівництво в таких несприятливих топографічних умовах фортеці може свідчити про основне завдання цього укріплення – прикриття, візуальний контроль шляху з південного сходу від літописного Льото. Тоді як із східного боку суходільний шлях, що проходив вздовж р. Альта, аналогічну функцію виконувало городище поблизу с. Іванків⁸.

У мікрорегіоні на захід від Переяслава виділяється цікава ситуація із значною концентрацією городищ, побудованих переважно в XII ст.⁹ Окрім синхронного хронологічного будівництва, можливо виділити їх спільну ознаку – округла форма городищ, розташованих переважно на рівній місцевості, іноді в її дещо підвищеній частині (Любарці, Васелинівка, Проців, Гологурів, Княгинін / Городище, Іванків). У степових рівнинних територіях, за відсутності природних захистів (мисів та останців), доводилось будувати укріплення правильної геометричної форми. М. П. Кучера для Західної Переяславщини вбачав причину поширення округлих укріплень у зв'язку з розвитком суспільних відносин, коли з освоєнням нових територій виникла необхідність засновувати оборонні пункти і в місцевостях з рівним ландшафтом. А факт присутності значної кількості городищ у межах невеликого мікрорегіону пояснював зручністю утримування військових резервів та зосередження необхідних матеріальних ресурсів поряд із центром князівства¹⁰.

Таким чином, виявити нові городища та додаткові елементи фортифікації вже відомих

⁶ *Літопис Руський за Іпатським списком / авт. передм., перекл. та при. Л. Є. Махновець. К.: Дніпро, 1989. С. 210.*

⁷ *Стороженко А. В. Очерки переяславской старины: исследования, документы и заметки. К., 1900. – С. 89.*

⁸ *Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. Археологія. 1978. №79. С. 21–31.*

⁹ *Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині. Археологія. 1978. №79. С. 21–31; Козюба В. До питання про «своїх поганих» у Київському Задніпров'ї у XII ст. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав–Хмельницький, 2018. Вип. 14 (16). С. 31–41.*

¹⁰ *Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. Археологія. 1978. № 79. С. 21–31.*

укріплень стало можливим тільки завдяки поєднанню дистанційних та натурних обстежень території. На нашу думку, подальші дослідження у межах окреслених перспективних мікрорегіонів дозволять виявити інші не локалізовані пам'ятки.

Olexandr Priadko
(Pereyaslav)

RESEARCHES OF THE PERIASLAV LIVOBEREZHYYA ON THE DISTANCES OF THE EARTH SURVEY

The results of investigations of settlements and their additional fortifications on the territory of Pereyaslav Levoberezhyya are presented in the work. Based on new research, previously unknown archeological sites have been introduced into the scientific management.

Keywords: Pereyaslav Levoberezhyya, settlement, fortified post, localization, topography.

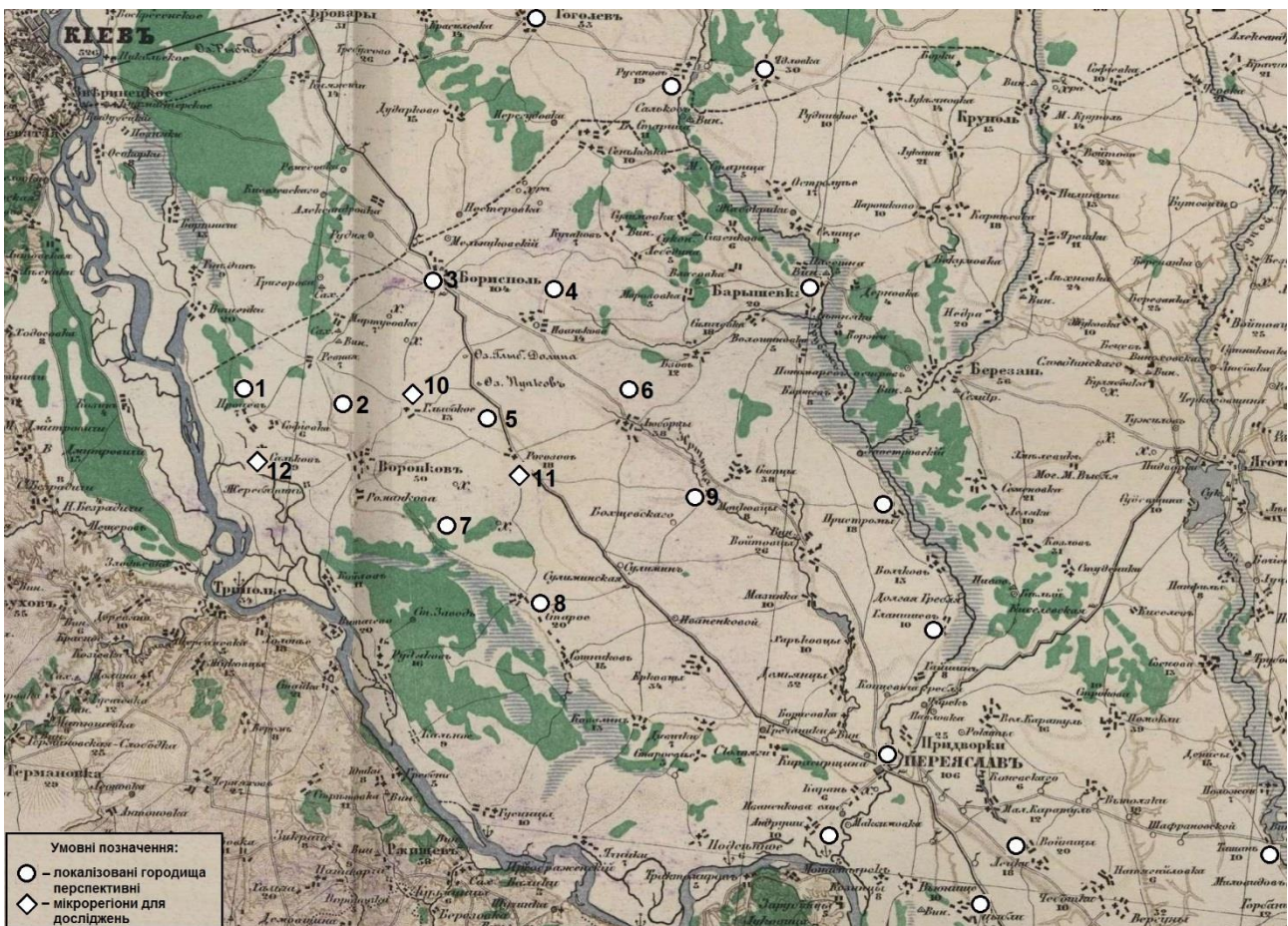

Рис. 1. Карта-схема регіону дослідження: 1 – Ярославське / Проців, 2 – «Бусурменське» / Затишне, 3 – Бориспіль, 4 – Іванків, 5 – Княгинін / Городище, 6 – Любарці, 7 – Головорув, 8 – Старе / Краснопілля, 9 – Скопці / Васелинівка, 10 – Глібівське, 11 – Рогози / Рогозів, 12 – Сальково (основа: Карта Стрільбицького, Аркуш № 31, 1917 р.)

Рис. 2. Космознімки «Бусурменського» городища ресурс Google Earth. Зйомка одного і того ж місця в різні пори року: № 2 – зима, № 1, 3 – весна, № 5 – літо, № 4 – осінь

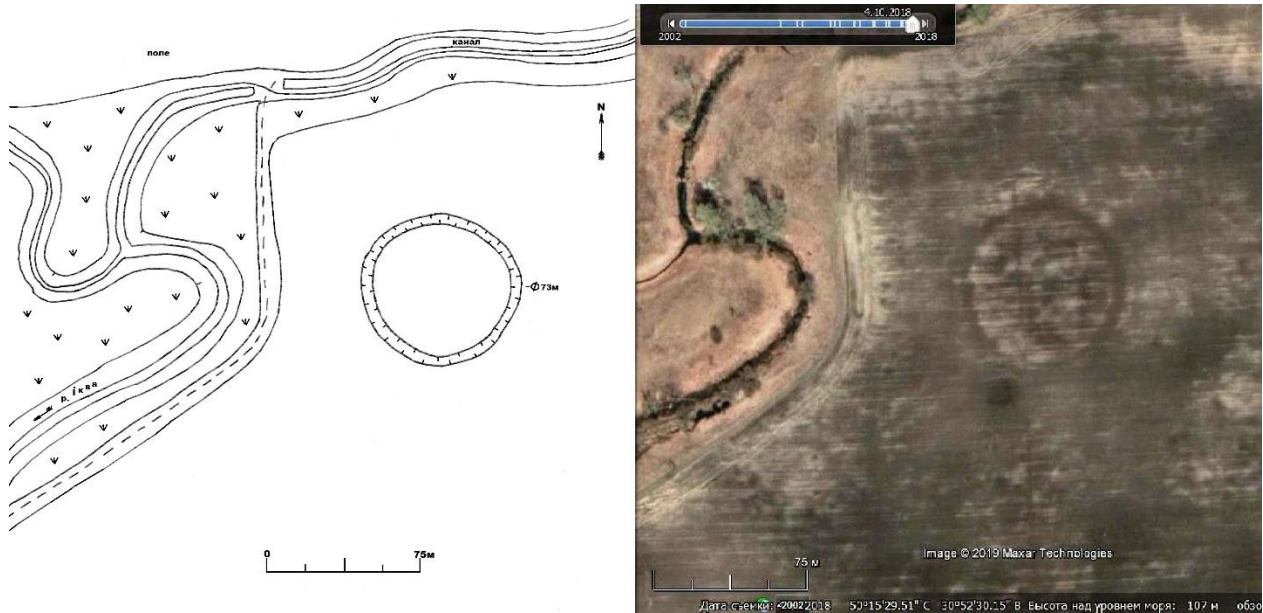

Рис. 3. «Бусурменське» городище: 1 – прорис по космознімку, 2 – космознімок Google Earth від 10 квітня 2018 р.

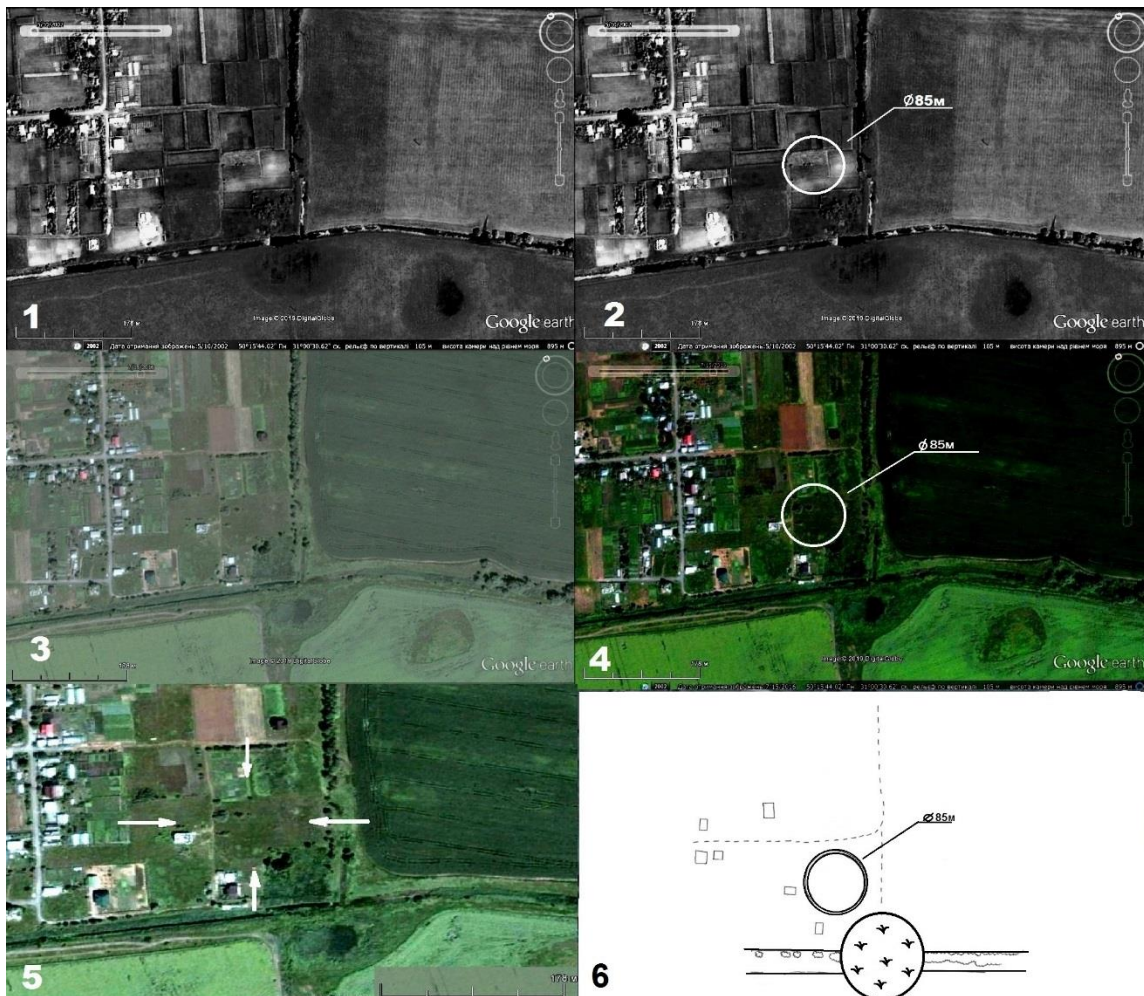

Рис. 4. Локалізація місця розташування городища Княгинін: 1–5 – супутникові знімки ресурс Google maps, 6 – прорис по космознімку

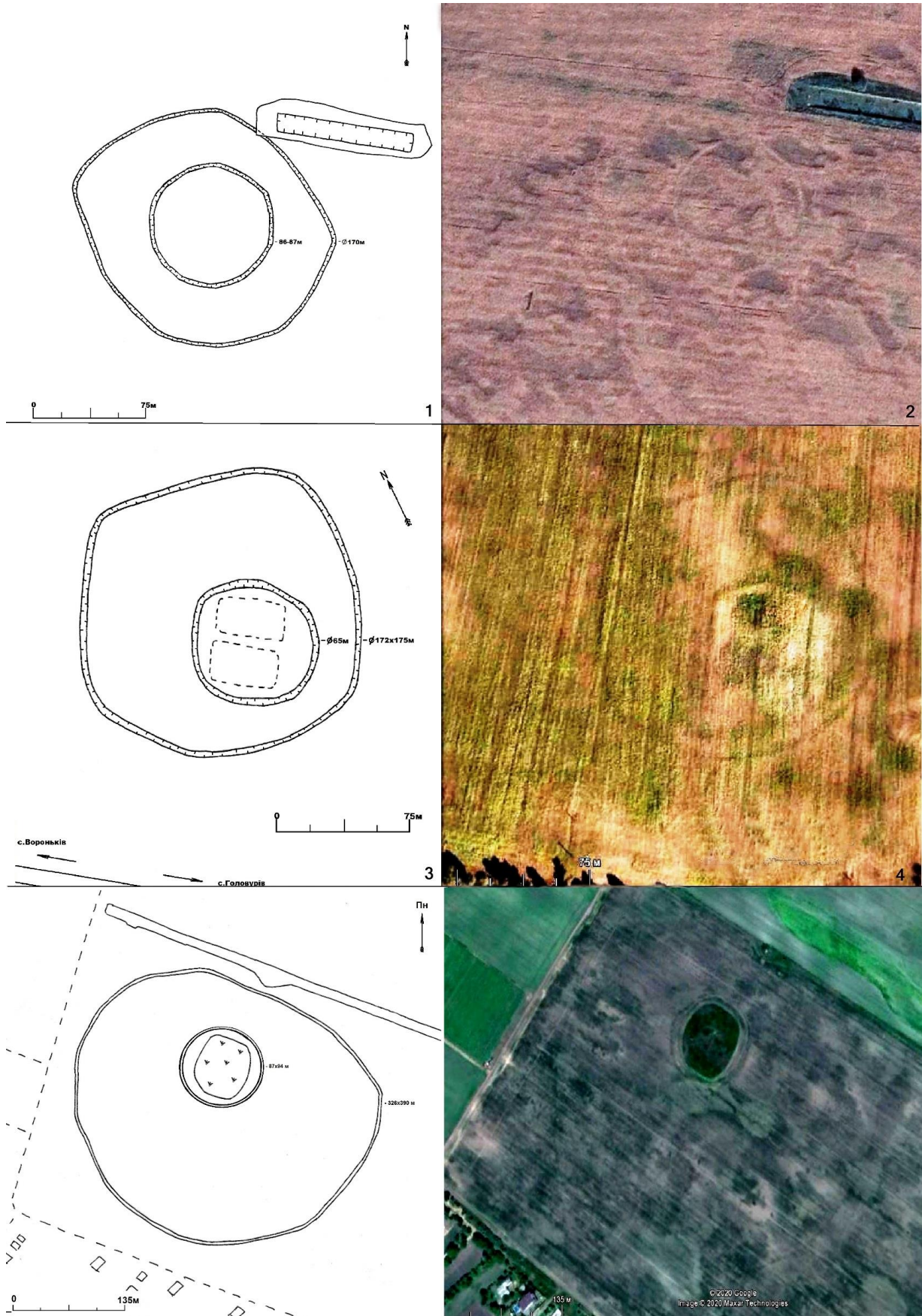

Рис. 5. Давньоруські городища: 1–2 – городище поблизу с. Любарці, 3–4 – городище поблизу с. Головурів, 5–6 – городище поблизу с. Іванків

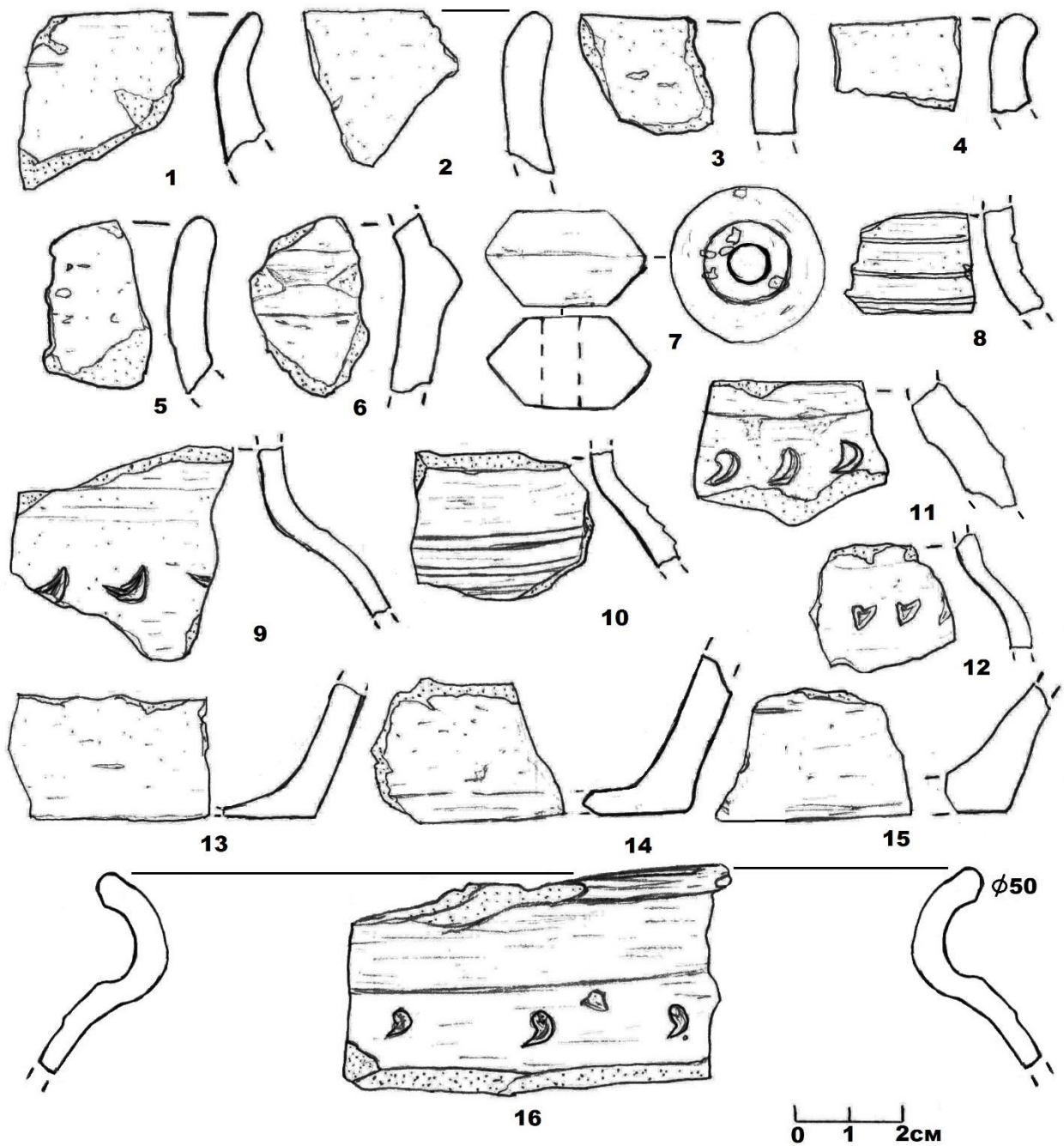

Рис. 6. Знахідки з пам'ятки поблизу с. Городище: 1–6 – фрагменти ліпної кераміки, 8–16 – фрагменти кружальної кераміки, 7 – глиняне пряслице, 1–5, 16 – вінчики, 6, 8–12 – стінки, 13–15 – денця, 1–7 – київська культура (III–IV ст.), 8–16 – давньоруська доба (кінець X – перша половина XIII ст.)

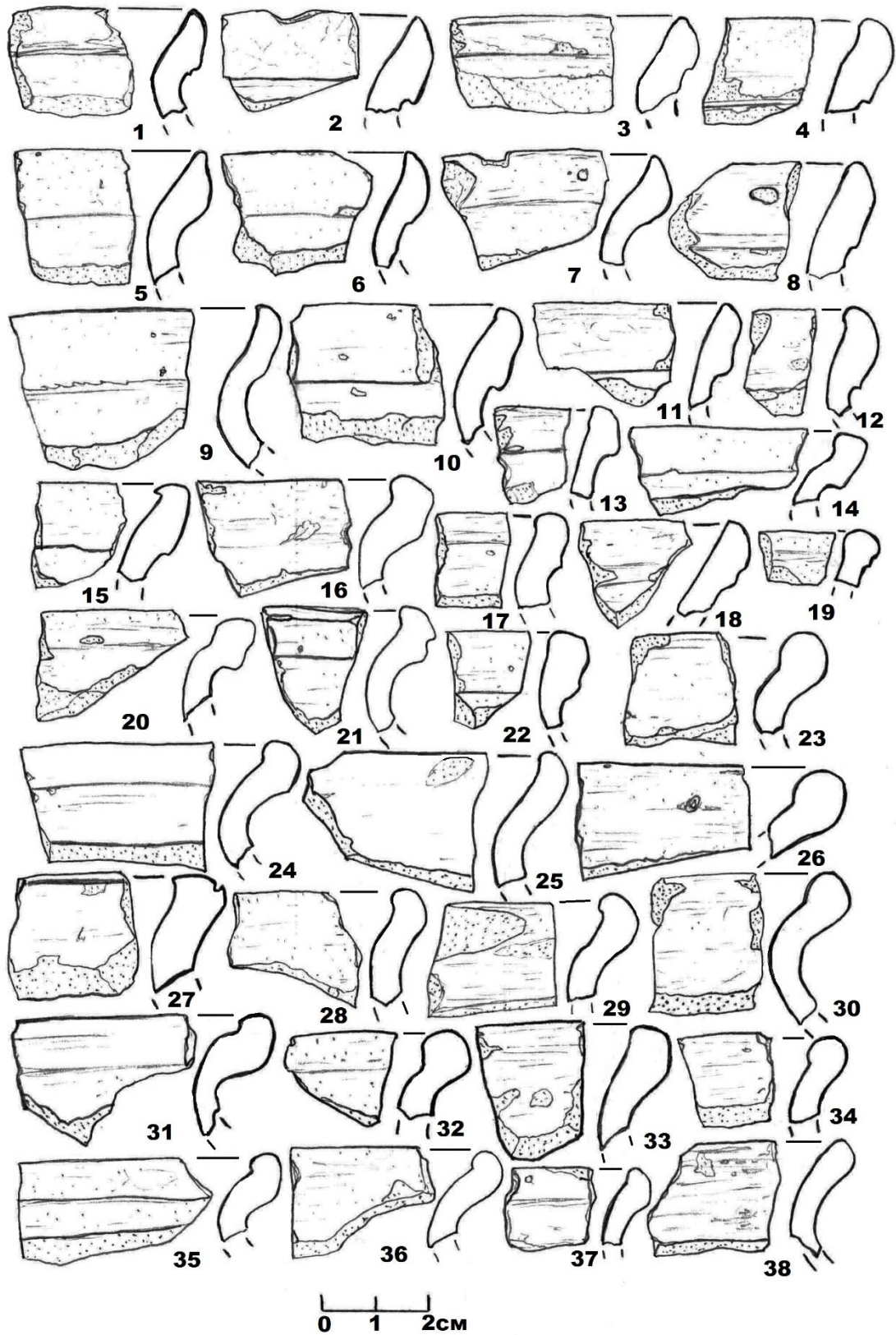

Рис. 7. Знахідки з пам'ятки с. Городище: 1–38 – фрагменти вінчиків кружального посуду давньоруського часу: 1–12 – кін. X – перша половина XI ст., 13–24 – середина XI – кінець XI ст., 25–38 – XII – перша половина XIII ст.

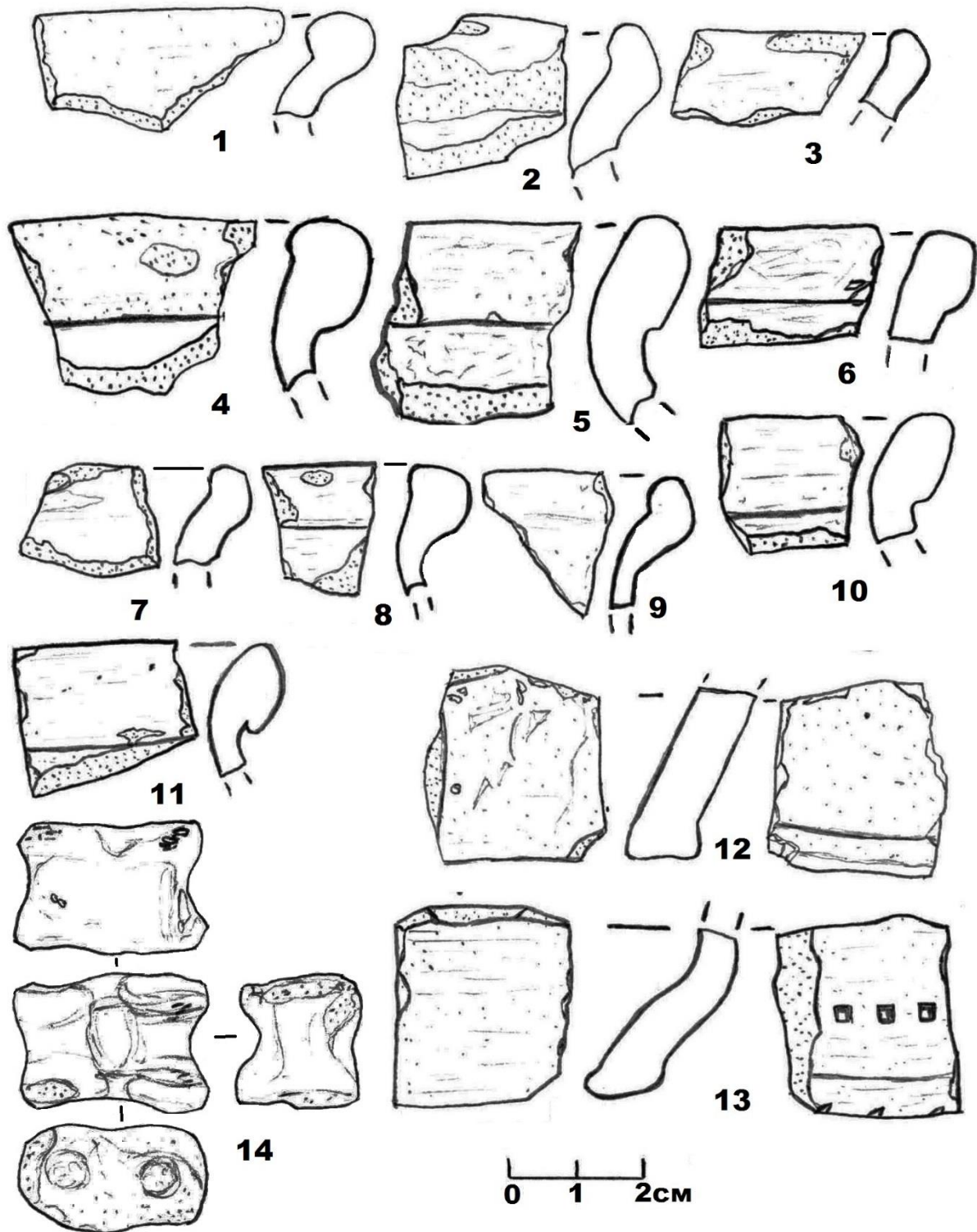

Рис. 8. Знахідки з пам'ятки с. Городище: 1–13 – кераміка, 14 – кістка (астрагал), 1–13 – фрагменти вінчиків кружальної кераміки, 12–13 – вінчики від покриток

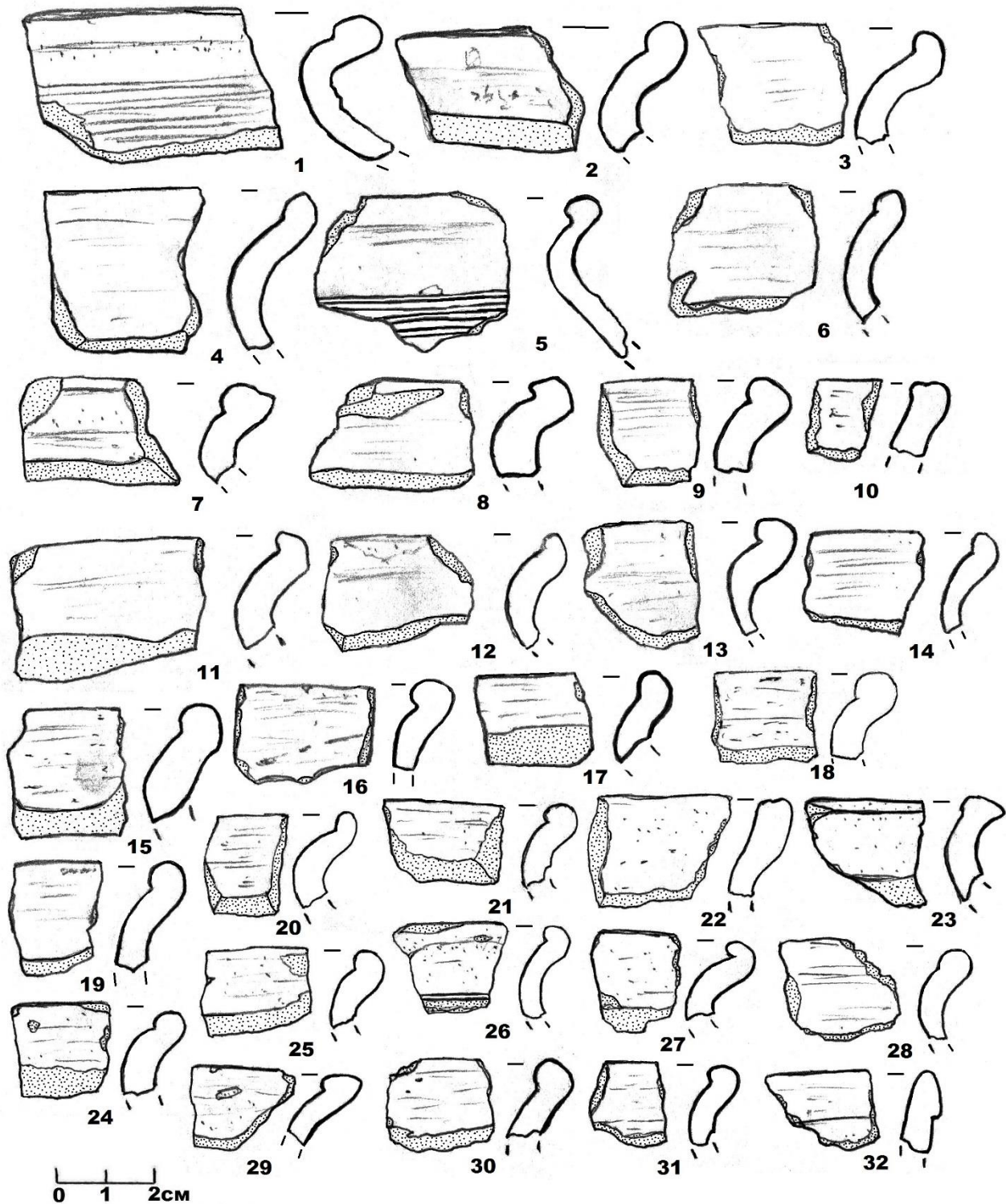

Рис. 9. Знахідки з пам'ятки городище «Бусурманське»: 1–32 – фрагменти вінчиків кружальної кераміки (XII – перша половина XIII ст.)

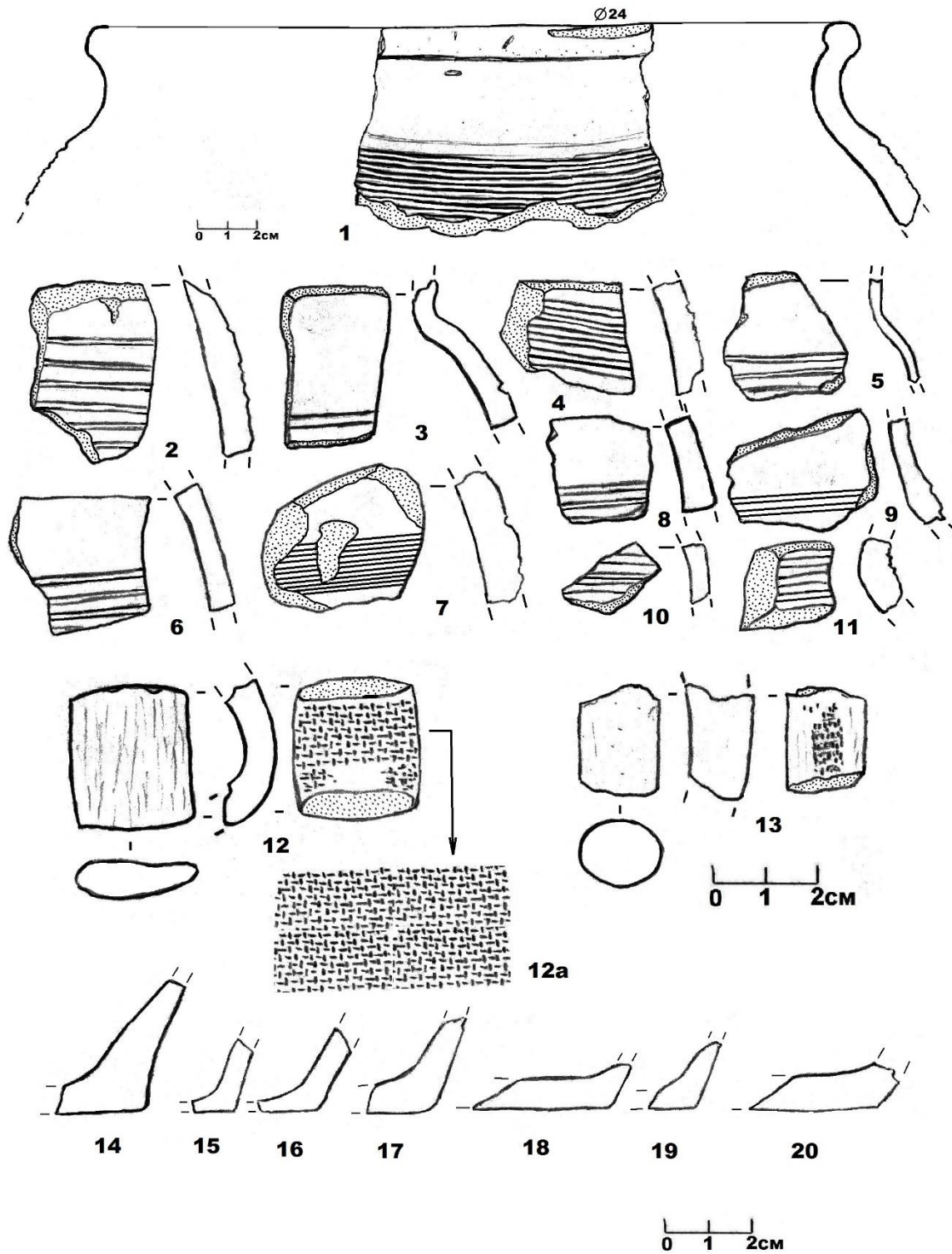

Рис. 10. Знахідки з пам'ятки городище «Бусурманське»: 1–20 – кераміка, 1 – фрагмент вінчика, 2–11 – фрагменти стінок, 12–13 – фрагменти ручок з відбитками тканини, 12 а – реконструкція полотняного переплетіння тканини, 14–20 – профілі донець

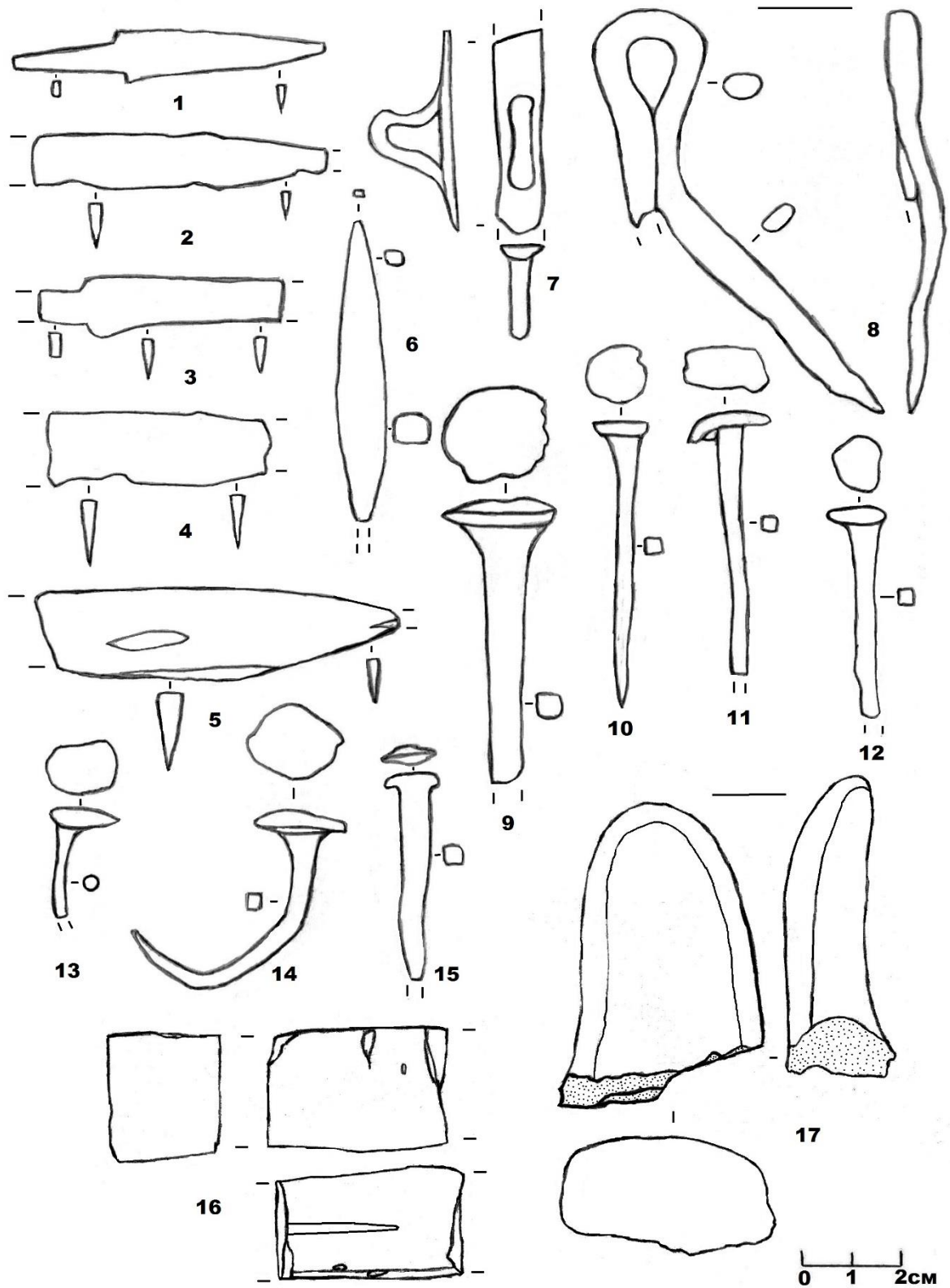

Рис. 11. Знахідки з пам'ятки городище «Бусурманське»: 1–15 – метал, 16 – камінь, 17 – кераміка

УДК 930.1:911.3(477.41)

В'ячеслав Лоха
(Переяслав)

ГЕОГРАФІЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті на основі літописних джерел, досліджень закордонних та вітчизняних істориків висвітлюється географія походження українського козацтва. До нині у вітчизняній і зарубіжній історіографії простежуються різноманітні та неоднозначні погляди стосовно географії походження українського козацтва. Умовно, можна виділити низку версій з цього питання: 1) етимологічна; 2) тюркська, хозарська, половецька, чорноклобукська; 3) кавказька; 4) автохтонна, слов'янська, болохівська, бродницька; громадська, боярська; 5) оборонна, сторожова або охоронна; 6) соціальна, ухорницька, утікацька.

Ключові слова: українське козацтво, козаки, тюркське походження, теорія, бродники, татари.

Об'єктивне висвітлення вітчизняної історичної географії, географії населення, соціальної історії, зокрема становлення і розвитку українського соціуму, неможливе без всебічного та ґрунтовного дослідження походження українського козацтва. Козаків можна вважати творцями української нації, оскільки саме із їхнього середовища в подальшому формувалися не тільки «рицарі», що захищали православну віру і власну Батьківщину, а й працелюбні люди та еліта, яка створила власну Українську козацьку державу. Козацтво є основою ідентифікації українців, відрізняє їх від сусідніх народів та націй.

Проблема етногенезу складна та важлива оскільки до кола її досліджень входить походження, виникнення та початки становлення певного народу. З'ясовуються непрості питання: чи є певний етнос автохтонним, чи є прийшлим? У Західній Європі упродовж XVII–XVIII ст. українське козацтво певний час сприймали як окремий народ, проте згодом його почали вважати за етнічну групу русинів. Зокрема, німецький картограф Йоганн Баптист Гоманн (1664–1724) створив у 1712 р. карту: «Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії» на якій окреслювалися та визнавалися кордони нашої Батьківщини. У 1715 р. його призначили географом імператора Священної Римської імперії. Мапа Гоманна була «першоджерелом» більшості французьких та центральноєвропейських карт з позначенням українських теренів того часу. Також важливою була констатація на картуші: «Україна – земля [країна] козаків», що піднімало цю назву з регіональної на рівень авторитетної країни-держави, що визнавалася західними європейцями¹.

Наявність різноманітних свідчень про предків українського козацтва обумовила широкий діапазон гіпотез (які, узгоджуючись між собою в деяких моментах, водночас різняться одне від одного) його етногенезу тому варто вивчити реальну правдивість існуючих версій.

Історико-географічні джерела доводять появу українського козацтва у XV ст. (проте його коріння сягає ще давніших часів) на землях так званого Великого Кордону, своєрідної контактної межі, яка упродовж тривалого періоду розмежовувала Європейський та Азіатський, Християнський та Мусульманський світи. Започаткувавши на прикордонні

¹ Галушко К. Україна на карті Європи: науково-популярне видання. К., 2014. С. 36, 45.

особливе та унікальне утворення, козацтво за декілька століть значно збільшилось чисельно, показало свою боєздатність та військове мистецтво, а також стало головною верствою українського соціуму. До нині у вітчизняній і зарубіжній історіографії простежуються різноманітні та неоднозначні погляди стосовно географії походження українського козацтва.

У XVI–XVII ст. з'являються неодноманітні теорії витоків козащини. Одними з перших, хто почав вивчати версії появи козаків були польські історики Павло Пясецький, Самуель Твардовський, Веспасіан Коховський², які згідно зі своїми семантичними фактами простежували термін «козак» від слова «коза», враховуючі їх проворність. Проте такі висновки здаються нам досить простими та малоімовірними. Окрім того за козу є й спритніші тварини. Літописець Григорій Грабянка³ та історик, військовий інженер Олександр Рігельман⁴ вважали тюркомовних і войовничих хозар, що кочували українським степом предками козаків. Прибічником теорії виникнення українського «рицарства» від іноземних народів був також російський історик Микола Карамзін⁵, який вбачав козаків нащадками половців та чорних клобуків. Тюркські племена чорних клобуків проживали на прикордонні степу у Поросі (територія над річкою Рось – авт.). Цікавий і той факт, що одна із етнічних груп чорних клобуків – черкесів або черкасів, що спочатку населяли Тмуторокань, згодом мігрували з Передкавказзя до Середньої Наддніпряни й нібито заснували Черкаси⁶. Російські географи та історики Микола Татищев⁷, Герхард Міллер⁸, а також український дослідник і сотник Київського полку Петро Симоновський⁹ стверджували, що козацтво мігрувало із Кавказу.

Фундаторами корінної теорії походження українського козацтва спочатку були іноземці – польський укладач хроніки Марцін Бельський¹⁰ і французький інженер, картограф та історик Гійом Левассер де Боплан¹¹. У подальшому автохтонну версію підтримав літописець Самійло Величко¹², який виводив етногенез козацтва з місцевого українського населення. Українські науковці XIX – початку XX ст.: Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович, Іван Каманін¹³ – підтримали та детально доповнили цю тубільну теорію, конкретно обґрунтувавши її.

² Kochowski Wespazian. *Historia panowania Jana Kazimierza*. Poznan, 1840, T. 1. S. 77. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/publication/59479>; *Kronika Polska Marcina Bielkiego*. Sanok: Pollak Karol, 1856. T. 1–3. S. 44. URL: <http://prussia.online/books/kronika-polska-marcina-bielskiego-1856>.

³ *Літопис галицького полковника Григорія Грабянки*. К., 1992. С. 16–23.

⁴ Рігельман Н. М. *Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі*. К., 1994. С. 34.

⁵ Карамзін Н. М. *История государства Российского*. Спб., 1897. Т. 4–5. С. 231.

⁶ Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. – 2-ге вид., перероблене та розшир. К.: Критика, 2005. С. 179.

⁷ Татищев В. Н. *История Российская*. М., 1962. Т. 1. С. 32.

⁸ Міллер Г. Ф. *Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах*. М., 1846. С. 3.

⁹ Симоновський П. И. *Краткое описание о козацком малороссийском народе*. М., 1847. С. 1.

¹⁰ *Kronika Polska Marcina Bielkiego*. Sanok: Pollak Karol, 1856. T. 1–3. S. 880. URL: <http://prussia.online/books/kronika-polska-marcina-bielskiego-1856>.

¹¹ Гійом Левассер де Боплан. *Опис України*. К., 1990. С. 29–32.

¹² Самійло Величко. *Літопис*. К., 1991. Т. 1. С. 46.

¹³ Антонович В. Б. *Про козацькі часи на Україні*. К., 1991. С. 41–50; Грушевський М. *Історія України – Руси*. К., 1995. Т. 7. С. 66–88; Каманін І. М. *К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого*. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. К., 1894. Кн. 8. Отд. 2. С. 57–70; Кулиш П. А. *История воссоединения Руси*. Спб., 1874. Т. 1. С. 31–63; Максимович М. *Исторические письма о козаках приднепровских*. С. 277–285; Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків*: Львів, 1992. Т. 2. С. 6–15.

Сучасний український історик Віталій Щербак у своїх працях¹⁴ найбільш повно і детально з поміж усіх науковців дослідив проблему формування та генези українського козацтва як соціального стану. Також нинішні вітчизняні історики Наталія Яковенко, Сергій Леп'явко та інші висвітлювали питання пов'язане із утворенням козацтва. Зокрема, В. Щербак та Н. Яковенко, розглядаючи різні версії витоків козацтва, віддають перевагу ухорницькій та автохтонним теоріям. При цьому вони не заперечують певного впливу тюркських народів, які століттями мешкали у порубіжній степовій смузі й мали свої держави¹⁵: ханат печенігів, Куманія, Золота Орда, Кримський ханат, Ногайська Орда, Буджацька Орда.

Отже, цей відносно невеликий перелік історіографії свідчить про дискусійність та важливість питання про географію походження козаків.

Джерела, що існують нині, повністю не доводять теорію про безпосередні витoki українського козацтва лише від слов'янських племінних союзів, які населяли південні регіони Руської держави у X–XII ст.¹⁶ У часи раннього середньовіччя в зоні перебування тюркомовних кочівників існували анклавні осілого слов'янського населення, яке займалося мисливством, рибальством, ремеслами. Значна його частина мешкала у пониззі Дніпра, Південного Бугу, Дністра та Дунаю. Намагання київських князів Олега та Ігоря приєднати уличів і тиверців до Руської держави призвело до переселення їх на західні терени, що розташовувалися між річками Бог та Дністер¹⁷.

Зокрема, літописець Нестор занотував: «Множество их (слов'янських племен – авт.) сидит по Днепру до моря и суть гради их до сего дня»¹⁸. Згодом через натиск печенігів, а невдовзі і половців слов'яни змушені були знову переселитися на північ. Ймовірно частина уличів і тиверців заселила Болохівську землю (Поділля), а інші оселилися у Прикарпатті та Закарпатті, де асимілювалися серед хорватів й волинян¹⁹. Згідно з т. зв. болохівською теорією, майбутнє українське козацтво започаткували саме мешканці Болохівської землі, що після монгольського завоювання вийшли з-під влади місцевих руських князів й добровільно підпорядкувалися ординцям²⁰. Певна група слов'янських племен, незважаючи на ординську навалу залишилася на своєму первісному місці проживання. Слов'янську теорію походження

¹⁴ Щербак В. До витоків українського козацтва. *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. О.: Фенікс, 2009. Вип. 4. С. 5–11; Щербак В. Генеза і становлення українського козацтва. Україна – козацька держава / упорядник Недяк В. В. К.: Вид. «Емма», 2007. С. 20–31; Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К.: Видавничий дім «КМ Akademia», 2000.*

¹⁵ Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.: К.: Видавничий дім «КМ Akademia», 2000. С. 23–35; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2.-ге, перероб. та розшир. К.: Критика, 2005. С. 177–182.

¹⁶ Бачинська О. А., Чухліб Т. В., Щербак В. О. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. ПП «КРИСТАЛ БУК», 2015. С. 6.

¹⁷ Щербак В. До витоків українського козацтва. *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. О.: Фенікс, 2009. Вип. 4. С. 6.*

¹⁸ *Повість временных лет: М., 1950. С. 14.*

¹⁹ Щербак В. До витоків українського козацтва. *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. О.: Фенікс, 2009. Вип. 4. С. 6; Атлас історія української державності / В. Грицелюк та ін. Львів: НВФ «Карти і атласи», 2013. С. 47.*

²⁰ Крالیук П. *Турок не козак. День. 2015. № 111. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/turok-ne-kozak>.*

цих мешканців переконливо доводили Петро Голубовський, Василь Ляскоронський, Михайло Грушевський²¹. Українські та іноземні джерела називали населення, що пережило тяжкі випробовування та спромоглося вціліти – бродниками. Руський літопис вперше згадує бродників через міжусобиці князів – чернігівського Святослава Ольговича та київського Ізяслава Мстиславовича в 1147 р. Візантійський історик Нікіта Хоніат писав про допомогу бродників болгарам, які прагнули здобути незалежність від Константинополя (1186). Воєвода бродників Плоскиня цілував хрест на вірність київському князю Мстиславу Романовичу перед боєм з монголами на р. Калка в 1223 р. Слід зауважити, що візантійські та угорські автори у своїх працях обмежували землю бродників лише Подунав'ям, яке у той час перебувало під контролем їхнього короля. У переважній більшості руських літописів бродницьке населення згадується на території південно-західного кордону Русі і Північного Приазов'я. Бродники в основному займалися військовою справою, мисливством та рибальством тому разом з половцями вони неодноразово брали участь у походах на Балкани. Усі ці аргументи дали підґрунтя простежувати у бродниках XII–XIII ст. майбутніх козаків²².

Також існує теорія, згідно з якою попередниками козацтва є вічові громади Київської Русі, котрі в часи існування Великого князівства Литовського нібито перетворилися на військово-службові колективи²³. Останнім часом набула популярності боярська теорія, згідно з якою основу українського козацтва сформували нащадки колишніх давньоруських бояр, що не змогли отримати статус шляхтичів. Зокрема, такої думки притримується сучасний вітчизняний дослідник Сергій Леп'явко²⁴.

Слід сказати, що унаслідок монголо-татарської навали та послаблення соціумного життя руських князівств поступово зникають письмові свідчення про бродників, але фактично це не означає, що з південноукраїнських просторів кудись зникли чи мігрували етнічні групи войовничих слов'ян. Зауважимо, що монголо-татарські еміри своєю підтримкою сприяли формуванню антикнязівських угруповань, створюючи в степах слободи у які переселялася частина руських селян. Проте з кінця XIII ст. міжусобна боротьба татарських «повелителів» призвела до сваволі ординців²⁵. Поступово увесь степ заповнили татарські загони, що називалися козацькими. Вони не підкорялися ханові, намагалися триматися самостійно і лише інколи наймалися до когось на військову службу. Унаслідок чого у степовій зоні життя стало небезпечним, бо ці кочові загони почали грабувати купецькі каравани²⁶.

²¹ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX – XIII вв. К., 1884. С. 201; Грушевський М. Історія України – Руси: К., 1995. Т. 7. С. 525–526; Ляскоронский В. История переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. К., 1897. С. 81–125.

²² Щербак В. До витоків українського козацтва. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. О.: Фенікс, 2009. Вип. 4. С. 6–7; Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К.: Видавничий дім «КМ Akademia», 2000. С. 24.

²³ Кралюк П. Турок не козак. День. 2015. №111. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/turok-ne-kozak>.

²⁴ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 35.

²⁵ Щербак В. Генеза і становлення українського козацтва. Україна – козацька держава.: наукове вид. К.: Вид. «Емма», 2007. С. 21.

²⁶ Эрнст Н. Л. Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой. Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Одесса, 1927. Т. 1. С. 21.

Заслугове уваги і оборонна теорія українського історика XIX ст. Миколи Дашкевича, згідно з якою татари, оселившись на Поділлі після ординського вторгнення, перейняли культуру та господарську діяльність корінного населення. Унаслідок культурної асиміляції, можливо, вони прийняли хрещення та почали займатися землеробством, тваринництвом й промислами. Свою думку науковець базував на основі попередніх досліджень польського історика Мацея Стрийковського, який ніби-то відшукав літописні факти про запозичення татарами слов'янської мови та зміну традиційних занять. Окрім того, М. Дашкевича зацікавив уклад сільських громад, що підпорядковувалися отаманам та їх намагання здобути самоуправління. Дослідник також простежує, що для людей були небезпечні деякі татарські загони, які здійснювали розбійницькі напади, тому мешканці Поділля змушені були готуватися до оборони. Унаслідок подібної практики потім сформувались козаки²⁷. М. Любавський спростовує погляди М. Дашкевича щодо генетичного зв'язку громад, які виникли під владою татар з козаками. Він піддав сумніву безпосередні посилання на Мацея Стрийковського, оскільки згадки останнього про подільських козаків у XIII–XIV ст. не мають ніяких письмових підтверджень²⁸. Проте не варто зовсім відкидати оборонну, сторожову чи охоронну теорію, оскільки у другій половині XIV ст., коли Подніпров'я увійшло до складу Великого князівства Литовського спостерігається нова спроба відновлення державного устрою в передстеповому регіоні шляхом зведення фортець та заселення їх людьми, що виконували військову службу. Значну увагу колонізації та укріпленню степового краю приділяв литовський князь Вітовт (1392–1430 рр.), який організував військові походи до Північного Причорномор'я. Цей процес був схожим з періодом Київської Русі, коли в степових просторах поряд із кочівниками проживали слов'яни. Цікаво й те, що упродовж 1440–1470-их рр. так звані бояри, що несли військову службу отримали як плату, земельні наділи від р. Мурафи на Поділлі аж до басейну р. Сули на Лівобережжі. Литовська влада самостійно не могла зупинити регулярні татарські набіги не тільки у південному пограниччі, а й на Волині та Північній Київщині тому роздачаю земель намагалася захопити українське боярство вступати у охоронні загони які захищали регіон від спустошень. Разом із професійними «рицарями» – боярами, старостинськими воїнами боронили власні маєтності міщани та селяни²⁹. Таким чином, життєва необхідність у обороні краю мобілізувала людей до бойової готовності, а походи у степові простори супроти кочовиків отримали назву козакування. Згідно з припущенням М. Любавського, за князів Володимира Ольгердовича й Вітовта на Київщину потрапила частина татар, що асимілювалася з місцевою кочовою людністю у результаті якої й виникло козацтво³⁰.

Загалом термін «козак» має тюркське походження, очевидно він був запозичений русинами від своїх південних сусідів. У широкому розумінні «козак» – це вільна, нікому не підлегла людина. Водночас цей термін застосовувався для означення прикордонника,

²⁷ Дашкевич Н. П. *Болоховская земля и ее значение в русской истории*. К., 1876. С. 36, 44.

²⁸ Любавский М. К. *Обласное деление и местное управление Литовского государства ко времени издания Первого Литовского статута*. М., 1982. С. 229.

²⁹ Бачинська О. А., Чухліб Т. В., Щербак В. О. *Українське козацтво. Золоті сторінки історії*. ПП «КРИСТАЛ БУК», 2015. С. 7.

³⁰ Любавский М. К. *Начальная история малорусского козачества*. Журнал министерства народного просвещения. 1895. №7. С. 343.

вправного вершника, найманого воїна, степового розбійника, добичника³¹. У половецькому словнику 1303 р. слово «козак» означає вартовий, або особа, що виконує передову охорону³². Засвідчено, що у тюркській мові «козаками» називали ще й найманих вояків, що покинули свій рід та улуси, а у переносному значенні – вигнанців, безхатченків, авантюристів, розбійників, нежонатих чоловіків, тощо³³.

Можливо й те, що ще з княжої доби русичі переймали від тюркомовних народів стратегію й тактику степового бою, відповідні елементи атрибутики кочівників. Тому досить правдоподібним є уявлення Григорія Халимоненка про можливість існування «козацьких таборів» у басейнах річок Росі і Сули вже у XI–XII ст., де проживало змішане тюрксько-руське населення³⁴. У кримських джерелах другої половини XV ст. згадуються як татарські наймані козаки-вартові, так і козаки-розбійники, а у 1492 р. фіксуються козаки-християни («черкаські і кияне»), що в гирлі Дніпра напали на турецький корабель³⁵. Очевидно, татарські козаки поступово асимілювалися з місцевим соціумом.

Серед автохтонних та соціальних версій походження українських «рицарів» досить розповсюдженою є так звана ухадницька теорія, що пояснює витоки козацтва із сезонних ватаг мешканців Середньої Наддніпрянщини, що прямували на уходи в Дике Поле та Дніпровський Низ для зайняття мисливством, рибальством, бджільництвом та йшли у походи за сіллю. Концентрація значних, незайманих угідь та наявність у них величезного різноманіття дичини, вабила людей, сприяла появі та розвитку ухадництва³⁶. У результаті цього на території сучасної Південної України сформувалися промислові ватаги, які й поклали початок козацтву.

Відомою є й так звана утікацька теорія, згідно з якою козацтво нібито виникло в результаті загострення соціальних суперечностей, котрі змушували залежне від феодалів-експлуататорів селянство втікати на «неосвоєні» землі³⁷. Ця теорія найбільшого поширення набула в часи існування Радянського Союзу коли на основі марксистсько-ленінської ідеології та методології деякі історики, поверхнево розглянули витоки козацтва. С. Леп'явко заперечує факт того, що з утікачів-селян сформувалися козаки. На його думку аж до кінця XVI ст. малорухливі та «прив'язані» до землі селяни ніяк не могли бути соціальною основою для козацтва на відміну від воєнізованих міщан порубіжних міст. Окрім того, переселення селян у той період не можна ототожнювати з його покозаченням, оскільки селянин у становому відношенні і на новому місці залишався посполитим³⁷.

³¹ Щербак В. О. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* К.: Видавничий дім «KM Akademia», 2000. С. 30.

³² *Codex Sumanikus bibliothecae ad templum dini Marci Venetiarum* : Budapestini, 1889. S. 118.

³³ Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* Вид 2.-ге., перероб. та розшир. К.: Критика, 2005. С. 178.

³⁴ Халимоненко Г. *Інститут козацтва тюркського і українського.* Східний світ. К., 1993. №1. С. 111.

³⁵ Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* Вид 2.-ге., перероб. та розшир. К.: Критика, 2005. С. 178.

³⁶ Щербак В. О. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* К.: Видавничий дім «KM Akademia», 2000. С. 33; Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* Вид 2.-ге., перероб. та розшир. К.: Критика, 2005. С. 178.

³⁷ Кралюк П. *Турок не козак.* День. 2015. № 111. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/turok-ne-kozak>.

³⁷ Леп'явко С. *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.* Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 29.

Таким чином, спеціально створені вартові загони степового Півдня та самоорганізовані ватаги уходників, які мали тривалі військові та побутові контакти із татарами, фактично вперше згадуються у джерелах другої половини XV ст. під офіційною назвою – «козаки». Із цього періоду зустрічаються різноманітні свідчення, що підтверджують постійне козакування у південному регіоні. Стародавній феномен козакування поступово отримує ще більшої популярності серед різних соціальних та етнічних груп. Географічні умови сприяли становленню цієї «рицарської» когорти, що вдало поєднувала військову справу із різними промислами та ремеслами.

Vyacheslav Lokha
(Pereiaslav)

GEOGRAPHY OF ORIGIN OF THE UKRAINIAN COSSACKS

The article deals with the geography of the origin of the Ukrainian Cossacks based on the chronicle sources, studies of foreign and domestic historians.

Until now, national and foreign historiography has varied and ambiguous views on the geography of origin of Ukrainian Cossacks. Conditionally, there are a number of versions on this issue: 1) etymological; 2) Turkic, Khazar, Polovtsian, Chernobloch; 3) Caucasian; 4) autochthonous, Slavic, Bolokhiv, Brodnik public, boyar; 5) defensive, sentry or security; 6) social, patronizing, runaway.

Keywords: Ukrainian Cossacks, Cossacks, Turkic origin, theory, Brodniks, Tatars.

Рис. 1. Карта «Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії», зображена Йоганном Баптистом Гоманном 1712 р., Нюрнберг

УДК 94(477.41-21):656.66

Олена Жам
(Переяслав)

ТЕРЕХТЕМИРІВСЬКА ПОРОМНА ПЕРЕПРАВА В ПРОСТОРИ ТА ЧАСІ

Стаття є стислим оглядом історії формування системи сухопутних і водних шляхів сполучення навколо Зарубинецького броду та Терехтемирівської переправи на Дніпрі від найдавніших часів до наших днів.

Ключові слова: брід, поромна переправа, пристань, водні шляхи, сухопутні шляхи, Дніпро, Переяславщина, Черкащина.

Найважливішою транспортною артерією України здавна є Дніпро. Землі по ліву і праву сторони річки – це первісний життєвий простір місцевого населення. Мешканців Подніпров'я пов'язували між собою сухопутні та водні транспортні мережі, вузловими ланками яких були броди. Про природні особливості бродів місцеве населення знало з давніх часів, тому направлялось сюди для переправи. На Дніпрі існували десятки бродів та перевозів. Більшість з них нині знищено каскадом водосховищ, але їхню історію ще можна простежити за писемними джерелами та картографічними матеріалами.

За твердженням дослідника стародавніх шляхів Лівобережної України доби Середньовіччя В. Б. Звагельського, встановлення місць розташування бродів, переправ, з'ясування логіки їх розміщення по відношенню до населених пунктів, шляхів сполучення є корисним для відтворення стародавніх комунікацій, торговельних, військових, культурних контактів, визначення закономірностей просторової поведінки людини в минулому¹.

У сукупності з водними та сухопутними шляхами броди та поромні переправи утворюють шляхову інфраструктуру певного регіону. У широкому значенні шляхи – це простір між певними географічними пунктами, засіб зв'язку між ними, а в матеріальному вираженні – смуги земної (водної) поверхні, часто спеціально оформлені, призначені для їзди, ходіння чи плавби, по яких здійснюється пересування та перевезення².

Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона дає таке визначення броду: це мілке місце у водоймі (на річці, озері, ставку, болоті), де по мілководдю можна пересуватися на інший бік пішим ходом або переїжджати верхи на коні чи транспортом без допомоги мостів і суден (не більш ніж по пояс людини для піхоти і по черево коня для кавалерії). Війська можуть переправлятися бродом при глибині: піхота – 3, а кавалерія 4 фути, за умови твердого ґрунту. Про існування бродів дізнаються розпитуванням або спеціальними дослідженнями³.

Броди та поромні переправи через річку Дніпро відомі з давньоруських часів, а виникли ще раніше. З плином часу вони перестали існувати, тепер їх лише можна уявити в історичних ландшафтах та ознайомитися з їхньою історією. Один з найвідоміших бродів у середній течії Дніпра – Зарубський (пізніше Зарубинецький, Терехтемирівський, Трахтемирівський). На

¹ Звагельський В. Б. *Стародавні переправи Сіверського Дінця. Сумська старовина. 2005. Вип. 15. С. 225.*

² Сиволап М. П. *Нарис дромології Черкащини. Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2014. Вип. 315 (22). С. 18–27.*

³ *Брід (переправа). Енциклопедія Брокгауза и Эфрона: URL: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/015/15359.htm>.*

його основі в давньоруський час була організована поромна переправа (Терехтемирівська, Трахтемирівська), а з початком розвитку пароплавства у XIX ст. – Андрушівська (Переяславська) пристань.

Зарубинецький брід, Трахтемирівська поромна переправа, Андрушівська пристань неодноразово потрапляли до кола наукових інтересів істориків, краєзнавців, географів, гідрологів, картографів, тому їх вивчення отримало фрагментарне відображення у численних дослідженнях та розвідках. Проте вивчення обставин їх виникнення та функціонування варті окремої розповіді.

Постійний пережат в руслі Дніпра, що згодом став відомий як Зарубинецький брід, утворився завдяки тектонічним зрушенням і виходом брил трахтемирівських пісковиків в долині річки 23–22 тис. років тому⁴. Під час повені потік води дещо препарував схили, виніс маси піску на вододіл з Ірпінем, нижче за течією цим катастрофічним потоком був сформований Канівський амфітеатр. Ним же був сформований Зарубинецький брід, вимита та винесена на лівий берег значна маса місцевого уламкового матеріалу⁵.

На думку археолога й історика Б. О. Рыбакова, Зарубський брід використовувався для переправи через Дніпро ще за скіфських часів. Він був дорогою паломників до Трахтемирівського городища, яке, ймовірно, було головним святилищем «сколотського» племінного союзу. Дослідник відмічає, що це городище унікальне як за своїми розмірами (значно перевищувало за площею всі фортеці «сколотської» лісостепової зони), так і за ступенем захищеності від можливих нападів скіфів-кочівників. Адже розміщувалося в найбільш неприступному місці, обмеженому вигином Дніпра, річками Рось і Росава, на ділянці, яка з північного боку була відгороджена валом, а з іншого боку Дніпром та його рукавами, плавнями, крутим обривистим берегом висотою (біля 180 м). Нині ця ділянка локалізується між селами Трахтемирів і Зарубинці, її приблизні розміри: майже 15 км завширшки та 25–30 км вздовж Дніпра. Крім основного валу, який захищав підступи до Трахтемирова з боку Правобережжя, ціла система валів довжиною біля 40 км захищала підходи до розташованого поруч Зарубського броду на лівому переяславському березі Дніпра. На цьому ж березі Дніпра, за 10 км від Трахтемирова (дві години ходьби або пів години кінної їзди) знаходилося одне з найдавніших місць Русі – Переяслав⁶.

У давньоруський час в середній частині колишнього городища біля берега Дніпра розташувався Зарубський монастир. За міркуваннями М. К. Каргера, храми цього монастиря датуються кін. XI ст.⁷. У літописах Зарубський монастир вперше згадується під 1147 р., коли з нього вийшов другий руський митрополит Русі – Климент Смолятич⁸. Зарубський брід

⁴ Петрашенко В. О., Радзівіл А. Я., Куделя Ю. А. Програма наукового дослідження, охорони та використання пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/Traxtemyrv.html>.

⁵ Позинич В. Г. Середньоантропогеновий озерний етап басейну Дніпра // Кам'яна доба України. К.: Шлях, 2010. Вип. 13. С.86–94; Позинич В. Г. Сліди катастрофічної повені в районі м. Канева початку голоценового періоду. Наук. праці Укр.НДГМІ. 2009. Вип. 258. С. 175–184.

⁶ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. М.: Издательство «Наука», 1987. 790 с.; Рыбаков Б. Язычество древней Руси – yakov.works. URL: http://yakov.works/libr_min/17_r/ib/akov_02.htm.

⁷ Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб. Советская археология. 1950. Т.13. С. 33–62.

⁸ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. М.: Издательство «Наука», 1987. 790 с.; Рыбаков Б. Язычество древней Руси – yakov.works. URL: http://yakov.works/libr_min/17_r/ib/akov_02.htm.

вперше згадується під 1096 р.⁹. У цей час він активно використовувався, про що є відомості в тогочасних писемних джерелах.

Переправу через Дніпро прикривали давньоруські міста Заруб і Устя, які знаходилися, відповідно, на правому та лівому березі Дніпра. Укладачі «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі» (1985) зазначають, що більшість бродів та поромних переправ через р. Дніпро, відомих із давньоруських часів, охоронялися градом чи заставами, зокрема, Зарубський брід, брід Татинець тощо¹⁰.

Через Зарубський брід переправлялися руські дружини, що йшли з Києва до Переяслава. Так, наприклад, під 1096 р. у Лаврентіївському літописі згадується, як руське військо непомітно для половців перейшло брід біля Заруба та несподіваною атакою розгромило ворога, який взяв в облогу Переяслав¹¹. Троїцький літопис початку XV ст. дає цікавий опис переправи в 1151 р. через Дніпро в цьому ж районі: «Половци же всѣдше на конѣ в бронях зо щиты с копыи якоже биться, вѣредоша в Днѣпр от множества вой... Святославома же перебрешома Днѣпр с Половци»¹². Як видно з наведеного, переправа половців «в бронях» і з іншою зброєю здійснювалась на конях вбхід, що не могло бути «при великій воді»¹³.

У добу козацтва, XVI–XVIII ст., у районі Зарубського броду розташувався Терехтемирівський перевіз – поромна переправа через Дніпро, що потребувала спеціальних плавучих засобів. У посушливі роки, коли річка була маловодною (здебільшого літом) при низькому рівні води на інший берег можна було дістатися верхи на конях чи гужовим транспортом. Якщо глибина Дніпра була значною, тоді потребувались пороми.

Зарубський брід, а пізніше Терехтемирівський перевіз були важливим пунктом для переправи військ через Дніпро, виконання маневрів під час проведення воєнних дій. Також цим шляхом користувалися паломники, що прямували до Трахтемирівського (Терехтемирівського) Успенського монастиря, що був відомою козацькою святинєю того часу. Цей монастир був відновлений на місці давньоруського Зарубського Пречистенського монастиря.

У цей період перевіз належав до Терехтемирівського монастиря і знаходився у безпосередній близькості до нього, нижче за течією від с. Терехтемирова (сучасне с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл.) на території с. Монастирок (історичні джерела часто розглядають Монастирьок і Трахтемирів як один населений пункт). Та, навіть, сама назва села «Монастирок» співзвучна зі словом «монастир». Таке розташування Успенського монастиря однозначно підтверджують карти XVII ст.¹⁴ Існує припущення, що через приналежність броду та переправи до монастиря Зарубський брід ще звався Монастирська мілина.

Прибутки з Терехтемирівського перевозу йшли на потреби Успенського монастиря. Право монастиря на їх отримання було визначене в середині XVII ст. під час національно-

⁹ Жарких М. Баснословіє Терехтемирова. – Історіографія як частина баснословія. URL: <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/Legend/Historiography.html>.

¹⁰ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. К.: Наукова думка, 1985. С. 61.

¹¹ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. Варшава: Тип. Варшавского ученого округа, 1873. – С. 124.

¹² Приселков М. Д. Троїцькая летопись. Реконструкция текста. [Под ред. и с предисл. К. Н. Сербиной]. – М. – Л.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1950. С. 231–232.

¹³ Швець Г. І. Водність Дніпра. К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1960. С. 46.

¹⁴ Жарких М. І. Терехтемирів. К., (версія 30 вересня 2013 р.). С. 149.

визвольної війни. В Універсалі гетьмана Війська Запорізького Петра Дорошенка від 13 травня 1673 р., виданого Терехтемирівському монастирю відзначено, що перевіз із давніх часів належав монастирю і гетьман це володіння підтверджує: «Ознаймуем сим писанієм нашим всій старшині і черні Войска Запорозского, а особливо пану полковникові каневському, асаулом, сотником, отаманом і всему того полку товариству і кождому, кому о том відати належить, яко антецесорове наши, гетманове Войска Запорозского, з давніх часів монастиря Терехтемирівського і фундаторами, і ктиторами були, так і ми, до тої побожності чуючися, бути повинні, яко той монастир у своїй хочемо мати по Богу обороні, так для обжитого хвали Божоє отправованья, перевоз на Дніпрі, села, поля, ґрунта, озера і всі угодія з давних часів до того святого місця належачі, при тому же монастиру заховуем і ораз превелебному господину отцю Артемію Силницькому, ігумену терехтемирівському, з братією всіх тих угодій, подлуг давнього обикновенія, заживати позволяем. При чому старшому і меншому товариству, особливо пану полковнику каневському, приказуем, аби в заживанню перевоза, сіл і всіх давніх монастирських ґрунтів помененому отцу ігуменові і всій його братії найменшая не діялася перешкода»¹⁵.

Треба відмітити, що в цей час всі значні перевози на Дніпрі були платними, їх власники (орендарі) одержували з них прибутки, які використовували на власний розсуд. Наприклад, Дніпровсько-Либідський перевіз, який був головною переправою через Дніпро для місцевостей, розташованих нижче Києва, щорічно приносив Видубицькому монастиреві 1400–1600 злотих (перевіз закріплений за монастирем грамотою царя Олексія Михайловича від 11 серпня 1654 р.)¹⁶. На жаль, нам не відомо, які прибутки з перевозу отримував Терехтемирівський Успенський монастир, відомо лише, що їх частина витрачалась на шпиталь для старих і німецьких козаків, створений при монастиреві. Зокрема, про це згадується у довідці кошового Запорозької Січі Василя Григоровича капітану Колюбакіну про володіння Війська Запорізького від 15 січня 1745 р.: «Город Терехтемиров, который ныне под поляками под Днепром ниже Триполья обретається, нашим сечевым запорожским от давних лет шпиталем называется, и до нас належал, в яком бывало старые и по случаю на какой войне раненые и скалеченные тамо у шпитале пребывали, из тамошнего перевозу и прочего доходу контентовались»¹⁷.

Особливо значне навантаження на Терехтемирівську та інші поромні переправи через Дніпро було в останню чверть XVII ст. Спочатку, населення правобережної України, через розорення і вбивства турецькими і ординськими полчищами та польськими військами, залишало свої землі й шукало пристановища на лівобережжі. Переселенці вдень і вночі діставалися на лівий берег Дніпра поромними переправами. Починаючи з 1680-их рр. почався зворотний рух. Однак, така міграція порушувала плани І. Мазепи, тому гетьман вирішив силою затримувати населення на Лівобережжі. Гетьманські універсали забороняли перевозити переселенців поромами через Дніпро. Це викликало супротив перевізників, які піклувалися

¹⁵ Жарких М. І. *Терехтемирів. К.*, (версія 30 вересня 2013 р.). С. 74.

¹⁶ Видубицький Дніпровсько-Либідський перевіз і його роль в історії монастиря і держави (протодиякон Василій Дідора) URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/1719-vydubytyskyi-dniprovsko-lybidskyi-pereviz-i-ioho-rol-v-istorii-monastyria-i-derzhavy.html>.

¹⁷ Жарких М. І. *Терехтемирів. К.*, (версія 30 вересня 2013 р.). С. 262.

про свої прибутки¹⁸. Виняток зроблено лише для київського і терехтемирівського перевозів. Так, 8 квітня 1701 р. І. Мазепа своїм Універсалом наказував переяславському полковнику пильнувати «чтобы сообщение с местностями, лежащими по ту сторону Днепра, производилось исключительно двумя перевозами: киевским и терехтемиривским». 8 квітня 1704 р. було видано ще один Універсал аналогічного змісту¹⁹.

Перевіз був власністю Терехтемирівського Успенського монастиря до початку XVIII ст., допоки гетьман І. Мазепа Універсалами від 4 лютого, 7 квітня та 10 грудня 1701 р. надав перевіз Вознесенському кафедральному монастирю в м. Переяславі. 3 березня 1702 р. це пожалування було затверджене грамотою царя Петра І. 1 січня 1710 р. гетьман І. Скоропадський у своєму Універсалі всім старшинам і черні Війська Запорозького підтвердив права Переяславського кафедрального монастиря на вище зазначенні володіння і, зокрема, на переправу²⁰. Відомо, що на початку XVIII ст. переїзд був платним: «Перевоз на реке Днепре, против Переяславля под селом Андрушами, переяславского Вознесенского монастыря, с которого емлется с проижих из переяславских всяких чинов людей з воза по 8 коп. на оный монастырь»²¹.

У 2-ій половині XVIII ст. гетьман К. Г. Розумовський намагався добитися, щоб поромні переправи у Гетьманщині були безкоштовними. Зокрема, відомо про існування листа, який він написав київському митрополиту з вимогою дати розпорядження ігуменам монастирів, щоб вони не брали плату на поромних перевозах. Чи було прохання гетьмана виконане наразі не відомо. У тогочасних джерелах про такі випадки не згадується²².

Відомий дослідник Терехтемирова М. І. Жарких зібрав цитати з першоджерел, в яких містяться згадки про Терехтемирів. Серед них є й ті, що містять відомості про переправу біля Терехтемирова за період з 1638 р. по 1765 р.²³. Отже, нижче спираючись на представлені у книзі відомості представимо їх у хронологічному порядку:

- У 1638 р. у щоденнику домініканського ченця Симона Окольського, який супроводжував польного гетьмана М. Потоцького у походах проти козаків в 1637 і 1638 рр., згадується про намір козаків переправитись біля Терехтемирова: «Пан Хршонстовский, выйдя оттуда [из Иеремиевки ниже Секирной, тобто Вереміївки Чорнобайського району] и найдя пути свободными... направился к Трехтемирову. Обследовавши берега Днепра, он убедился, что на этой [правой] стороне совсем нет бунтовщиков, на Заднепровье есть немного и они намерены переправиться у Трехтемирова. Узнал он также, что кн. Иеремия Вишневецкий со значительными силами переправился уже через Днепр».

¹⁸ Видубицький Дніпровсько-Либідський перевіз і його роль в історії монастиря і держави (протодиякон Василій Дідора) URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/1719-vydubytyskyi-dniprovsko-lybidskyi-pereviz-i-yoho-rol-v-istorii-monastyria-i-derzhavy.html>.

¹⁹ Жарких М. І. Терехтемирів. К., (версія 30 вересня 2013 р.). С. 262.

²⁰ Там само.

²¹ Годовой доходъ переяславской ратуши и урядниковъ въ начале XVIII в.: [Документы, известія и заметки]. Киевская Старина: Ежемес. ист. журналъ. К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира Ака. о-ва Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1901. Т. LXXIII (Май–Іюнь). С. 87–88. Примеч.: Архив ген. Канцеляріи № 3817. С. 88.

²² Къ бытовой исторіи малорусскихъ монастырей: Письмо гетмана Разумовскаго къ кievскому митрополиту о томъ, чтобы Максаковскій игумень и другія духовныя власти не брали платы на паромныхъ перевозахъ. Киевская Старина: Ежемес. ист. журналъ. К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира Ака. о-ва Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1901. – Т. LXXII (Январь–Февраль). С. 74–75.

²³ Жарких М. І. Терехтемирів. К., (версія 30 вересня 2013 р.). С. 49, 56, 60, 64, 70, 72, 74, 80, 81, 85, 88, 89, 92, 95, 99.

• 23 травня 1648 р. воєвода Я. Вишневецький писав в листі до примаса М. Лубенського про свій намір переправитись із військом у Терехтемирові, від чого йому довелося відмовитись і тікати далі на північ: «Усі козацькі полки, відпрвлені на Запоріжжя повстали. Послали проти Хмельницького сина пана краківського з паном комісаром. Але Хмельницький розгромив їх, а на панів гетьманів напали під Корсунем і все кварцяне військо до останку знищили і в полон взяли. Мені за Дніпром важко з моїми людьми дістатися до війська. Пробували переправлятися в Трахтемирові, Каневі і в інших містах аж до Києва. Мій роз'їзд привів мені 6 «язиків» з Канівського полку, котрі визнали, що за Дніпро всі способи у нас відняли».

• 15 січня 1652 р. російський розвідник Марк Антонов доповів, що поляки мають намір іти походом на Лівобережжя й переправитись у Терехтемирові та Ржищеві: «поляки умовилися, що як стане Дніпро, полякам іти всім обозом війною на козаків: на Білу Церкву, на Терехтемирові і Ржищів, за Дніпро».

• 8 грудня 1654 р. Б. Хмельницький в листі до В. Б. Шереметева радив йому переправити російське військо через Дніпро біля трьох населених пунктів: «Зволь перевезтись через Дніпро в Каневі, Ржищеві й Трахтемирові».

• 10 жовтня 1661 р. переяславський воєвода Василь Волконський в донесенні царю попереджав про наміри правобережних «изменников» переправитись через Дніпро, для чого вони громадили пороми й судна у Ржищеві, Стайках, Терехтемирові та Каневі: «А за Днепром по берегу и по местечкам, и у изменников казаков под Ржищевом, и под Стайками, и под Терехтемировом, и под Каневом приготовлены порома и всякие суда, на чём перевозиться хану крымскому и полякам... А в Оржищев и в Терехтемиров и в Канев послали они [стольник И. Чаадаев и дьяк И. Песков] из черкас верных людей и велели им рассмотреть и разведать подлинно, что в тех местах в сборе воинских людей, и что под те места поромов и судов, и в каких крепостях устроены».

• 18 травня 1669 р. ніжинський воєвода Іван Ржевський в донесенні царю повідомив про те, що до Ніжина прибули четверо російських вояків, які втекли з в'язниці в Чигирин, на лівий берег Дніпра вони переправились Терехтемирівським перевозом, у чому їм допоміг ігумен монастиря: «Из Чигирина де они ушли, подрезав тюрьму, мая в 5 числе, а через Днепр де, государь, их на Техтемирове перевозе велел игумен перевезть тайным делом».

• 13 червня 1672 р. лубенський полковий обозний Сава Кирилов в листі лубенському полковнику Івану Сербину писав про наміри татар переправитись на лівий берег Дніпра у Жердевій (долина поруч із Терехтемировом): «Некоторый Миско Мисерва из Лютенки, быв в Горошине, где прилучилось ему на том же перевозе горошинском съехаться с купцами шишанскими, которые в Терехтемиров ездили для камня, и те ему сказывали, что не пустили на ту сторону Днепра и стояли два дня против Каневского перевоза и ни с чем возвратились, а порома на ту сторону согнали [...]. Також из Золотоноши взяли есмы ведомо от сотника наказного и от атамана тамошнего, что и у них таков слух есть, что татарове имеют замысел на Жердеве переправляться на ту сторону».

• 13 травня 1673 р. в Універсалі гетьмана Війська Запорізького Петра Дорошенка для Терехтемирівського монастиря відзначено, що перевіз належав до монастиря з давніх часів і гетьман це володіння підтверджує.

• 4 лютого 1701 р. гетьман І. Мазепа Універсалом надав Терехтемирівський перевіз Вознесенському монастирю в Переяславі: «полковнику переяславському и др. о

предоставлении Переяславскому кафедральному Вознесенскому монастырю во владение села Мацковцев с принадлежащими к нему угодьями и перевоза Терехтемировского на Днепре». 3 березня 1702 р. це пожалування було затверджене грамотою царя Петра I.

• 7 квітня 1701 р. гетьман І. Мазепа Універсалом полковнику переяславському та ін. надав Терехтемирівський перевіз Вознесенському монастирю в Переяславі: «о предоставлении Переяславской обители во владение Терехтемировского и Каневского монастырей с принадлежащими к ним селами, грунтами и проч. угодьями и Терехтемировским перевозом».

• 8 квітня 1701 р. гетьман І. Мазепа своїм Універсалом наказував переяславському полковнику пильнувати, аби люди користувалися тільки київським і терехтемирівським перевозами: «чтобы сообщение с местностями, лежащими по ту сторону Днепра, производилось исключительно двумя перевозами: киевским и терехтемировским». 8 квітня 1704 р. видано Універсал аналогічного змісту.

• 3 березня 1702 р. у жалованій грамоті царя Петра I єпископу переяславському Захарію Корниловичу підтверджується право на володіння перевозом на Дніпрі та іншими володіннями: «владение селами Войтовцами, Московцами, Сошниками, Подсенным, Андрушками, маетностями запустелых монастырей Терехтемировского и Каневского, слободками Зарубинцами, Григоровкою, Букриновым, селищами Литвиновкою, Трестинцом, Авраамовкою, Студенцом, перевозом на реке Днепре, мельницами на реке Росаве и проч. Угодьями».

• 6 жовтня 1708 р. гетьман Іван Мазепа в листі до графа Г. І. Головкина згадуються два броди між Переяславом і Трахтемировим: «...а меж Переяславлем и Трехтемировым два броды так мелкие вновь на Днѣпрѣ явились, что чрез оныя люди ѣздят...». Існує повніший фрагмент цього листа «Во время нынешней настоящей суши на многих местах так Днепр повысыхал, что вброд коньми через оный переезжают, а меж Переяславлем и Терехтемировым два брода такие мелкие вновь на Днепре явились, что через оные люди возами ездят»²⁴.

• 5 квітня 1710 р. в статті № 5 Пактів гетьмана Пилипа Орлика згадується, що перевіз має належати до міста, не до монастиря: «Місто Терехтемирів споконвічно по праву належало Війську Запорозькому Низовому і виконувало роль власного шпиталю. Так і тепер, по визволенні – дайто, Боже, – нашої Вітчизни від московської неволі, нехай ясновельможний гетьман поверне Війську Запорозькому Низовому отє місто Терехтемирів з усіма угіддями і перевозом через Дніпро, який міститься там-таки».

• 1 січня 1710 р. гетьман І. Скоропадський у своєму Універсалі всім старшинам і черні Війська Запорізького підтвердив права Переяславського кафедрального монастиря на володіння «принадлежащими монастырю добрами, маетностями, селами, селищами, хуторами, гаями, полями, лесами, сенокосами, озерами, станами, перевозами, мельницами, пасеками и проч. угодьями, находящимися в полках Киевском, Переяславском, Лубенском и Каневском, а равно и маетностями, принадлежащими монастырям Терехтемировскому и Каневскому, приписным к Переяславскому монастырю».

• 28 липня 1720 р. цар Петро I у грамоті гетьману І. Скоропадському нагадував, що згідно з умовами Вічного миру 1686 р. Терехтемирівський та інші перевози не повинні

²⁴ В письме Гетмана Мазепы к Графу Головкину, из обозу от реки Десны, между прочим, написано. 1708 г. октября 6. Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском ниверситете. М.: Университетская типография, 1859. Кн. 1 (Генварь – Март). С. 166.

використовуватись: «Грамота его же [Петра I] гетману Скоропадському о соблюдении соглашения, по тракту вечного мира, между Россиею и Польщею касательно перевозов Терехтемировского, Ржищевского и других, находящихся на польской стороне Днепра, в том смысле, что они не должны быть свободны для проезда».

• 15 січня 1745 р. у довідці кошового Запорозької Січі Василя Григоровича капітану Колюбакіну про володіння Війська Запорозького зазначено, що на шпиталь йшли прибутки з тамтешнього перевозу: «Город Терехтемиров, который ныне под поляками под Днепром ниже Триполья обретається, нашим сечевым запорожским от давних лет шпиталем называется, и до нас належал, в яком бывало старые и по случаю на какой войне раненые и скалеченые тамо у шпитале пребывали, из тамошнего перевозу и прочего доходу контентовались».

• 19 червня 1765 р. у люстрації Терехтемирівського староства зазначено, що перевіз обслуговується московським поромом, і тому староство не має з нього ніякого доходу: «Містечко Трахтамиров лежить над рікою Дніпром під горою, на дорозі до задніпровського міста Переяслава, і над московським переяславським перевозом, з якого пан староста трахтамировський не має жодного доходу, бо пором московський ходить. Жидів осілих в тому містечку немає, ані шинкових домів, тільки одна корчма, в якій сидить орендар... Халуп є 27, звільнених 3. Доход староства становить 9305 злотих».

Досить ретельно відтворив мережу правобережних та лівобережних подніпровських шляхів середини XVII ст. французький інженер Г. Боплан. За його даними, перевози через Дніпро нижче по течії від Києва були в:

• **Стайках** (літописне місто Святополч, нині село Кагарлицького р-ну Київської об.). До кінця XVI ст. Стайківський перевіз на відтинку Дніпра від Києва до Канева залишався основним на магістральному шляху з Волині на Лівобережжя (через Житомир, Ходорків, Фастів, Переяслав і далі на Путивль).

• **Ржищеві** (літописне місто Іван-город, Городище, нині смт Ржищів Кагарлицького р-ну Київської обл.); Згодом зростає значення Ржищівського перевозу, більш зручного, ніж два попередніх. На Спеціальній карті і карті течії Дніпра Г. Боплан підкреслює стратегічне значення Ржищева, фіксуючи тут перевіз через Дніпро на шляхах з Волині, Поділля і Півдня через Паволоч, Фастів, Германівку, а також через Білу Церкву, Германівку до Переяслава і далі на північний схід.

• **Трахтемирові** (нині село в Канівському р-ні Черкаської обл.). Під Трахтемировом, що розташований серед урвищ і оточений неприступними скелями, сходилися північний шлях з Києва, західний – з Волині, південний (відгалуження Чорного шляху) – з-під Звенигорода. На лівому березі від Трахтемирівського (Зарубського) перевозу шляхи розходилися: один прямував до Путивля, інший, перетинаючи в нижній течії рр. Супій і Сулу, через Санчарівський перевіз на Ворсклі з'єднувався з Муравським шляхом у верхів'ях Орелі.

• **Каневі** (нині Канівський р-н Черкаської обл.). Тут також «...є пором для переправи через річку...». Пором з'єднував правобережні подніпровські шляхи (в першу чергу з Києва на південь) з лівобережним подніпровським шляхом, що йшов від Черкас до Києва через Золотоношу, Гельмязів, Переяслав, Бориспіль.

У 1651 р. Г. Боплан в «Описі України» зазначив, що біля Терехтемирівського монастиря є пором для переправи через Дніпро: «Ще далі йде Трахтемирів – руський монастир, розташований серед урвищ і оточений неприступними скелями. Саме в цьому місці козаки

ховають усе найцінніше; тут же є пором для переправи через річку»²⁵. Проте на його картах ця переправа не позначена.

О. О. Русов до числа визначних «перевозів» на Дніпрі зараховує відому в козацьку добу Андрушівську переправу (с. Андруші розташовувалось на лівому березі Дніпра навпроти Терехтемирова), переправи в Черкасах (XV ст.), Кременчузі (XVI ст.), Переволочні (XVII ст.), Каневі (XVIII ст.), Микитинський перевіз (XVII ст.) й найдавніший «Київський перевіз» (нижче гирла Десни)²⁶.

Вчений-географ А. М. Щекатов у своєму «Географическом словаре Российского государства, сочиненном в настоящем оногo виде»²⁷ (1801) називає наступні основні переправи на Дніпрі станом на початку XIX ст.: біля Ловича, Навіз, біля Межигір'я, біля Трахтемирова «Андрюсовська» (Андрушівська), біля Канева, Черкас, Лемішська, біля Кременчука, Переволочни, біля Кам'яного Затону (Микитська)²⁸.

У 1863 р. П. П. Семенов нарахував 9 мостів на всій течії Дніпра (найстаріший в Києві, на тому місці, де раніше була переправа) і 48 поромних переправ, з яких Полтавську й Київську губернію з'єднували одинадцять. Серед останніх, зокрема, є й Андрушівська переправа²⁹.

М. І. Максимович згадував, що Терехтемирівська (Андрушівська, Зарубинська, Переяславська) переправа існувала ще до Богдана Хмельницького, у період повстання Тараса Трясила 1630 р. «когда Конецпольский осаждал Переяслав и когда казаки отняли у осаждающих перевоз Андрюшовский и пожгли поромы». І це була одна з найбільших переправ на Дніпрі. У 1637 р. переправи були при Стайках, Ржищеві, Трахтемирові і Каневі³⁰.

М. А. Маркевич, автор книги «Реки Полтавской губернии», описав випадок, коли в 1836 р. русло Дніпра було сильно зневоднене і «против Букриных, что повыше Трахтемирова, можно было перейти всю реку»³¹.

Вказана переправа була можлива тому, що на цій ділянці Дніпра існував брід, через який в маловодне літо при низькому рівні води можна було переправитися на коні. Переходи вбхід через Дніпро на зазначеній ділянці зафіксовані в наступні маловодні роки: 1823, 1836, 1841, 1846, 1848, 1859, 1862, 1874, 1875, 1886, 1892, 1900, 1921 і 1939 рр.³². Подібні броди на Дніпрі були також біля Києва, Межигір'я, Рудякова, Витачева, Канева, Черкас, Кременчука та інших місцях.

²⁵ Боплан Г. Л. *Опис України / пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. К., 1990.* URL: <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm>.

²⁶ Русов А. А. *Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия.* Киев: Тип. М. П. Фрица, 1876. Из. Т. 3 «Записок Юго-Запад. отд. Рус. геогр. о-ва». С. 122.

²⁷ Щекатов А. М. *Географический словарь Российского государства, сочиненный в настоящем оногo виде.* [В 7 ч.]. М.: в Унив. тип., у Хр. Клаудия, 1801. Ч. 1. (А–Г) [9] с.

²⁸ Русов А. А. *Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия.* Киев: Тип. М. П. Фрица, 1876. Из. Т. 3 «Записок Юго-Запад. отд. Рус. геогр. о-ва». С. 122.

²⁹ Там само.

³⁰ Максимович Н. И. *Днепр и его бассейн.* Киев: Тип. С.В. Кульженко, Ново-Елисаветинская улица, собственный дом № 4, 1901. С. 347–348.

³¹ Маркевич Н. А. *Реки Полтавской губернии. Записки Русского географического общества.* Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1856. Т. 11. С. 349.

³² *Гидрологические явления от времён Киевской Руси до наших дней.* URL: <https://www.activestudy.info/gidrologicheskie-yavleniya-ot-vremen-kievskoj-rusi-do-nashix-dnej>.

У середині XIX ст. на Дніпрі в межах Полтавської губернії було 16 переправ. З них 11 переправ з'єднували Полтавську губернію з Київською (навпроти Трипілля, Стайків, Ржищева, Трахтемирова, Канева, Мошен, Черкас, Боровиці, Ломоватого, Старого, Градижська); 2 переправи, навпроти Крюкова та Олександрії, з'єднували Полтавську та Херсонську губернії. Ще 3 переправи, навпроти Деріївки, Мишурина Рогу, Домоткань, з'єднували Полтавську та Катеринославську губернії. З-поміж названих шістнадцяти переправ М. І. Максимович виділяє п'ять найкращих, на його думку, і зазначає прізвища перевізників:

1. Із с. Старого; «Васюринська»; паром Требинських.
2. Із Орлика; паром селян Крутієвих.
3. Із Переволочни, навпроти Мишурина Рогу.
4. Із Кременчука в Крюків.
5. Із Андрушів навпроти Трахтемирова; пором і дуби Гудим-Левковичів³³.

Представники дворянського роду Гудим-Левковичів були власниками сіл Трахтемирів, Монастир'юк, Григорівка та ін. після 2-го поділу Речі Посполитої (1793), відколи ця територія перейшла під владу Російської імперії і з 1797 р. увійшли до складу Канівського повіту Київської губернії. Раніше ця місцевість належала до вотчини кн. Станіслава Понятовського. Наприкінці XVIII ст. кн. С. Понятовський продав село Плахоцькому, той продав село Івану Павловичу Гудим-Левковичу, нащадки якого володіли ним принаймні до 1861 р.³⁴. Відомо, що в 1792 р. в Трахтемирові налічувалось 34 двори, біля 300 жителів. У с. Монастирок, розташованому за 3 версти верстах нижче Трахтемирова, станом на 1741 р. 20 дворів і жителів 167 осіб, «земли совокупно с деревнею Зарубинцями, которая составляет одно имение, принадлежащее Константину Гудим-Левковичу, 1278 десятин»³⁵.

Цікаво, що Терехтемирів позначений практично на всіх генеральних картах, на яких відображено Середнє Подніпров'я: це карти України, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, європейської частини Російської імперії, Таврики, карти Дніпра. Що свідчить про значну вагу, яку надавали цьому важливому населеному пункту картографи XVII–XVIII ст.³⁶. Разом з тим Терехтемирівська переправа, як і більшість інших поромних переправ на Дніпрі, не були нанесені на карти, хоч і відігравали важливу стратегічну роль. За даними М. І. Жарких Терехтемирівський перевіз позначений лише на карті 1868 р. трохи вище за течією від Монастирка³⁷.

В альбомі Й. Мюнца, який у 1781–1783 рр. подорожував землями України й робив зарисовки є малюнок (рис. 1), зроблений з натури, з видом Терехтемирова з перевозом. Інші зображальні джерела, пов'язані із досліджуваним перевозом не виявлені.

Місця локалізації переправ і, зокрема Терехтемирівської, не були сталими і залежали насамперед від природних умов річки у зазначеному місці в певний період (рівня води, мінливості русла, підводних перешкод тощо). Весною, коли Дніпро розливався, його русло змінювало напрямок і глибину, вода утворювала мілини, острови, піщані коси, перекати. У

³³ Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. Киев: Тип. С. В. Кульженко, Ново-Елисаветинская улица, собственный дом № 4, 1901. С. 347.

³⁴ Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. К.: тип. КПП, 1864. С. 591–592.

³⁵ Михняк М. К. А он старе Монастирище – Старий Дніпро URL: <http://olddnieper.org.ua/village/monastyrok/item/21-a-on-stare-monastyryshche>.

³⁶ Жарких М. І. Терехтемирів. К., (версія 30 вересня 2013 р.). С. 149.

³⁷ Там само. С. 262.

пугівнику по Дніпру за 1888 р. з цього приводу зазначено: «От Киева до Кременчуга Днепр усеян песчаными отмелями, переменяющими каждый год свое положение...»³⁸. Русло річки також блокували кам'яні перепони (підводні та надводні камені) в районі сіл Трахтемирів, Букрин, Підсінне, Григорівка та ін.³⁹. Згадки про це зустрічаються в архівних документах. Так, наприклад, у звіті Київського губернатора О. П. Ігнат'єва за 1892 р. зазначено, що у звітному році з метою покращення водяного сполучення в межах Київської губернії проводилися роботи з розчистки русла Дніпра. У параграфі 6-му йдеться про підривні роботи із застосуванням динаміту поблизу с. Трахтемирів, «где выдающиеся со дна реки камни, препятствуют свободному движению пароходов». На ці роботи було витрачено 1072 крб.⁴⁰

У XIX ст. поромні переправи на Дніпрі поступово почали втрачати свою значущість, оскільки в цей активно запроваджувалися новітні комунікації, будувалися мости, запроваджувалося парове судноплавство. На місці Терехтемирівської переправи почала діяти Андрушівська (Переяславська) пароплавна пристань. Місце її розташування визначили раніше сформовані під'їзні сухопутні шляхи до Зарубського броду та Терехтемирівської переправи. У 60-их рр. минулого століття ця місцевість була затоплена водами Канівського водосховища. Напередодні його утворення Дніпро в районі переправи мав ширину 320 м і глибину 1 м.

Отже, як випливає з проведеного дослідження, Терехтемирівський перевіз був розташований на місці давнього Зарубського броду (на 1328-ій версті від витoku Дніпра), який активно використовувався в давньоруський час. Загальновідомо, що стародавні дороги сходилися саме у місцях бродів, де було зручно переправитися на інший берег річки. Таким чином, поромна переправа через Дніпро здійснювалася саме в цьому місці, бо тут був зручний брід через річку, усталені під'їзні сухопутні шляхи, ця місцевість здавна була заселена людьми, виступ придніпровської височини на правому березі Дніпра давав змогу обороняти поселення і контролювати перевіз, до якого сходилися важливі лівобережні та правобережні подніпровські сухопутні шляхи. Завдяки цьому Терехтемирів був важливим військовим, торговим, релігійним осередком. Можемо досить точно локалізувати цю переправу на території с. Монастирок (за 3 км від Терехтемирова) поблизу Успенського монастиря, якому в XVI–XVIII ст. належав цей перевіз. Також з'ясовується, що в різні часи і в різних документах переправа називалася по-різному: Терехтемирівська, Андрушівська, Зарубинська, Трахтемирівська, Переяславська, у всіх випадках її назва має зв'язок з населеними пунктами, розташованими поруч. Після запровадження пароплавства на Дніпрі в цьому місці почала функціонувати Андрушівська пристань.

³⁸ *Путеводитель по р. Днепру и её порогам: (с прил. карты днепр. бассейна): необходимая книжка для путешественников, судо и лесопромышленников / сост. Ив. Ник. Каргопольцов. Екатеринослав: Тип. Н. Я. Павловского, 1888. IV. С. 140.*

³⁹ *Маркевич Н. А. Реки Полтавской губернии. Записки Русского географического общества. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1856. Т. 11. С. 342.*

⁴⁰ *Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 623. Спр. 364. Арк. 28.*

*Olena Zham
(Pereiaslav)*

TEREKHTEMYRIV FERRY CROSSING IN SPATIAL AND TEMPORAL CONTEXT

The article is a brief overview of the history of the formation of the system of overland and water ways around Zarubynetskyi ford and Terekhtemyriv crossing on the Dniper River from ancient times to the present day.

Keywords: *ford, ferry crossing, pier, overland ways, water ways, Dnipro River, Pereiaslav region, Cherkasy region.*

Рис. 1. Малюнок з видом Терехтемирова та перевозу з альбому Йогана Генріха Мюнца, 1781–1783 рр.

УДК 325.11:908(477.41-21)"1963/73"

Олександр Горбовий
(Переяслав)**КАНІВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ ТА УРБАНІЗОВАНИЙ ПРОСТІР:
ПРИЄДНАННЯ СЕЛА АНДРУШІ ДО МІСТА ПЕРЕЯСЛАВ¹ (1963-1973 РР.)**

У статті розглянуто переміщення села Андруші від берегів Дніпра до околиці Переяслава та його приєднання до міста. Село було третім за чисельністю населеним пунктом затопленої Переяславщини. Його жителі становили близько 14% від загальної кількості переселенців мікрорегіону.

Ключові слова: Андруші, Переяслав, Дніпро, Канівське водосховище, переселення.

До однієї із визначальних світових тенденцій суспільного розвитку у 2-ій половині ХХ ст. можна віднести масштабну урбанізацію життя, яку ще інколи називають «міською революцією». Зокрема, в Україні станом на 1970-ий р. уже більше половини населення проживало у містах (55%). Суттєвий внесок у зростання наведеного показника по країні справила гідроенергетична програма на Дніпрі. У ході її реалізації у 2-ій половині ХХ ст. було збудовано п'ять масивних гідроелектростанцій, греблі яких утворили великі водосховища (загалом затоплено біля 700 тис. га земель). У 1951–1955 рр. споруджено Каховську ГЕС, у 1954–1960 рр. – Кременчуцьку ГЕС, у 1956–1964 рр. – Дніпродзержинську ГЕС (нині – Середньодніпровська), у 1960–1965 рр. – Київську ГЕС, а у 1964–1976 рр. – Канівську ГЕС. Зазначені індустріальні об'єкти справили помітний вплив на прибережну поселенську структуру, включно із її урбанізованою складовою. Зокрема, м. Новогеоргіївськ будівельники повністю перенесли із зони затоплення Кременчуцького водосховища (нині – м. Світловодськ та с. Нагірне). На пустощі було побудовано цілком нове місто – Нова Каховка (у районі Каховського водосховища). Частину існуючих міст – значно збільшили: Канів, Дніпродзержинськ (нині – Кам'янка). Також завдяки гідробудівельній програмі розширилося м. Переяслав поблизу Канівського водосховища. Більш докладне вивчення цього процесу на сьогодні актуальне у зв'язку із дискусіями стосовно уточнення місця та ролі гідробудівництва у розвитку країни, його соціальних наслідків.

Досліджувана проблема знаходиться на перетині трьох тематичних векторів краєзнавчих досліджень: архітектурно-територіальна організація міста, вплив Канівського водосховища на місцеву поселенську структуру та історія села Андруші на Переяславщині.

Окремі питання еволюції міської структури Переяслава через призму його топографії, архітектури та містобудівних принципів висвітлено у працях багатьох дослідників. Але хронологічні рамки переважної більшості цих студій сягали не вище першої половини ХХ ст.

¹ За понад тисячолітню історію (907–2020 рр.) місто у 1943–2019 рр. називалося Переяслав-Хмельницький, а поза межами цього періоду – Переяслав.

Натомість вони стосувалися середньовіччя², нового часу³ або ж мали узагальнюючий характер (праці 1950-их рр.⁴). У 2007 р. Л. М. Набок у колективній монографії «Переяслав у віках» ґрунтовно синтезувала історію містобудування населеного пункту за останні кілька століть⁵. При цьому, дослідниця, спираючись на матеріали архівів та офіційної преси, навела рішення чиновників про розширення міста за рахунок його околиць у 2-ій половині ХХ ст. (зокрема, приєднання села Андруші)⁶. У 2016–2017 рр. вона опублікувала праці, у яких побіжно згадано вулиці⁷ та парк⁸ на сучасній території мікрорайону Андруші. У 2018 р. М. К. Михняк описав історію об'єктів його господарсько-соціальної інфраструктури (зокрема, школи)⁹.

² Трофіменко Г. В. *Архітектура Переяслава Південного Х–першої половини ХІІІ століть (за матеріалами архітектурно-археологічних досліджень): автореф. дис... канд. архітектури: 18.00.01 / Г. В. Трофіменко; Українська академія мистецтва. К., 1995. 17 с.; Колибенко О. В. Історична топографія Переяслава Руського (Х–перша половина ХІІІ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.04 / Колибенко Олександр Володимирович; НАН України, Інститут археології. К., 1999. 337 л.; Тетеря Д. А., Товкайло М. Т. *Пізньюсередньовічний Переяслав часів Острозьких (за археологічними матеріалами). Острогiana в Україні і Європі. Старокостянтинів, 2001. С. 139–149; Набок Л. Трубізький форпост. Краєзнавство. К., 2005. № 1. С. 71–74; Юрченко О. В. Цитадель пізньюсередньовічного Переяслава. Український історичний збірник. К., 2006. Вип. 9. С. 465–483.**

³ Пляшко Л. А. *Подорож до міста ХVІІІ століття / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. К.: «Наукова думка», 1980. 152 с.; Харламов В. «Расписной список Переяслава 1701 г.». Тези всеукраїнської конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (м. Переяслав-Хмельницький, 21–25 вересня). Переяслав-Хмельницький, 1992. С. 105–106; Набок Л. М. *Переяславська фортеця. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. К., 2004. Вип. 13. С. 267–273; Юрченко О. В. Некрополі Переяслава ХVІІ–ХVІІІ ст. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький – Тернопіль: Астон, 2007. Вип. 19. С. 83–88; Юрченко О. *Переяславська фортеця ХVІІІ ст. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць / Н.-д. центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури; Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК [та ін.]. Київ; Нікополь, 2014. Вип. 23. С. 22–34; Юрченко О. В. *Переяславська фортеця ХVІІ ст. Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. С. 229–239; Філіпова Г., Колибенко М. Реконструкція історичної топографії Переяслава за розписним списком 1684 року. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2016. Вип. 4. С. 75–80.****

⁴ Гречина М. *Город Переяслав-Хмельницкий. Архитектура СССР. 1954. № 1. С. 21–25; Грабовский И. А., Днестров И. Н. Переяслав-Хмельницкий. Архитектурно-исторический очерк. Киев: Изд. АН УССР, 1954. 79 с.*

⁵ Набок Л. *Містобудівна структура та населення Переяслава з ХVІІ по ХХ ст. Переяслав у віках / Ін-т історії України НАН України, Ін-т археології НАН України, Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди; [авт.-упоряд.: В. Коцур, О. Колибенко; редкол.: В. А. Смолій та ін.]. Київ: Світ успіху, 2007. С. 330–343.*

⁶ Там само. С. 339–340.

⁷ Набок Л. М. *Вулиці міста Переяслава: історія назв. Краєзнавство Переяславлщини: дослідження, проблеми, постаті: матеріали круг. столу, 16 жовт. 2015 р., м. Переяслав-Хм. / Нац. спілка краєзн. України (Переяслав-Хмельниц. міський осеред.), ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. ДПУ ім. Г. Сковороди», НІЕЗ «Переяслав», Громад. кул.-просв. орг. «Переяславський Скарб»; [редкол.: О. В. Колибенко, О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М., 2016. С. 91–105.*

⁸ Набок Л. М. *Сади і парки переяславці любили в усі часи. Вісник Переяславлщини. 2017. № 56. 4 серпня. С. 10.*

⁹ *Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах / [Г. С. Булах та ін.]; авт.-упоряд. [текстів та фотодок.] Микола Михняк; [упоряд. схем, табл. та іл. матеріалів: А. Доброскок та ін.; наук. ред.: І. І. Доброскок, О. В. Колибенко]; Громад. орг. «Старий Дніпро», Нац. іст.-етногр. заповідник «Переяслав», Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. Київ: Український пріоритет, 2018. С. 378–380. (Затоплені села Переяславлщини; вип. 1).*

Проблема впливу Канівського водосховища на розвиток міста представлена у низці публікацій. Так, М. Гончаренко навів перелік населених пунктів Переяславщини, які зникли через водоймище¹⁰. О. А. Горбовий проаналізував їх трансформацію¹¹, навів не реалізовані плани по спорудженню гідроелектростанції на Дніпрі навпроти самого міста¹² та окреслив вплив гідробудівництва на його музейну сферу¹³. Т. Ю. Нагайко у колективній монографії «Короткий нарис історії Переяслава» торкнувся питання розвитку м. Переяслав внаслідок утворення Канівського водосховища¹⁴.

Певний пласт краєзнавчої літератури присвячений окремим із ліквідованих населених пунктів¹⁵. Безпосередньо історія с. Андруші викладена в монографії Дмитра Косарика (висвітлено період переважно до 1950-их рр.)¹⁶ та низці розвідок¹⁷.

Як бачимо, процес приєднання с. Андруші до м. Переяслав ще не був предметом окремого дослідження.

¹⁰ Гончаренко М. За що тебе сплюндровано краю милий? Десять затоплених сіл в нашому районі – така ціна Канівського водоймища. Вісник Переяславщини. 1997. 25 листопада.

¹¹ Горбовий О. А. Будівництво Канівського водосховища: трансформація поселеньських структур Переяславщини. Матеріали міжвузівської студентської наукової конференції [«Сучасна молодіжна наука в Україні»] (м. Переяслав-Хмельницький, 24 листопада 2011 р.). Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 12–18.

¹² Горбовий О. Проєкти великого гідробудівництва на Дніпрі: Переяславська ГЕС (1933–1964 рр.). ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав (Київська обл.), 2019. Вип. 16 (18). С. 124–133.

¹³ Горбовий О. А. М. І. Сікорський як рятівник історико-культурної спадщини затопленого Придніпров'я (1950-ті – І-е десятиліття 2000-х рр.). Краєзнавство. К., 2013. № 4 (85). С. 111–117; Горбовий О. Затоплене Придніпров'я: місця пам'яті та музейні експозиції (XX – початок XXI ст.). ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (до 100-річчя започаткування музейної справи на Переяславщині; до 95-ої річниці від дня народження Героя України М. І. Сікорського). 29 листопада 2018 року, м. Переяслав-Хмельницький. 2018. Випуск 14 (16). С. 322–331.

¹⁴ Короткий нарис історії Переяслава / А. О. Іваненко та ін.; за гол. ред. О. М. Лукашевича. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 213–214. (Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 8).

¹⁵ Лесик М. Циблі – моє рідне село на Переяславщині (спогади). Вид 2-ге, доп. і перероб. Київ: ПП «Омега-Л», 2011. 279 с.; Сорокова С. Ф. Не летять ластівки у Зарубинці : історико-краєзнавчий нарис / С. Ф. Сорокова; ред.-упоряд.: Т. Ю. Нагайко, О. А. Горбовий. – Переяслав-Хмельницький (Київська обл.): Лукашевич О. М., 2015. – 368 с. – (Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 1) та інші.

¹⁶ Село Андруші. Історико-етнографічний нарис / [за заг. ред. Г. Скрипник]; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. 256 с.

¹⁷ Зубер С. М. Церква Святого Георгія з села Андруші. Храми Переяславщини: історія, традиції, сучасність; стан збереження пам'яток. Матеріали круглого столу, присвяченого 400-річчю козацької церкви св. Іоанна Богослова с. Острійки Білоцерківського району Київської області, 9 жовтня 2006 року. Переяслав-Хмельницький: СПД Карпук С. В., 2006. С. 77–83; Горбовий О. А. Трансформація повсякдення жителів сіл Андруші та Зарубинці: наслідки переселення. «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 206–208; Ткаченко В., Горбовий О. «Історія села Андруші (стилий, короткий нарис)» (з рукописної спадщини Дмитра Косарика – письменника та літературознавця). Переяславський літопис. 2014. Вип. 5. С. 80–99 тощо.

Джерельна база дослідження включає в себе широке коло різнопланових матеріалів: спогади переселенців¹⁸, архівні справи (економічна характеристика району станом на 1965 р.¹⁹, накази андрушан-виборців своїм депутатам у районній раді (1967 р.)²⁰, рішення райвиконкому (1964 р., 1966–1968 рр., 1970 р., 1973 р.)²¹ та виконкому Трубізької сільської ради (1965 р, 1967 р.)²², протоколи загальних зборів по селах Андруші та Трубайлівка (1969 р.)²³, офіційні документи²⁴, статті із місцевої періодичної преси²⁵, карту Канівського водосховища та прилеглих територій²⁶, територіально-адміністративний довідник²⁷.

У статті планується висвітлити процес приєднання села Андруші до м. Переяслав у контексті створення Канівського водосховища. Зокрема, розглянути адміністративно-демографічний аспект поселенської структури на затопленій території та прослідкувати трансформацію об'єктів господарсько-соціальної інфраструктури села Андруші у ході переселення.

Стаття може бути використана при розробці екскурсійних текстів для запланованого до створення на базі НІЕЗ «Переяслав» Музею затоплених сіл Переяславщини.

Довгий час місто Переяслав не мало поділу на чітко окреслені адміністративно-планувальні та територіальні містобудівні одиниці – мікрорайони. Вони були характерні для великих міст і позначали одиниці міської структури, які складаються із елементів життєвого середовища і установ суспільного обслуговування. Натомість населення понад 1100-літнього майже 30-тисячного міста у побуті ділило його на історично сформовані та доволі мінливі як за назвами, так і за конфігурацією частини: Трубайлівка або Карань, Бабачиха, Підварки тощо.

У 1999 р. влада затвердила Статут територіальної громади міста. У його першому розділі закріплені межі населеного пункту та поділ його на мікрорайони: Андруші, Борисівка, Лагері,

¹⁸ Інтерв'ю з Г. П. Шевченком (1928 р. н.), переселенцем із с. Зарубинці, яке перенесене із зони затоплення, підтоплення та берегообвалення Канівського водосховища / записав Т. Ю. Нагайко 4 листопада 2006 р. Особистий архів О. А. Горбового. 98.16 хв.; Затоплений рай... 400 с.

¹⁹ Архівний відділ Переяслав-Хмельницької районної державної адміністрації Київської області (далі – АВПХРДАКО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 103. 23 арк.

²⁰ АВПХРДАКО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 91. 30 арк.

²¹ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 139. Т. 2. 216 арк.; АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 140. Т. 3. 187 арк.; АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 161. Т. 1. 305 арк.; АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 173. Т. 1. 332 арк.; АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 185. Т. 1. 362 арк.; АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 215. Т. 2. 246 арк.; АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 216. Т. 3. 294 арк.; АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 272. Т. 2. 190 арк.

²² АВПХРДАКО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 80. 23 арк.; АВПХРДАКО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 89. 23 арк.

²³ АВПХРДАКО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 103. 7 арк.

²⁴ Статут територіальної громади міста Переяслава-Хмельницького (затверджено на X сесії міської ради рішенням № 03-10-XXIII від 15 липня 1999 р.; державна реєстрація від 20 грудня 1999 р.) [Електронний ресурс]. URL: http://phm.gov.ua/?page_id=365.

²⁵ Головка І. Під майбутнє море. Комуністична праця. 1966. 11 січня; Сокур Г. Статутне право спонукатиме громадян до самоврядування. Вісник Переяславицини. 1999. 8 липня; Переяслав буде поділений на мікрорайони. Переяславська рада. 2008. 2 грудня; Навальна М. У місті визначено межі мікрорайонів. Вісник Переяславицини. 2008. 26 грудня.

²⁶ Каневское водохранилище. Топографическая карта: отмели, глубины, затопленные населенные пункты, старое русло Днепра / Киевская военно-картографическая фабрика. 1:50 000. Киев : ГП «Киевская ВКФ», 2010. 1 к.: цв.; 96x65 см, слож. 23x12 см. Двустор. печать, цв. (Водные бассейны Украины).

²⁷ Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918–2010 роки: довідник / авт.-упоряд.: М. М. Корінний. Біла Церква: Видавець О. В. Пионківський, 2012. 304 с.

Новоселиця, Підварки, Поліський, Спаська Левада, Трубайлівка, Центральний район²⁸. Їх виокремлення зумовлене тим, що автори документу, розвиваючи положення Закону України «Про місцеве самоврядування», передбачили у структурі міського самоврядування функціонування територіальних рад мікрорайонів²⁹.

22 грудня 2008 р. міська рада на основі побажань населення та наукових розвідок Л. М. Набок на 26 сесії V скликання затвердила рішення «Про уточнення меж мікрорайонів міста»³⁰. Згідно з ним їх нараховувалося десять: Андруші (2500 осіб), Бабачиха (980 осіб), Борисівка (1520 осіб), Давньоруський (6330 осіб), Заальтиця (3390 осіб), Лагері (1400 осіб), Підварки (4000 осіб), Солонці (2150 осіб), Спаська Левада (2770 осіб), Трубайлівка (Карань; 670 осіб). До мікрорайону Андруші входять такі вулиці: Героїв Дніпра (від початку до № 38 по парній стороні і від початку до № 39 по непарній), Ювілейна, Перемоги, Лаврова, Каштанна, Алексеєва, Дружби, Петухова, Білозуба-Безпечного, Тараса Федоровича, Пирогова, Сонячна, Космонавтів, Морська, Канівська, Монастирська, Зарубинська, Панфілова, Трубайлівська, Переяславська, Молодогвардійська, Тарасівська, П. Костюка (в минулому – Революції), Філатова, Паркова, Андрушівська, Рибальська та провулки П. Костюка і Філатова³¹.

Варто відзначити, що Андруші та сусідні з ним мікрорайони на сході і півдні сформувалися у місті лише у 2-ій половині ХХ ст. У 1958 р. до Переяслава було приєднано с. Бабачиха. Її землі на західній околиці міста увійшли до радгоспу «Переяславський» (другий відділок «Бабачиха»)³². У 1959 р. до нього включили колгосп с. Андруші «Дніпро» (четвертий відділок «Андруші»)³³. У 1965 р. радгосп міста мав у своєму розпорядженні 9609 га земель, з яких 7172 га – сільськогосподарські масиви (рілля – 5012 га, багаторічні насадження – 143 га (кісточкових – 7 га, насінневих – 106 га, ягідники – 6,2 га), сінокоси – 1489 га, пасовища – 528 га)³⁴.

На відстані близько 8 км на захід (у напрямку до Дніпра), при гирлі р. Трубіж розміщувалося с. Андруші (старе; див. рис. 1). У давньоруських літописах на цьому місці згадується городище Устя. Під назвою, що використана у дослідженні, поселення фігурує у документах з козацьких часів. Одним із головних завдань місцевих мешканців було обслуговування річкової пристані.

Постанова Ради Міністрів УРСР від 12 серпня 1963 року № 929 «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Канівської гідроелектростанції» зумовила початок підготовки відповідних територій до затоплення водами Канівського водосховища на рівні Переяслав-Хмельницького району. За підрахунками М. Гончаренка у його межах із наведеної вище причини мали перенести на нові

²⁸ Статут територіальної громади міста Переяслава-Хмельницького (затверджено на Х сесії міської ради рішенням № 03-10-XXIII від 15 липня 1999 р.; державна реєстрація від 20 грудня 1999 р.) [Електронний ресурс]. URL: http://phm.gov.ua/?page_id=365.

²⁹ Сокур Г. Статутне право спонукатиме громадян до самоврядування. Вісник Переяславицини. 1999. 8 липня.

³⁰ Навальна М. У місті визначено межі мікрорайонів. Вісник Переяславицини. 2008. 26 грудня.

³¹ Переяслав буде поділений на мікрорайони. Переяславська рада. 2008. 2 грудня.

³² Набок Л. Містобудівна структура... С. 339–340; Головка І. Під майбутнє море. Комуністична праця. 1966. 11 січня.

³³ Затоплений рай... С. 148.

³⁴ АВПХРДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 7.

місця біля 10 населених пунктів³⁵. Їх адміністративно-демографічний та господарський стан наведено нижче.

За даними економічної характеристики району на 1965 рік до нього входило 45 сіл, 14 хуторів та радгосп «15-річчя Жовтня» із населенням 61 847 осіб (без м. Переяслава-Хмельницького). У зону переселення у зв'язку зі створенням Канівського водосховища на правому березі Дніпра повністю потрапило 2 поселення Григорівської сільської ради (колгосп «Шлях Леніна»; пізніше – радгосп «Григорівський»): село Зарубинці (552 особи) та хутір Монастирок (172 особи). На лівому – 8 сіл. У В'юницькій сільській раді (колгосп імені Шевченка) – В'юнище (988 осіб), Циблі (1283 особи) та Козинці (465 осіб). У Хоцьківській сільській раді (колгосп «Комунар») – Комарівка (1046 осіб), Городище (556 осіб), Борок. У Дівичківській сільській раді (радгосп «Дніпро») – Підсінне (775 осіб). У Трубайлівській сільській раді (радгосп «Переяславський») – Андруші (1027 осіб). Загальна чисельність їхніх мешканців на 1965 р. становила близько 7 тис. осіб³⁶. Крім того, часткового переселення зазнали на правому березі села Григорівка (1456 осіб) та Трахтемирів (454 особи), а на лівому – село Трубайлівка (987 осіб).

За спогадами Г. П. Шевченка 8 населених пунктів утворювали Андрушівське сільське споживче товариство. На правому березі – це села Григорівка, Зарубинці, Трахтемирів та хутори Монастирок і Луковиця, а на лівому – села Андруші, Карань (Трубайлівка), Підсінне³⁷.

7 березня 1946 р. с. Карань Переяслав-Хмельницького району перейменовано на с. Трубайлівку, а Караньську сільраду – на Трубайлівську³⁸. 10 травня 1958 р. с. Трубайлівку та хутори Полубодькова Слобода і Максимівка були об'єднані в одне село – Трубайлівка³⁹. 10 серпня 1954 р. Трубайлівська та Андрушівська сільські ради об'єднані в одну, Трубайлівську, сільську раду⁴⁰. Станом на 1 липня 1965 р. її соціально-побутова інфраструктура включала у себе низку елементів. А саме: 2 бібліотеки⁴¹, 2 клуби (приміщення задовільного стану на 160 місць в Андрушах та хата на 120 місць у Трубайлівці), 2 фельдшерсько-акушерські пункти, 1 школу (восьмирічна у с. Андруші, пристосоване приміщення на 156 учнів). Дитячі дошкільні заклади, комунальні підприємства (водогін, каналізація, газифікація, готелі, бані, перукарні, пральні) та майстерні (ремонт та індивідуальне пошиття взуття чи одягу, ремонт металевих виробів, ремонт і виготовлення меблів, фотографії, приймальний пункт, прокатний пункт) в обох поселеннях були відсутні⁴². Однак, село було електрифіковане (за винятком кутка Староселиця) та мало 250 радіотрансляційних точок⁴³.

У зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС андрушани мали покинути місце свого проживання. У 1964 р. вони зібралися на загальні збори села для обговорення свого майбутнього. Чиновники повідомили селянам, що їм доведеться кудись виїхати впродовж 5 років. Директор радгоспу «Переяславський» Ю. М. Шавро наполягав на централізованому

³⁵ Гончаренко М. *За що тебе...*

³⁶ АВПХРДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 3–4; *Адміністративно-територіальний... С. 136, 139–142.*

³⁷ *Інтерв'ю з Г. П. Шевченком... 4.25 хв. – 4.50 хв.*

³⁸ *Адміністративно-територіальний... С. 54–55.*

³⁹ *Там само. С. 77–78.*

⁴⁰ *Там само. С. 60, 68.*

⁴¹ АВПХРДАКО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 22–22 зв.

⁴² АВПХРДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 4, 12–13, 15, 18–22.

⁴³ *Затоплений рай... С. 133.*

переселенні у Підварки (колишнє село, у 1950-их рр. увійшло до міста Переяслав), урочище Лазоньки (над Трубежем за нинішнім університетом, де розміщувався табір неповнолітніх правопорушників). А самі андрушани вимагали, щоб їх поселили на землі їх колишнього колгоспу (біля 100 га навпроти колишнього господарства стардому в урочищі Бабачиха м. Переяслава). Після кількох годин суперечок селяни таки домоглися свого. Близько десяти мешканців Андрушів вирішили виїхати зовсім в інші місця. Влітку 1964 р. архітектор розмітив на новому місці село для андрушан та частини трубайлівців (всього близько 312 дворів). А саме: вулиці, окремі ділянки по 12 соток землі на садибу, а за межами села – по 18 соток (пенсіонерам – 8 соток) на городи⁴⁴.

У вересні 1964 р. районна влада затвердила проект Укрдніпросільгоспу щодо забудови нового населеного пункту Андруші на західній околиці м. Переяслав-Хмельницький (ур. Бабачиха). У ньому запланували побудувати нову артезіанську свердловину (міська мережа водопостачання не могла забезпечити додаткову територію), поштове відділення, контору радгоспу «Переяславський», сільську раду, клуб, бібліотеку, пожежне депо та фельдшерсько-акушерський пункт⁴⁵. Автотраса Київ – Черкаси визначила його західний кордон, а русло р. Альти – східний. Незалежно від природного рельєфу забудова території велася прямокутно-квартирним чином. У жовтні 1964 р. районні чиновники затвердили відстань для переселення с. Андруші до 2-го хутору Керосірщина (м. Переяслав-Хмельницький; неподалік урочища Бабачиха) – 8 км, а також до Підварок – 12 км⁴⁶.

У березні 1966 р. райвиконком присвоїв вулицям у новому поселенні такі назви: Космонавтів, Лаврова (Герой Радянського Союзу), Перемоги, Алексєєва (Герой Радянського Союзу), Андрушівська, Канівська, Морська, Каштанна, Дружби, Петухова (Герой Радянського Союзу), Західна, Рибальська⁴⁷. У цей же час він затвердив переміщення до нового населеного пункту перших господарств: 32 андрушівських⁴⁸ та 40 – трубайлівських⁴⁹.

У травні 1966 р. районна влада затвердила рішення про відведення земель радгоспу «Переяславський» для розбудови нового села. Із його громадських орних земель відділу народної освіти при виконкомі Переяслав-Хмельницької районної Ради депутатів трудящих для будівництва школи на 320 учнів у постійне користування відвели 2,64 га; Переяслав-Хмельницькій райспоживспілці для будівництва торгівельного центру – 0,60 га; районній лікарні для будівництва фельдшерсько-акушерського пункту – 0,33 га; Київському обласному аптечному управлінню для будівництва аптеки – 0,12 га; у присадибний фонд для 345 дворів переселенців перевели 137,07 га (40,8 га – забудова у межах села по 0,12 га на двір, а 96,27 га – під дорізки до норм присадибного користування поза селом). Також із сільськогосподарських вгідь в не сільськогосподарські перевели 17,40 га орних земель: 10,15 га – під вулиці, провулки і площі, 3,57 га – під парки, клуб, спортивні споруди та зелені насадження, 2,6 га – під під'їзні шляхи на площах запроектованих під дорізки, 1,08 га – під будівництво господарських приміщень (під контору радгоспу – 0,36 га, під дитячі ясла – 0,48 га, під лазню – 0,24 га). 3,23 га робітникам та службовцям (2,21 га – присадибні ділянки

⁴⁴ Там само. С. 148, 159–161.

⁴⁵ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 139. Т. 2. Ріш. 329. Арк. 210–211.

⁴⁶ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 140. Т. 3. Ріш. 365. Арк. 29.

⁴⁷ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 161. Т. 1. Ріш. 97. Арк. 143.

⁴⁸ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 161. Т. 1. Ріш. 88/4. Арк. 127–129.

⁴⁹ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 161. Т. 1. Ріш. 88/10. Арк. 131–133.

переселенців, 0,14 га – вулиця, 0,88 га – парк) компенсували у «дорізках» за рахунок громадських орних земель радгоспу⁵⁰.

Найбільш інтенсивне переселення припало на 1967 р., коли райвиконком затвердив переміщення до нового села (ур. Бабачиха) 346 дворів⁵¹. Дана ситуація активізувала комунікацію селян із владними органами по переселенському процесу. У 1967 р. виборці с. Андруші наказали своїм депутатам у районній раді надавати всебічну допомогу переселенцям, допомагати їм із будівельними матеріалами та клопотати перед райвиконкомом та відділом переселення про будівництво школи у новому селі, про виділення додаткового автобуса та проведення електролінії до нього⁵². Також у квітні 1967 р. виконавчий комітет Трубайлівської сільської ради зобов'язав директора школи, сільських комсомольців та молодь закласти парк у новому поселенні та обсадити деревами всі вулиці і дороги у ньому⁵³. У 1967 р. до старої андрушівської школи в останнє набирали першокласників. Восени 1968 р. всі учні мали навчатися у новому поселенні (дітей із старого села підвозив автобус)⁵⁴.

15 серпня 1968 р. у новому поселенні відкрили Бабачиську восьмирічну школу, яку уже 1 вересня перейменували на Новоандрушівську восьмирічну школу⁵⁵. У 1968 р. районна влада затвердила список пільгових категорій переселенців у кількості 161 господарство. З них – 30 дворів знаходилося у Андрушах (старих), а 6 – у Трубайлівці⁵⁶.

З 1 вересня 1969 р. освітній заклад у новому селі став називатися Новоандрушівська середня школа⁵⁷. У 1969 р. виборці наказали своїм депутатам у районній раді клопотати перед райвиконкомом про передачу приміщення старої школи на баланс сільської ради, про безоплатний підвіз дітей до нової школи, про проведення води, радіо та електроенергії до нового села⁵⁸.

Станом на 21 лютого 1970 р. до нового поселення провели водопровід та електрику, у ньому огородили школу та побудували магазин, але не створили парк (спеціально виділену ділянку роздали під городи) та не побудували адміністративне приміщення⁵⁹. Також у новому селі не побудували клубу (будинку культури). За гроші, які на нього попередньо виділили, збудували переяславську міську раду, а на його місці пізніше зробили парк⁶⁰. У серпні 1970 р. райвиконком дозволив продати споруду колишньої андрушівської 8-річної школи Переяслав-Хмельницькому ефіро-олійному радгоспу-заводу⁶¹. У вересні 1970 р. в новозбудованій андрушівській середній школі нараховувалося 9 груп подовженого дня (315 учнів)⁶². У жовтні 1970 р. фельдшерсько-акушерський пункт у старому селі закрили та перевели у орендований будинок у новому поселенні⁶³. 5 жовтня 1970 р. ліквідована Трубайлівська сільрада

⁵⁰ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 161. Т. 1. Ріш. 169/4. Арк. 235–237.

⁵¹ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 173. Т. 1. Ріш. 4/5. Арк. 12–21.

⁵² АВПХРДАКО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 1–4 зв.

⁵³ АВПХРДАКО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 9.

⁵⁴ Затоплений рай... С. 193–194.

⁵⁵ Там само. С. 380.

⁵⁶ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 185. Т. 1. Ріш. 73. Арк. 133.

⁵⁷ Затоплений рай... С. 380.

⁵⁸ АВПХРДАКО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 1–1 зв.

⁵⁹ АВПХРДАКО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 6–7.

⁶⁰ Затоплений рай... С. 193, 219, 276.

⁶¹ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 215. Т. 2. Ріш. 174/1. Арк. 207–208.

⁶² АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 216. Т. 3. Ріш. 212. Арк. 33–36.

⁶³ АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 216. Т. 3. Ріш. 218/5. Арк. 63.

Переяслав-Хмельницького району, а її села Андруші та Трубайлівка підпорядковані Переяслав-Хмельницькій міській раді⁶⁴. У зв'язку з цим у листопаді 1970 р. фельдшерсько-акушерські та аптечні пункти у двох селах закрили, а натомість відкрили шосту терапевтично-лікарняну міську дільницю⁶⁵.

У 1970 р. переселився останній андрушівець (А. К. Могилевич)⁶⁶. Хоча загалом у новому поселенні стали жити не лише андрушани та трубайлівці, а й козинчани, підсіняни, монастирці, трахтемировці⁶⁷.

У 1971 р. у зв'язку із приєднанням нового села до міста його навчальний заклад перейменували на міську середню школу № 5⁶⁸. 14 листопада 1972 р. села Андруші та Трубайлівка були включені у межу міста Переяслав-Хмельницький⁶⁹. У квітні 1973 р. на підставі постанови Ради міністрів УРСР № 545 від 29 листопада 1972 р. «Про затвердження відводу земельних ділянок під водоймище Канівської ГЕС» виконком районної ради вирішив зняти з обліку господарств району площу, що підлягає затопленню⁷⁰.

Отже, старе село Андруші у 1965 р. за чисельністю населення (1027 осіб) займало третє місце після с. Циблі (1283 осіб) та с. Комарівка (1046 осіб) серед повністю переміщених поселень Переяславщини. Його жителі становили близько 14% від загальної кількості переселенців мікрорегіону (близько 7 тис. осіб). У нього були дуже тісні зв'язки із Переяславом, оскільки у господарському плані з 1959 р. його землі входили до четвертого відділку радгоспу «Переяславський» (Андруші). Однак, воно знаходилося досить далеко від міста (близько 8 км), а тому мало не багато шансів увійти до його складу. Кардинально змінило ситуацію створення Канівського водосховища, через яке населений пункт перемістився майже впритул до Переяслава. Відповідно, у 1970 р. воно увійшло до урбанізованого простору стародавнього міста.

Стосовно господарсько-соціальної інфраструктури, то на новому місці вона була запланована на більш високому рівні, ніж у старому селі. Однак, значна частина об'єктів з різних причин так і не була збудована: клуб, фельдшерсько-акушерський пункт (під нього винаймали приміщення), пожежне депо, довго не могли закласти парк.

Oleksandr Horbovyi
(Pereyaslav)

KANIV RESERVOIR AND URBAN SPACE: THE ACCESSION OF ANDRUSHI VILLAGE TO PEREYASLAV (1963-1973)

The article deals with the relocation of the village of Andrushy from the banks of the Dnipro to the outskirts of Pereyaslav and its accession to the city. The village was the third largest settlement of flooded Pereyaslav region. Its inhabitants accounted for about 14% of the total number of migrants of the micro-region.

Keywords: *Andrushy, Pereyaslav, Dnipro, Kaniv reservoir, migration.*

⁶⁴ *Адміністративно-територіальний... Там само. С. 136.*

⁶⁵ *АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 216. Т. 3. Ріш. 238. Арк. 134–135.*

⁶⁶ *Затоплений рай... С. 161.*

⁶⁷ *Там само. С. 296.*

⁶⁸ *Там само. С. 380.*

⁶⁹ *Адміністративно-територіальний... С. 141.*

⁷⁰ *АВПХРДАКО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 272. Т. 2. Ріш. 145. Арк. 53–54.*

УДК 780.614.11-051+780.614.13-051(477.41) «195/200»

Світлана Тетеря, Наталія Костюк
(Переяслав)**КОБЗАРСТВО ТА БАНДУРНИЦТВО В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ.
ПЕРЕЯСЛАВЩИНА (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

У статті розглянуто питання стану побутування кобзарства та бандурництва в 30–60-их рр. ХХ ст. та його місця у соціокультурному просторі Переяславщини. Прослідковано відношення, у середовищі селян, до незрячих співців, яких можна асоціювати з традиційними співцями. Ця наукова розвідка є логічним продовженням комплексного наукового дослідження Переяславщини на предмет побутування традиційної культури в цьому регіоні.

У процесі дослідження було виявлено ряд цікавих фактів із життя даних населених пунктів в 30–50-их рр. ХХ ст., зокрема, стан побутування та склад церковних хорів, репертуар вуличного співоцтва тощо.

Додатковою інформацією, здобутою під час цих етнографічних розвідок, є відношення до простих селян зі сторони представників радянської місцевої влади, та їх соціально-правовий та майновий стан.

Ключові слова: кобзарство, співоцтво, музиканти, ліра, бандура, бандуристи, респонденти, польові дослідження, церковний хор.

Унікальний традиційний пласт української етнічної культури – кобзарство, як осмислене сприйняття філософсько-естетичної реалії буття українського народу, намагаються всебічно дослідити та проаналізувати багато науковців. Одним із аспектів такого дослідження є місце цього унікального національного явища в соціокультурному просторі того чи іншого регіону. Основними завданням проведеного дослідження виступає вивчення та аналіз побутування кобзарства та бандурництва в соціокультурному просторі України взагалі й Переяславщини зокрема.

Аналізуючи непростий шлях поширення в Україні традиційної народної музики ми можемо з певністю констатувати, що Переяславщина була тим географічним простором, де активно ходили мандрівні незрячі співці. Сприяло цьому і те, що в ХІХ ст. у Переяславі відбувалися дві великі ярмарки на рік і 4 зібрання на торги в місяць – ці локації були в особливій пошані незрячих співців старців та аматорів музикування – бандуристів.

Є оповіді про те, що до подій 1917 р. поза містом, на Вітряній горі (місцевість у Переяславі, що з півдня прилягає до Альтицького цвинтаря), у землянках чи то жили, чи то зупинялися старці – сліпці, бандуристи та лірники з поводириями. Туди ходили дорослі й діти слухати співи та музику¹.

Саме тоді міг навчитися грати на бандурі мешканець Переяслава Пантелеймон Михайлович Коцар (1887–1957). Ця постать майстра з виготовлення бандур й талановитого музиканта та співака відома в місті (рис. 1). Непересічна і талановита українська родина Коцарів потрапила в поле наших наукових пошуків спочатку через бандуру (Е-3692, КВ-22987) майстра П. М. Коцара. Цей інструмент нині експонується в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав» і заслуговує уваги, як до себе так і до майстра який її виготовив².

Прягих родичів П. М. Коцара, в Переяславі залишилося мало. До них в першу чергу належить Ганна Токмань, доктор філологічних наук, викладач Переяславського педагогічного

¹ Товкайло М. «Пантелеймон Коцар співав у хорі Київського оперного театру й виготовляв бандури. Чотири з них збереглися у нашому місті». Вісник Переяславщини. 2019. 8 серпня.

² Інвентарні книги фондової групи «Етнографія» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». № 1–6.

університету імені Григорія Сковороди. Її спогади особливо цінні для дослідників-краєзнавців, що вивчають гілку бандурництва на Переяславщині. Про брата свого діда – Пантелеймона Михайловича П. М. Коцара, Ганна Леонідівна зберегла тільки усні відомості з розповідей у родині. За її даними відомо, що Панько Коцар співав у хоровому колективі, яким керував Н. Ф. Городовенко в Переяславі. Існують фотосвідчення, що у 20-их рр. ХХ ст. П. М. Коцар також був учасником Полтавської селянської хорової капели «Вік» (рис. 2). У ті роки він, очевидно, й познайомився з бандурним мистецтвом та розпочав майструвати бандури.

На початку 30-их рр. ХХ ст. П. М. Коцар повертається до Переяслава і стає одним із найактивніших учасників народного драматичного колективу в місті. Тоді ж він і виготовив інструмент для свого учня Петра Палагути та дав йому перші навички гри на бандурі. На думку авторів, саме цей інструмент ми бачимо на світлині 1938 р. в руках переяславського бандуриста П. Ф. Палагути (рис. 3).

На основі розглянутих вище матеріалів можливо зробити висновок, що у першій чверті ХХ ст. традиція мандрівного кобзарства та музикування аматорів бандуристів у Переяславі була очевидна і активно побутувала. Тому, коли в 20–30-их рр. ХХ ст. в Україні розпочали особливо ширитися і розвиватися молоді гурти, кобзарські хори, згодом їх почали називати капелі, то не оминув цей процес і Переяславщину³.

З метою виявлення реального стану побутування кобзарства та бандурництва на Переяславщині в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. співробітниками Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав») було проведено в 2014–2020 рр. експедиційно-пошукову роботу, спрямовану на дослідження даної проблематики. У поле зору дослідників потрапило ряд сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області, а саме: Дем'янці, Лецьки, Стовп'яги, Єрківці, Соснова, Помоклі, Переяславське, Строкова, Гайшин, Горбані, Ташань, м. Переяслав та с. Богдани Золотоніського району Черкаської обл.⁴. Історія кобзарства та бандурництва на

³ Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентки Г. Л. Токмань 1953 р. н. Лютий, 2017 р.

⁴ Польові матеріали Мелешко Т. В. Записано від респондента В. М. Середньої, жительки с. Гайшин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 1990 р.; Польові матеріали Мелешко Т. В. Записано від респондента Г. Т. Астрахан 1914 р. н., жительки с. Дем'янці, Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 1994 р.; Польові матеріали Костюк Н. В. Записано від респондента В. В. Яреми 1949 р. н., жительки с. Строкова Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2015 р.; Польові матеріали Костюк Н. В. Записано від респондента К. І. Охоба 1942 р. н., жительки с. Соснова Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2015 р.; Польові матеріали Тетері С. А. Записано від респондента В. І. Ємця 1938 р. н., жителя с. Стовп'яги Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2015 р.; Польові матеріали Тетері С. А. Костюк Н. В. Записано від респондентів жителів с. Лецьки Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2015 р.; Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента М. С. Міщенко 1927 р. н., жительки с. Переяславське Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Квітень, 2016 р.; Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента О. Х. Кузько 1925 р. н., жительки с. Єрківці Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Липень, 2016 р.; Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента А. С. Редька 1959 р. н. (уродженця м. Корець, Рівненської обл.), жителя м. Переяслава. Лютий, 2017 р.; Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентки Г. Л. Токмань 1953 р. н. Лютий, 2017 р.; Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентки Г. Л. Токмань 1953 р. н. Лютий, 2017 р.; Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента П. В. Бутника 1944 р. н., жителя м. Переяслава у лютому 2017 р.; Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів, П. І. Білогруда 1935 р. н., О. М. Горелової, 1927 р. н. жителів с. Горбані Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2019 р.; Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентки, М. П. Вакуленко 1939 р. н., жительки с. Ташань Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2019 р.; Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В.

Переяславщині містить багато, поки що малодосліджених сторінок. Саме експедиційно-пошукова робота у цьому напрямі дає можливість більш детально вивчити дану тему, спираючись на свідчення респондентів, місцевих жителів.

Як уже зазначалося, мандруючі бандуристи, лірники, кобзарі більшістю побутували там, де збиралися ярмарки, торги. Відомий на Переяславщині ярмарок був у с. Ташань, яке розміщене на перехресті доріг Черкаси – Київ. Досліджуючи в попередні роки питання побутування тут кобзарів М. М. Сидоренко, дізнався від старожилів сіл Капустинці, Добраничівка, Ташань – що на ярмарку початку 30-их рр. ХХ ст. грав єдиний сліпий бандурист, якого звали «Ладимир»⁵.

У листопаді 2019 р. співробітники НДС «Музею кобзарства» НІЕЗ «Переяслав» здійснили експедиції в села Горбані та Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської області⁶⁷. До проведення експедиції співробітники ретельно опрацювали матеріали попередніх польових досліджень цих сіл, та виявлення уже відомих фактів про побутування кобзарсько-лірницької традиції. Зокрема, було проаналізовано працю М. М. Сидоренка, щоб уточнити та конкретизувати уже відомі факти та в процесі дослідження виявити нові унікальні явища проявів української етнічної культури. Під час експедиції було опитано по три респонденти в селах Ташань та Горбані та виявлено цікаві факти про побутування традиційного старцівства в 30–60 рр. ХХ ст., та прояви української етнічної культури за радянського тоталітарного режиму.

Нижче автори публікують окремі вибрані розшифровані аудіо документи (фрагменти). Сучасні технічні засоби дають можливість максимально точно передати кожне слово респондента. Під час розшифрування збережено лексичні, граматичні та фонетичні особливості мовлення респондентів. Проте під час розмови респонденти час від часу переходили з однієї теми на іншу, а також відходили від тематики взагалі, тому окремі фрагменти тексту випущені та замінені на три крапки. У той же час деякі моменти відхилення від тематики дослідження все ж збережені, з метою показати відношення суспільства до людини, до її духовних потреб і людських цінностей взагалі, за часів радянського режиму.

Вакуленко Марія Петрівна 1939 р. н. (с. Ташань, Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Маріє Петрівно, у вас в Ташані був великий базар, куди з'їжджалися люди з багатьох сіл і районів. Чи пам'ятаєте ви, що на базарі ходили незрячі музиканти, які співали пісні під супровід колісної ліри, бандури чи якого іншого інструменту?

Відповідь. Я була ще підлітком, десь 13–15 років мала, і мама посилала мене на базар щось продати чи купити, то я пам'ятаю десь у 50-их рр., що сидів і бувало ходив по базару сліпий чоловік, який грав собі на гармошці. На гармошці була приладнана така коробочка, ніби кухлик, і туди кидали грошинку, а коли він сидів, то біля нього лежала торбинка і йому клали туди продукти, в основному – муку, крупи якісь. Він співав довгі такі пісні. Це таке пам'ятаю. А коли я виходила заміж у 1959 р. то на весіллі моєму грав музикант – також гармоніст – дуже гарний був музикант звали його дід Арсей <...>

Мама моя була гарна ткаля, вона ткала скатертини, рядна, на продаж. Коли у 1946–1947 рр. був дуже тяжкий для нас голод то мама багато продала за муку, крупу – все що

Записано від респондентів Т. І. Барабашук 1955 р. н., В. В. Кривенко 1939 р. н., О. І. Хілай 1936 р. н. Р. Е. Лихоліт 1938 р. н. жителів с. Богдани Золотоніського р-ну, Черкаської обл. Лютий, 2020 р.

⁵ Сидоренко М. *Епічність української співоцької традиції та особливості її прояву на Переяславщині. PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». 2009. Вип. 3(5). С. 240.*

⁶ *Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів, П. І. Білогруда 1935 р. н., О. М. Горєлової, 1927 р. н. жителів с. Горбані Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2019 р.*

⁷ *Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентки, М. П. Вакуленко 1939 р. н., жительки с. Ташань Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2019 р.*

наткала але й це не допомогло. Бо маму забрала в Київ рідна тітка десь підробляти, а мене в лікарню віддали. Старша сестра поїхала в Західну Україну на заробітки. Так і спаслися <...>⁸.

Білогруд Петро Іванович (по вуличному Карабан) 1935 р. н. (с. Горбані Переяслав-Хмельницького району Київської обл.)

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви, щось про мандрівних співаків, незрячих музиканти, які співали пісні під супровід колісної ліри, бандури чи якого іншого інструменту?»

Відповідь. Од роду, як мені було 6 років, я пам'ятаю по сьогоднішній день усе <...> Од шести років, як забрали батька на фронт. Нас троє в матері було <...> І ми жили виживали <...> Так от, тоді кобзарів не дуже було – не бачив, тоді війна почалася, 4 роки пройшло, війна закінчилася <...> Тоді життя було різноманітним не одноманітне. І не до культури там було <...>, там була тяга до куска хліба <...>

Пам'ятаю, як мені було 10 років ми бігали з пацанами навколо бувшої церкви, що в селі була. Там поряд була батюшкина хата, а де він дівся я не знаю <...> Церква була гарна дерев'яна добротна, спочатку там правилася, потім там організовувалася школа. В одній половині жив директор, а в другій клас був, і ми ходили в школу. А потім вже після війни склад зерна був – молотили хліб і там зберігали – по вікна зерном засипано було.

Потім все прибрали вимили вичистили і став клуб <...> І тоді там молодь, дівчата збиралася сходуни такі були <...> В кінці 40-их рр. приїздили бандуристки дівчата п'ять, чи шість їх було <...> Чи з якоїсь філармонії, не знаю. Ми з хлопцями заглядали у вікна, грошей у нас не було <...> Понімаєте, яке було серед людей: хто вірив у старечину, то їх називали багатіями, куркулями <...> А хто в колгоспу придержувались, то жили вже за лозунгом «Пролетарі усіх країн єднайтеся» <...>

Запитання. У вас не було базару в вашому селі?

Відповідь. Ні ми ходили в сусіднє село – Ташань <...>

Запитання. А чи бачили Ви людей, які ходили і просили, незрячі, чи співали вони, чи тільки просили?

Відповідь. Тепер про тих, що просили <...> В нас ходив, був Сашко тут такий, грав на гармошці, я бачив впереді в нього така торбинка і ззаду. Як ззаду тоді сипали йому там муку, крупу, а спереду може яке сало в кого є, або яку грошину клали.

Запитання. Він зрячий був?

Відповідь. Да, зрячий був і грав <...> а були такі незрячі, їх водили <...> Це такому обов'язательно треба дати <...> Бідний ти, чи в тебе є що чи <...> ти скупий <...>

Запитання. То були такі на базарі в с. Ташань, співаючі і незрячі?

Відповідь. Та в нас по селу такі ходили, і по хатах! <...>

Запитання. Ви пам'ятаєте це?

Відповідь. Конешно!

Запитання. А вони грали чи вони просто просили?

Відповідь. Ці просили, як допустимо незрячий, а ті, що грали то хто хотів той подавав <...> Були і такі, і такі <...>

Запитання. Але незрячі не поєднували спів з тим, щоб він грав на лірі чи бандурі і просив?

Відповідь. Я тільки пам'ятаю що на гармошці <...> І незрячий був.

Запитання. Одна жінка з с. Ташань згадувала, що у них на базарі, вона пам'ятає, ходив незрячий, грав на гармошці і спереду нього була приладнана коробочка, а ззаду сумка куди клали якусь їжу.

Відповідь. Пізніше це може було <...>

Запитання. Ні вона говорила, що це було в 50-их рр.

⁸ Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентки, М. П. Вакуленко 1939 р. н., жительки с. Ташань Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2019 р.

Відповідь. Я поїхав з дому у 15 років, 1950 р. поступив вчитися у ФЗО, потім працював на заводі «Ленінська кузня», потім в армії служив <...> Так оцей період 7 років з 1950 до 1957 р. не був у селі і не пам'ятаю <...>

Запитання. А взагалі щоб на лірі хто грав тут у ваших краях, Ви бачили?

Відповідь. Такого не пам'ятаю, не було, не бачив <...>

Запитання. А от на бандурі, хоч і зрячий ніхто не грав?

Відповідь. Своїх місцевих я не знаю, а може зальотні якісь і були <...> Бо наше село постійно переходило від однієї області в сусідську. Так ми були і в Полтавській, Черкаській і в Київській. І вже в Київській області ми стали жити трохи краще <...>

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви, ті роки коли правилося в церкві, хто співав у церковному хорі?

Відповідь. Це ви знаєте, коли була баба чи мама вільна, яка могла повести нас дітей у церкву, то я б щось запам'ятав <...> Але моя мати думала лише, як нас прогудувати <...> Матері пахали з раннього ранку до пізньої ночі.

Тут у полі був такий великий Пологівський яр – 3 км пахалося, а 3 бур'яном поросло, то всі баби, жінки ходили і вручну його пололи від бур'яну, і мати моя ходила. Одного разу несла в'язку того сухого пирію, щоб розтопити в печі, та нам дітям щось зварити, бо ж цілими днями в роботі <...> А ми, як гаврики, сидимо перед вікнами і чекаємо матір, вона прийде випустить нас, ми побігаємо і знову в хату, закрие <...> То ж набрала того пирію і йде, а її перестриває післявоєнний голова і каже – завтра йди на ферму треба корів доїти, а мати – та дай же мені дітям хоч якогось супу зварити <...> Він перепитує, підеш, а вона – не піду <...> Він бере сірники і на плечах палить <...> Такі ото були, варіяти <...>

Запитання. І що спалював?

Відповідь. Ну запалить і все, ти ж не понесеш до дому попіл <...> Вона несла щоб розтопити пічку <...> Оце такі були порядки <...> Після війни на 1000 жінок допустимо було 100 чоловіків, всі, поранені каліки, а одне ото таке вихитрилося з руками і ногами остався, і ізмивалося над жінками, як хотіло <...> Я через що ото остався в селі, бо бідній матері було тяжко, беззахисній жити. Це були варвари такі, що страшное дело!

Запитання. Це жах, люди були ті самі кріпаки, тільки радянські <...> Ким ви працювали?

Відповідь. В мене основна спеціальність, я пішов на водія. Хоч я зроду боявся машин. Але весь вік пропрацював тут у Горбанях, я 7 машин колгоспних зносив і своїх 2, і до сих пір ще вожу свою машину. Вже маю 84 роки <...>⁹.

Горелова (дівоче Руденко) Олександра Миколаївна, 1927 р. н. (с. Горбані Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Олександро Миколаївно, нас цікавить як правилося у церкві, який склад церковного хору був, що Ви запам'ятали з того часу?

Відповідь. Пам'ятаю, що у священника, отця Григорія був дуже гарний басовий голос, такий сильний, що коли він співав, то аж стіни дрожали <...> В 1933-му році він десь дівся і в церкві не правилося. А при німцях в (1941–1943 рр. – авт.) церкву полагодили і знову почалося служіння. Знову при німцях тут же з'явився той священник. Школа побудована з церкви.

Запитання. І там знову правилося, а церковний хор складався більше із жіночих голосів чи чоловічих?

Відповідь. Більше чоловічих <...> Це були дуже гарні голоси, наших місцевих співців. Деяких я до цього часу запам'ятала по прізвищах <...> Руководив ними Онопрієнко Грицько Кузьмович, Кравченко Микола Пилипович, Кулічевський Андрій Хвилосійович, Харченко Іван <...> У цього Харченка був такий гарний бас, що я такого скільки живу більше не чула <...> І жінки були в хорі <...>

⁹ Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів, П. І. Білогруда 1935 р. н., О. М. Горелової, 1927 р. н. жителів с. Горбані Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2019 р.

Не знаю, хто мене привів до хати священника, біля церкви, напевно бабуся <...> Там хор проводив співки (репетиція) <...> То я до цього часу запам'ятала слова пісень, які вони співали <...> Це були пісні: «Ще не вмерла Україна» та «Ой пане Богдане, розпроклятий сину, занастив Польщу, та ще й Україну!», десь або в 1941-му або в 1942-му.

Запитання. А ще таке питання: чи ходили по селу люди незрячі, чи з інструментом чи просто самі співали і просили?

Відповідь. Я пам'ятаю ходили селом: незрячий і, поводити його водив... Незрячий співав довгі пісні <...> Ще ходила жінка, вона не Горбанівська, а десь там з Черкащини, з поводитирем, вона була гаркава і мала прозвище Шатріна, а раніше, ще до неї, – ходив мужик, по хатах ходив <...>

Запитання. Люди не проганяли?

Відповідь. Ні-ні-ні! Боже борони! Так, ходила і жінка з поводитирем.

Запитання. Чи чули Ви щось про такого незрячого з села Карлищина, звали його серед людей Ладимир і він грав на Лірі?

Відповідь. Ні не чула, я виїхала з села у 17 років і мене тут довго не було <...>¹⁰.

Аналізуючи дані польові дослідження в просторово-регіональному контексті автори зрозуміли необхідність іще однієї експедиції, а саме до с. Богдани Золотоніського району Черкаської обл. Хоч село відноситься до іншого району та області, але вони знаходяться дуже близько територіально, а саме головне в с. Горбані ми здобули інформацію про незрячого який приходив з с. Богдани. Тому в лютому місяці 2020 р. була здійснена експедиція до вищезгаданого села. Деякі матеріали ми далі публікуємо із збереженням прямої мови, мовних діалектів. Завідувач клубом с. Богдани – Наталя Василівна Джгут підготувала нам зустріч із старожилами села, активними учасниками фольклорно-етнографічного гурту, який діє при будинку культури. Після попередньої експедиції в села Ташань, Горбані, що межують з с. Богдани, нас цікавило питання: чи пам'ятають жителі цього села, та чи не зустрічали вони мандрюючих незрячих музикантів, (старців, сліпців) у своєму селі, а чи можливо бачили подібних людей у сусідніх селах Ташань (на базарі), Горбані.

Барабашук Тамара Іванівна, 1955 р. н. (с. Богдани Золотоніського району Черкаської обл.)

Запитання. Чи ходили по селу люди незрячі, з інструментом чи просто самі співали і просили?

Відповідь. У нашому селі жив незрячий чоловік десь 1935-го р. н. на кутку Беркути. В дитинстві він отримав механічну травму очей і так став незрячий. Він був взятий на облік у Черкаському Товаристві сліпих десь у 60-х рр. ХХ століття. Звали його – Романенко Микола Петрович, по вуличному – Пузирівський Коля. Вдома він складав якісь предмети, якими його забезпечувало УТОС. Ним опікувалася сільська рада, до нього ходила допомагати приставлена людина, а в столові колгоспній він харчувався. Іще по молоді він сам, із паличкою ходив до магазину, і можливо трохи бачив, тому що іноді сердився, коли завішували двері в крамницю білою сіткою. Пам'ятаю, як він грав на гармошці і ми – молодь бігали на його куток на танці. Біля нього на бубоні грав Сашко Багачків (він був зрячий). Щоб він ходив по селу просити, такого не пам'ятаємо.

Запитання. Чи їздив він на базар у с. Ташань?

Відповідь. Можливо хтось його туди і підвозив, але точно сказати не можемо. Коли він помер, то поховала його сільська рада <...>¹¹.

¹⁰ Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів, П. І. Білогруда 1935 р. н., О. М. Горєлової, 1927 р. н. жителів с. Горбані Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. Листопад, 2019 р.

¹¹ Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів Т. І. Барабашук 1955 р. н., В. В. Кривенко 1939 р. н., О. І. Хілай 1936 р. н. Р. Е. Лихоліт 1938 р. н. жителів с. Богдани Золотоніського р-ну, Черкаської обл. Лютий, 2020 р.

Кривенко Віра Василівна 1939 р. н. (с. Богдани Золотоніського району Черкаської обл.)

Запитання. Чи ходили по селу люди незрячі, з інструментом чи просто самі співали і просили?

Відповідь. Так склалися життєві обставини, що я з мамою залишилася без своєї хати в селі. Син, а мій брат одружився і вигнав матір з хати <...> І я з матір'ю, ще підлітком змушена була перебиватися тимчасовим житлом у сусідів, потім голова колгоспу дозволив нам жити у великій коморі де зберігали зерно. І ото ми там у закромах, ми два роки жили <...> А розбиту, без даху хатину, яку нам виділив голова, ми з матір'ю два роки відбудовували, а ці два роки переживали і зиму і холод в тій коморі. Тримали з матір'ю курей, то возили чи яйця, чи курей на той базар у Ташань. То я там зустрічала незрячого, який грав на гармошці. Це було десь у 1953-му році. Він співав на базарі й веселі пісні, то моя мати, як спродаємося, бувало ще й в танець піде. А йому завжди пиріжечка давала.

А той незрячий, що у нас в селі жив – Микола, то моєї матері ще й якийсь родич був. Мати моя гарно співала і танцювала. І я також все життя, хоч і важко було жити, а люблю співати.

Запитання. Чи пам'ятаєте ви в роки війни хто співав у вашій сільській церкві?

Відповідь. Пам'ятаю, що співали жінки, це вже було після війни. В складі півчої була і моя мати – Грушка Наталя, а ще Авраменко Зінька, Третьякова Євдокія, Кушніренко Надія.

Запитання. Чи співали у вас жінки під час похорону такі жалісливі пісні – псалми?

Відповідь. Так співали¹².

Хілай Ольга Іванівна 1936 р. н. (с. Богдани Золотоніського району Черкаської обл.)

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви таке з свого дитинства: були у вашому селі незрячі люди, які б співали чи просили?

Відповідь. А чого ж, був у Надьки Демидович такий незрячий, вони його чи після війни прийняли, жив він у них. І водив старця – Павленко Сашко. Ходив він майже кожного дня, просив їсти <...> Це було після війни, а 1947 р. видався голодним. Хто, що міг подавав йому. Бувало у людей нічого не було, то й не відкривали двері.

Запитання. А чи були у вас в селі такі жінки – плакальниці, які на похоронах голосили?

Відповідь. То ж оце Віра (Кривенко Віра Василівна) і була тією плакальницею. Як затужить, як прикаже то всі люди на похороні й пустять сльозу за своїми рідними, а навколишні своє згадають і також поплачуть... Так людям легше було перенести горе.

Запитання. Ви можете нам зараз це показати?

Віра Василівна. (Запричитала, як над небіжчиком): «*Ой нащо ж ти нас покидаєш, та як же ш тепер я буду жити і не бачити тебе, та кланяйся ж моїй матусі та усім рідним*»... оце так я плакала¹³.

Лихоліт Надія Трохимівна 1938 р. н. (с. Богдани Золотоніського району Черкаської обл.)

Запитання. А на базарі в селі Ташані вам доводилося бувати, чи там Ви бачили таких людей, що грають і співають?

Відповідь. Я пам'ятаю вже після війни, що на базарі сидів такий незрячий, його називали серед людей – Ворожун. У нього була така книга й він ворожив людям на Планету. Брав гроші за це ворожіння. Я пам'ятаю також стала до нього щоб поворожив на майбутню долю <...>

¹² Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів Т. І. Барабашук 1955 р. н., В. В. Кривенко 1939 р. н., О. І. Хілай 1936 р. н. Р. Е. Лихоліт 1938 р. н. жителів с. Богдани Золотоніського р-ну, Черкаської обл. Лютий, 2020 р.

¹³ Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів Т. І. Барабашук 1955 р. н., В. В. Кривенко 1939 р. н., О. І. Хілай 1936 р. н. Р. Е. Лихоліт 1938 р. н. жителів с. Богдани Золотоніського р-ну, Черкаської обл. Лютий, 2020 р.

Але ж грошей у мене не було, то й не дізналася долі. Ходив цей чоловік і син його водив <...>¹⁴.

У реєстрі знищених у 30-их рр. ХХ ст. бандуристів значиться ім'я музиканта з Переяславщини (с. Харківці) – Яценка Аврама Семеновича. У 1918 р. разом групою ентузіастів він створював Першу українську художню капелу кобзарів. Відомо також, що він був майстром з виготовлення (дуже гарних на звук) бандур і особливо талановитим інструментальним виконавцем (рис. 4)¹⁵.

Із архівних джерел ми дізнаємось цікаві факти із життя О. С. Яценка. *«Яценко Аврам Семенович (1880–1952) був найбільш яскравою і поважною постаттю в капелі. Родом з с. Харківці Переяславського повіту, він закінчив 4 класи сільської школи і юнаком поступив на один з київських заводів ковалем, де й пропрацював багато років. Це була людина особливого складу. Природна делікатність натури з часом ще більше набрала благородних рис в наслідок багатьох прочитаних книг, зокрема з художньої літератури. Змолоду приохотившись до читання, Аврам Семенович багато років був активним читачем публічної бібліотеки, «вчитав» усю «Киевскую старину», «Літературно-науковий вісник», добре знав поезії Шевченка, чимало Франка, Л. Українки та інших українських письменників і що особливо цікаво, був учасником всіх робітничих маївок, забастовок і демонстрацій у Києві. В 1905 році Яценко брав участь у забастовці, яка була організована в січні на знак протесту проти розстрілу робітників 9 січня в Петербурзі, також під час всеросійської робітничої стачки 1905 р. і в 1914 р. брав участь в демонстрації проти заборони царським урядом святкування сторіччя від дня народження Т. Шевченка. В цій демонстрації також брали участь кобзарі Ф. Панченко, Ф. Дорошко, М. Кашуба»¹⁶.*

Проведені наукові дослідження дають можливість зробити висновок, що традиційне кобзарство та музикування аматорів бандуристів у першій половині ХХ ст. займало важливу роль у соціокультурному просторі досліджуваного регіону – Переяславщини. Варто акцентувати увагу на важливості таких наукових розвідок, адже навіть незначний фрагментарний пласт збереженого краєзнавчого матеріалу дає можливість для ґрунтовних та всебічних досліджень того чи іншого явища та вивчення його місця у просторово-часовому аспекті окремого регіону. Глобальне розуміння традиційної культури можливе лише через призму локальних досліджень її проявів у тому чи іншому регіоні. Проте потрібно пам'ятати та не гаяти часу, адже відходять у вічність люди, які ще щось пам'ятають чи можуть згадати про ту чи іншу подію, яка входить у коло досліджень науковців. Виходячи з цього, співробітниками НДС «Музей кобзарства» розроблено перспективний план етнографічних розвідок, під час яких буде отримано нові матеріали та дані по розглянутій тематиці.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Жеплинський Б., Ковальчук Д. Українські кобзарі, бандуристи, лірники Енциклопедичний довідник. Львів: Галицька видавнича спілка, 2011. С. 294.

¹⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України. Ф. 1161. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 10.

Svetlana Teteria, Natalia Kostyuk
(Pereiaslav)

***KOBSARISM AND BANDURISM IN SOCIO-CULTURAL SPACE. PEREIASLAV REGION
(THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY)***

The article with the issue of life of kobzarism and bandurism in the 30 – 60's of the twentieth century and its place in the socio-cultural space of Pereiaslav Region. The relation, among the peasants of these villages, to the blind fellows, which can be associated with traditional chants, was traced. This scientific exploration is a logical continuation of the complex scientific research of Pereiaslav Region on the existence of traditional culture in this region.

The study revealed a number of interesting facts about the life of these settlements in the 30's – 50's of the twentieth century, in particular, the state of life and composition of church choirs, repertoire of street singing and so on.

Additional information obtained during these ethnographic surveys is the attitude of ordinary peasants on the part of the representatives of the Soviet local authorities, and their socio-legal and property status.

Keywords: *kobzarism, singing, musicians, lyre, bandura, bandura, respondents, field research, church choir.*

УДК 94(477.41-21):314.45:35

Тарас Нагайко
(Переяслав)**ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ:
СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті розглянуто аспекти історичного розвитку Переяславищини в умовах адміністративно-територіальних змін упродовж періоду її писемної історії, наведено демографічно-статистичні та інші відомості, щодо населення краю, місць його компактного проживання.

Ключові слова: Переяславищина, населення, адміністративні утворення, розвиток регіону.

Важливе значення в житті людини посідає простір – сукупність природно-географічних, соціально-економічних та культурних чинників, які в комплексі утворюють ареал життєдіяльності спільноти. Поселенські структури, заняття мешканців, їх духовний розвиток сукупно формують ознаки притаманні краю, адже через характер буття соціуму та чи інша територія набуває унікальних рис. Отже, в поєднанні географічний та соціальний фактори утворюють відповідний мікрорегіон з власними виразними особливостями. У попередніх судях нами вже здійснювалися спроби аналізу досліджуваної території – Переяславищини – з позицій її історичного розвитку. Зокрема, заявлено про адміністративні зміни регіону (трансформацію кордонів) у різні хронологічні періоди, від часу виникнення його політичного центру – Переяслава. Окрім того, зауважено історіографічні аспекти вивчення історичного розвитку краю¹. У результаті було окреслено змінний у часі та просторі ареал під терміном «історична Переяславищина».

З прадавніх часів досліджувана територія була ареною взаємодії різних народів. Вона освоювалася як кочівниками, так і осілим населенням. По Дніпру та його притоках розселялися представники різних етнічних гілок. На значному просторі відбувалися економічні контакти, що сприяли об'єднанню племен. Кліматичні умови, наявність великої кількості водойм, лісостепові ландшафти були зручними для ведення різноманітних форм господарства. Постійна змінність культур оптимізувала принципи суспільної взаємодії на теренах майбутніх політичних утворень. З часом, довкола найбільших поселенських центрів, які, як правило, розташовувалися у найбільш зручних та захищених місцях поблизу річок, утворилися ареали постійного проживання населення. Сформувався культурно-політична та соціально-економічна модель регіону, який упродовж останнього тисячоліття здійснював вагомий вплив на формування української державності.

Писемна історія Переяславищини співпадає з утворенням міського центру Переяслава, появу якого джерела фіксують у X ст. Наукові оцінки більшості дослідників зводяться до визнання Переяслава як одного з ключових політичних центрів в історії України. Його першочергова роль полягала у захисті південно-східних кордонів Русі. Звідси здійснювався контроль за розвитком політичного та економічного життя регіону. На Північ та Схід транслювалися культурно-духовні постулати перейняті від Візантії. Під назвою Переяславська земля регіон існував до XIII ст. У давньоруський період його розвиток

¹ Нагайко Т. Ю. Просторово-часові критерії історико-краєзнавчих досліджень: Переяславищина. Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу [м. Переяслав-Хмельницький] 31 травня 2018 р. [Упорядник: С. М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 54–64; Нагайко Т. Ю. Історичний розвиток Переяславищини як наукова проблема. Фактор простору в історичних дослідженнях: Матер. Всеукр. наук. конф. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 63–70.

позначився виникненням Переяславського князівства (1054 р.). Важливим аспектом виглядає також поява на цих землях етноніму «Україна» (1187 р.).

Давньоруська доба засвідчила зростання політично-економічного впливу головного міського центру, а також інших міст-укріплень, що сукупно окреслювали фактичні межі Переяславщини. Їх формування та розвиток за географічно-політичними та соціальними ознаками були предметом наукових дискусій ще з середини XIX ст. Дослідження у цьому напрямку здійснили В. Г. Ляскоронський, М. М. Корінний, О. В. Колибенко, Ю. Ю. Моргунов та інші. Так, В. Г. Ляскоронський, говорячи про кордони Переяславської землі, зазначав, що її межі не були стабільними. На Півночі її природним кордоном була р. Остер. Звідти її територія простягалася на Схід до р. Вир та м. Курська. По східній частині кордону з Півночі на Південь – від р. Сейму уздовж верхів'їв рр. Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. Західна частина Переяславської землі межувала з Київською та Чернігівською землями. Історичним ядром Переяславщини дослідник вважав її західні землі, обмежені в східному напрямку р. Сулою². М. М. Корінний відзначав, що в адміністративному відношенні в XI ст. Переяславське князівство включало одинадцять волостей³. На межі XI–XII ст. відбулося якісне збільшення кількості міських поселень. Зокрема, відбулися і їх якісні зміни: зросла площа та з'явилася посадська забудова. Так, у Переяславській волості кількість міст у цей час збільшилася від 1 до 20. До першої третини XIII ст. кількість міських центрів в «полянській» (південній) частині Переяславської землі доходила до 31⁴. Окрім міст, існувала значна частина дрібніших поселень, інформація про більшість з яких не збереглася. Ю. Ю. Моргунов визначив площу Переяславської землі у час її найбільшого розквіту – понад 25 тис. км²⁵. На думку О. В. Колибенка, формування кордонів Переяславщини в добу Русі лишається актуальним, власне як і уточнення соціально-демографічних відомостей та потребує залучення нових джерел, передусім археологічних⁶.

Загалом, малодослідженим на сьогодні є період існування та розвитку краю від середини XIII ст. (після занепаду його столиці у 1239 р.) до XVI ст. (часу відновлення міста у землях Речі Посполитої). Існує усталена думка, за якою ця територія залишалася пустою (Л. В. Падалка). Утім, є й точки зору, що поселенські структури довкола поруйнованого міста продовжували свою життєдіяльність (М. О. Максимович). Детально розкрити окремі аспекти соціально-географічного розвитку Переяславщини у цей період дозволили б документальні відомості про характер життя місцевого населення в означений період. Утім, комплексно здійснити розгляд заявленої теми щодо цього часового проміжку складно. Литовсько-польська доба сприяла поступовому розвитку Середнього Лівобережжя як частини політичного ареалу Великого Князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої. Фактичне відродження Переяславщини як адміністративно-політичного регіону відбулося в останній третині XVI ст. – тоді Переяслав отримав Магдебурзьке право. Ще з першої третини XVI ст. виокремилася та функціонувало Переяславське староство (включало Биков, Гельмязів, Яблонів, Яготин)⁷, на зміну якому в першій третині XVII ст. прийшов полково-сотенний устрій, що був успадкований козацькою державою.

² Ляскоронский В. Г. *История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия*. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1897. С. 73–76.

³ Коринный М. М. *Переяславская земля, X – первая половина XIII века*. К.: Наукова думка, 1992. С. 85.

⁴ Там само. С. 142–143.

⁵ Моргунов Ю. Ю. *Историческая география Переяславской земли (Святослав Игоревич – Ярополк Владимирович)*. Вологда: Древности Севера, 2019. С. 300.

⁶ Колибенко О. В. *Історико-археологічне вивчення Переяслава Руського та Переяславщини (середньовічної Переяславської волості): сучасний стан і перспективи*. Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 130–136.

⁷ Заруба В. М. *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648–1782 рр.* Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. С. 78.

XVII–XVIII ст. позначилися народженням національних прагнень в середовищі нової військово-політичної еліти – козацтва. У другій третині XVII ст. воно ввійшло у фазу активної військової боротьби за власні права. За визначенням Л. В. Падалки, Переяславський полк, що від початку створення (1625 р. – Т. Н.) мав шість сотень, був найпотужнішим з-поміж решти козацьких полків⁸. Саме він став ареною змагань козацького стану за самовизначення, що яскраво ілюструє низка козацьких повстань, у тому числі на землях Переяславщини (1630 р., 1666 р.), а також інші військові події, що відбувалися довкола полкового центру. Російський дослідник Г. Міллер наводить свідчення польського історика В. Коховського, який вказав, що на 1650 р. у Переяславі налічувалось 2 015 реєстрових козаків. Разом з тим він також зауважує й на іншій цифрі – 2 150 осіб⁹. Наявність у місті фортеці та козацького населення надавала йому стратегічного значення на Лівобережжі.

Ключову роль в подальшому розвитку української історії відіграли козацькі ради, що відбувалися у Переяславі в 1654 р. та 1659 р. Потрапляння під вплив Москви докорінно змінило й статус самого міста, а відповідно, й Переяславщини. На початку цього процесу московитами визнавалося значення Переяслава як важливого політичного центру, що засвідчено жалуваною грамотою 29 листопада 1665 р., якою місту було підтверджено Магдебурзьке право та інші привілеї, що існували за польських королів¹⁰. Усі ці події вказують на виняткове значення Переяславщини у тогочасному геополітичному житті Східної Європи. Згодом, внаслідок дипломатичних та військових прорахунків, державотворчий та національний розвиток українських земель було призупинено. Втрату козацтвом власної автономії засвідчили й певні адміністративні процеси, що також торкнулися Переяславщини. 18 грудня 1708 р. у Російській імперії було утворено 8 губерній. Згідно з цим поділом Переяслав відносився до Київської губернії¹¹. 3 29 травня 1719 р. Переяславщину слід вважати складовою її Київської провінції¹². Незважаючи на вищевказані адміністративні порухи з боку імперії, у Гетьманщині зберігався полково-сотенний устрій.

Відзначимо, що Переяславщина за період існування Переяславського полку не була монолітною та однорідною територією. Про відповідні адміністративно-територіальні зміни нами зауважувалося у попередніх публікаціях¹³. Крім того, предметний розгляд розвитку цього військово-адміністративного утворення здійснив А. О. Іваненко¹⁴. Тож, не вдаючись до загального часово-просторового аналізу всього регіону з позиції соціально-географічних оцінок, зупинимось на його окремій частині. Отже, найбільшою за територією та кількістю населення в Переяславському полку станом на 1723 р. була Яготинська сотня, яка налічувала

⁸ Падалка Л. В. *Прошлое Полтавской территории и её заселение : исслед. и материалы с картами*. Харьков: САГА, 2009. С. 86.

⁹ Міллер Г. Ф. *Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах: писанные на рус. и нем. яз. и хранящиеся в Моск. гл. арх. М-ва иностр. Дел*. Москва: Унив. тип., 1846. С. 10.

¹⁰ *Городские поселения в Российской империи. Т. 4. Типография К. Вульфа, Спб. 1864. С. 182.*

¹¹ *Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 4: 1700-1712. 1830. С. 436.*

¹² *Городские поселения в Российской империи. Т. 4. Типография К. Вульфа, Спб. 1864. С. 179.*

¹³ Нагайко Т. Ю. *Просторово-часові критерії історико-краєзнавчих досліджень: Переяславщина. Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу [м. Переяслав-Хмельницький] 31 травня 2018 р. [Упорядник: С. М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 54–64.*

¹⁴ Іваненко А. О. *Козацтво на Переяславщині. Переяславський полк та його сотні. Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). Інформаційно-методичний збірник. Ч. 1. Переяслав-Хмельницький, 1994. Вип. 12. С. 53–59; Іваненко А. О. *Переяславський полк: територія, структура, населення. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. К. – Кам'янець-Подільський: «Стилос», 1999. Т. 3 (5). С. 47–54; Іваненко А. О. *Територіальні зміни в Переяславському полку у другій половині XVIII ст. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький – Чернівці: «Золоті литаври», 2002. Вип. 13. С. 178–186.***

24 населені пункти, з яких 10 – куренні. Кількість населених пунктів з переважанням козацького населення – 11, з них без посполитого населення – 1. Кількість населених пунктів з переважанням посполитого населення – 13, з них без козацького населення – 10. Кількість дворів – понад 1119. Соціальний склад мешканців Яготинської сотні – козаки та посполиті – розподілявся наступним чином. Винятково козацьке населення проживало в с. Положаях (Денисівський курінь). У 10 курінних центрах (сотенне містечко Яготин, села: Війтівці, Дениси, Капустинці, Лісняки, Ничипорівка, Панфили, Соснова, Студеники та Черевки) козаки переважали над посполитими. Для прикладу з 147 дворів у Яготині нараховувалося 93 власники з козацького стану. У селах Плужники (Капустинський курінь) та Березанка (Війтовецький курінь), а також слободці Журавка більшість дворів належала посполитим. Винятково посполите населення мешкало в 10 населених пунктах сотні: Безуглівка, Бирлівка, Годунівка, Городище, Коломійці, Лизогубовка, Семенівка, Слобода над Чумгаком Кантакузіної, Фарбовано, Хутір над Чумгаком Томари (табл. 1).

У 1723 р. в Переяславському полку співвідношення між козацьким та посполитим населенням виглядало наступним чином: козаків – 9 348, посполитих – 6 297. Найбільшу чисельність мав Ніжинський полк: козаків – 13 256, посполитих – 17 312. Найменшу – Київський полк: козаків – 2 893, посполитих – 8 480. При цьому загальне співвідношення по 10 полках було на користь посполитих – 134 417 проти 71 775.¹⁵ Станом на 15 жовтня 1729 р. кількість козацьких дворів у Переяславському полку становила 9 579, посполитих – 8 475. У порівнянні з 1723 р. загальна кількість домогосподарств обох типів зросла на 2 409¹⁶.

Загальну ситуацію з населеними пунктами Переяславського полку в першій третині XVIII ст. повідомляє В. О. Мякотін. У опублікованих ним джерелах вказується кількість дворів та їх власники за період 1729–1731 рр. У цей час він відмічає перевагу тут вільних землеволодінців у порівнянні з Чернігівським та Київським полками¹⁷.

У 1732 р. кількість козацьких дворів у Переяславському полку становила 7 055, посполитих – 8 121. Загальна кількість дворів зменшилась на 469 і склала 15 176¹⁸. За даними на жовтень 1757 р. вона становила 17 108. За тодішньою соціальною ознакою їх власники диференціювалися наступним чином: козаки – 2 345, підпомічники – 4 840, підсусідки – 1 349 та посполиті – 7 687, інші підсусідки – 887¹⁹.

У другій половині XVIII ст. продовжилося адміністративне поглинання українських земель. У 1764 р. на землях Гетьманщини було утворено Малоросійську губернію, що охопила територію 10 полків, включно з Переяславським.

М. О. Маркевич вказує, що до 18 сотень Переяславського полку входило 2 міста, 13 містечок, 204 сіл та «деревень» та 279 хуторів²⁰.

Певні відомості щодо народонаселення Переяславського полку наводить М. І. Арандаренко. Загалом він виділяє 15 сотенних містечок: Вороньків – 3 757, Барішівка – 4 980, Березань – 5 422, Басань – 6 724, Яготин – 12 057, Гельмязов – 5 995, Золотоноша – 7 110, Кропивна – 4 679, Ірклій – 4 933, Канів – 2 566, Пісчане – 1 445, Домонтов – 1 629, Бубнов – 1 496, Ліпляве – 785, Биков – 4 886. Дослідник зауважує, що в Трахтемирівській сотні проживало – 10 506 осіб²¹. На жаль, щодо наведених даних ним не уточнено час та джерело за яким вони подаються. Проте наведені інші відомості щодо кількості сотень – 19, та загального числа населення – 87 862 особи²² вказують на 1777 р. (див. нижче).

¹⁵ Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии. К. 1855. С. 10.

¹⁶ Там само. С. 12.

¹⁷ Мякотін В. О. Генеральное следствие о маестностях Переяславского полка. Харків. 1896. С. 4.

¹⁸ Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии. К. 1855. С. 13.

¹⁹ Там само. С. 14.

²⁰ Маркевич Н. А. История Малороссии. М., 1843. Т. 5. С. 117.

²¹ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Часть III. Полтава, 1852. С. 403.

²² Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Часть II. Полтава, 1849. С. 14.

Щодо кількості козаків Переяславського полку М. О. Маркевичем наведено такі дані: на 1723 р. у 17 сотнях піших козаків – 2 188, кінних – 4 512²³; 1777 р. у 19 сотнях проживало 87 862 осіб²⁴.

Можна констатувати, що полковий статус міста, його стратегічна роль як головної фортеці Лівобережжя (від кінця XVI ст. до початку XIX ст.) зумовили розвиток навколо нього територій – сотенних міст та містечок, слобод та сіл. Фізичні кордони Переяславського полку поширювалися на значні відстані та в різні напрямки від полкового міста. Л. В. Падалка відмічає, що територія Переяславського полку значно перевищувала майбутній Переяславський повіт, до складу якого входили землі лише 10 колишніх сотень. Решта розподілилася у повітах Чернігівській (7 сотень) та Полтавській губернії. Зокрема, землі Яготинської сотні ввійшла до Пирятинського повіту, Гельмязівської – до Золотоніського²⁵.

16 вересня 1781 р. в українських землях відбулося скасування полково-сотенного устрою. На місці Малоросійської губернії було утворено три намісництва – Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське. Утворене 26 жовтня 1781 р. (за іншими даними, 3 січня 1782 р.)²⁶ Київське намісництво мало 11 повітів – Переяслав став центром однойменного повіту²⁷. Тож формально до 1782 р. він ще залишався у статусі полкового центру²⁸. Щодо соціального складу та кількості мешканців у 1781 р. (за даними ревізії 1764 р. – Т. Н.) маємо наступні відомості: соціальні категорії – дворяни та шляхта, різночинці, духовенство, церковнослужителі, греки. Кількість дворів та населення в сотнях: 1-ша полкова – 2 905 хат та 7 162 мешканців, 2-га полкова – 1 829 та 4 277, 3-тя полкова – 1 096 та 2 360, Трахтемирівська – 585 та 1 431, Березанська – 583 та 1 612, Гельмязівська – 437 та 1 056, Яготинська – 3 519 та 9 804. Загалом у Переяславському повіті нараховувалось 10 954 хати та 27 705 мешканців²⁹.

Унаслідок політичних змін сталися й соціальні. Вже 3 травня 1783 р. козацьке та інше вільне населення, що проживало на поміщицьких землях, зараховувалось до категорії поміщицьких селян, фактично вводилося кріпосне право³⁰. 28 липня цього року на основі колишніх полків, були сформовані регулярні карабінерні полки³¹.

У 1787 р. за часів Київського намісництва вже у повітовому Переяславі чоловіче населення міста – священно- та церковнослужителі, монахи, купці, міщани, козаки, казенні селяни, власницькі селяни, різночинні та козацькі підсусідки – становило 2 692 особи. За рік у місті відбувалися 3 ярмарки. Діяв селітроварний завод, цегляний завод, водяних млинів – 15, комор – 52, кілька винокурних заводів розташовувалися у передмістях³². Переяславський повіт складали 2 містечка, 48 сіл, 66 «деревень» та хуторів, у яких було 10 467 дворів. Також у повіті

²³ Маркевич Н. А. *История Малороссии*. М., 1843. Т. 5. С. 108.

²⁴ Там само. С. 109.

²⁵ Падалка Л. В. *Прошлое Полтавской территории и её заселение : исслед. и материалы с картами*. Харьков: САГА, 2009. С. 86.

²⁶ Фундуклей И. *Статистическое описание Киевской губернии*. СПб: Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. С. 5.

²⁷ *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела I АН УРСР*. Археогр. комісія та ін. / упоряд. Г. В. Болотовата ін. К.: Наук, думка, 1989. С. 175, 178.

²⁸ *Опис Лівобережної України кінця XVIII–початку XIX століття / упоряд. Т. Б. Ананьєва*. К.: Наукова думка, 1997. С. 42

²⁹ *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела I АН УРСР*. Археогр. комісія та ін. / Упоряд. Г. В. Болотовата ін. К.: Наук, думка, 1989. С. 100–104.

³⁰ *Списки населенных мест Российской Империи. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел*. СПб, 1862. С. XVIII.

³¹ Ригельман А. *Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще*. Москва, 1847. Розділ IV. С. 52

³² *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела I АН УРСР*. Археогр. комісія та ін. / упоряд. Г. В. Болотовата ін. К.: Наук, думка, 1989. С. 207.

знаходилося 75 млинів та 66 церков. З мешканців чоловічої статі у повіті проживала 35 451 особа. Разом з містом ця кількість становила 38 143³³.

30 листопада 1796 р., на початку правління Павла I, замість трьох згаданих намісництв було вирішено утворити єдину губернію з центром у Чернігові³⁴. Згідно з указом від 12 грудня 1796 р. було утворено Малоросійську губернію³⁵. 31 березня 1797 р. в Переяславі було ліквідовано фортецю³⁶. 29 серпня 1797 р. Переяславський повіт у числі 20 інших ввійшов до складу новоутвореної Малоросійської губернії³⁷. На період цих адміністративних змін припав перший рекрутський набір, що відбувся 1 грудня 1797 р. Він здійснювався у співвідношенні 3 рекрути на 500 осіб «ревізських душ». Цей практичний крок утвердив владу державної адміністрації у закріпаченні населення³⁸. З 12 квітня 1799 р. у Переяславі замість посади коменданта вводилася посада городничого³⁹.

У місті в цей час було 835 дворів, з яких дворянських – 75, духовного кліру – 13, купецьких – 3, міщанських – 284, різночинських – 4, козацьких – 236, казенних селян – 100, власницьких селян – 120. Чоловіче населення налічувало 2 369 осіб, жіноче – 2 411. Тут працювало 263 ремісники: чоботарі – 148, чинбарі – 51, ткачі – 31, кравців – 13, ковалів – 21, м'ясники – 17, пекарів – 11, гончарів – 5. Функціонували: 96 торгових лавок, селітроварний та пивоварний завод, 5 казенних водяних млинів, 4 – дворянських, 20 вітряних млинів⁴⁰. Переяславський повіт складала 7 містечок, 76 сіл, 37 «деревень» та 47 хуторів, у яких було 7 677 дворів. Мешканців чоловічої статі у повіті проживало 53 892 особи та жіночої – 53 650. У повіті було 89 церков, 146 водяних млинів, 1 245 – вітряних. Винокурні заводи діяли у Салкові, Решітках, Хоцьках, Соснові, Березані, Рогозові, Рудяках. Також у повіті функціонували дев'ять кінних заводів та завод рогатої худоби в урочищі Пологах. Ремісників 263 ремісники: кравців – 150, чоботарів – 132, ткачів – 180, ковалів – 40, слюсарів – 2, шаповалів – 2, столярів – 6, іконописців – 4, шерстобитів – 6, теслярів – 110, пильщиків – 20, гончарів та пічників – 24⁴¹.

9 вересня 1801 р. було передбачено розподіл Малоросійської губернії на дві⁴². Розпорядженням С. К. Вязмітінова їх центрами було визначено Чернігів та Полтаву⁴³. 27 лютого 1802 р. з Малоросійської губернії було утворено Чернігівську та Полтавську. До складу останньої ввійшли дванадцять повітів, зокрема, й Переяславський⁴⁴. У 1803 р., 27 березня, їх кількість збільшилася до п'ятнадцяти. Соціальний склад населення був

³³ Там само. С. 210.

³⁴ Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. С. 212.

³⁵ Там само. С. 229.

³⁶ Городские поселения в Российской империи. Т. 4. Типография К. Вульфа, Спб. 1864. С. 807 [Без нумерації].

³⁷ Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. С. 709.

³⁸ Списки населенных мест Российской Империи. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб, 1862. – 300 с. С. XVIII.

³⁹ Городские поселения в Российской империи. Т. 4. Типография К. Вульфа, Спб. 1864. С. 807 [Без нумерації].

⁴⁰ Опис Лівобережної України кінця XVIII–початку XIX століття / упоряд. Т. Б. Ананьєва. К.: Наукова думка, 1997. С. 42,44.

⁴¹ Там само. С. 45.

⁴² Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 26: 1800-1801. С. 776–777, С. 779.

⁴³ Опис Лівобережної України кінця XVIII–початку XIX століття / упоряд. Т. Б. Ананьєва. К.: Наукова думка, 1997. С. 10.

⁴⁴ Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 27: 1802-1803. С. 59.

наступним: дворяни, духовенство, купецтво, міщани, державні селяни (включно з козаками) військові поселенці, однодвірці, вільні хлібопашці, відставні військові, тимчасово-зобов'язані (поміщицькі) селяни, колоністи, євреї та іноземці⁴⁵.

У Переяславському повіті станом на 1810 р. було 137 поселень, у яких проживало 110 000 жителів. З них більш як 20 000 складало козацьке населення. У повіті діяло 111 винокурень, 1 пивний завод, 65 водяних млинів, та 1 113 вітряних. Функціонувало 80 церков. З-поміж поселень вирізнялись Баришівка, Березань, Бориспіль, Вороньків, Ліпляве. У повітовому центрі Переяслав нараховувалося більше 1 000 будинків з 6 000 мешканцями, діяло 7 церков та 1 чоловічий Свято-Вознесенський монастир. Із наявної в цей час інфраструктури – 1 селітряний та 2 цегляні заводи, 8 водяних млинів та 30 вітряних⁴⁶. Щодо географічних особливостей привертає увагу його низинне розташування у порівнянні з усіма повітами Полтавської губернії⁴⁷.

Згідно з ревізією 1835 р., без врахування міст, до Переяславського повіту входило 142 населені пункти, де проживало 97 138 мешканців, 48 074 чоловіків та 49 064 жінок⁴⁸. У Переяславі кількість жителів становила 8 461 особу⁴⁹, з яких чоловіків – 4 773, жінок – 3 688⁵⁰. З 74 міст Полтавської губернії це був п'ятий показник. Згідно з віросповіданням у повітовому місті проживало 6 939 осіб християнського населення, а також 1 522 особи євреїв. За ревізією 1850 р. ці цифри склали відповідно 5 578 осіб та 2 399 осіб. З-поміж повітових центрів Полтавської губернії у зазначені роки це був третій та другий показники відповідно. При цьому кількість євреїв у інших повітових центрах Полтавської губернії за ці роки коливалася від 191 до 6 855 (Кременчуг та Крюків разом). Для прикладу, у губернському центрі – Полтаві – кількість євреїв у 1835 р. на 19 095 мешканців була 2 083 особи, а в 1850 р. на 20 071 мешканця – 1 302 особи⁵¹. За даними на кінець 1850-их рр. кількість єврейського населення в Переяславі осіб обох статей становила 3 363⁵².

Кількість дворів у Переяславському повіті в 1848 р. складала 11 829 з кількістю мешканців 113 459⁵³. У Переяславі було 1 162 двори, де мешкало 7 907 жителів (дані для 1848 р та 1850 р.)⁵⁴ – 4 474 чоловіків та 3 433 жінок (дані для 1850 р.)⁵⁵. Кількість десятин землі, що припадала на дворянські маєтки становила 131 002, у державних маєтках – 86 759. За

⁴⁵ Списки населенных мест Российской Империи. Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб, 1862. С. XVIII.

⁴⁶ Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи для всех состояний: монография. Санкт-Петербург: Типография Ф. Дрехслера, 1810. Ч. 6. С. 55.

⁴⁷ Списки населенных мест Российской Империи. Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб, 1862. С. VII.

⁴⁸ Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии. К. 1855. Розділ «Таблиці» – № 14 «Народонаселение уездов по 8-й ревизии, 1835 года, без городов» [Без номера сторінки].

⁴⁹ Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии. К. 1855. С. 32.

⁵⁰ Там само. Розділ «Таблиці» – № 18 «Сравнительная таблица народонаселения городов, без уездов, по двум последним ревизиям» [Без номера сторінки].

⁵¹ Там само. Розділ «Таблиці» – № 17 «Таблица народонаселения городского с отделением жидов от христиан» [Без номера сторінки].

⁵² Списки населенных мест Российской Империи. Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб, 1862. С. XX.

⁵³ Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии. К. 1855. Розділ «Таблиці» – № 6 «Расчет количества жителей в отношении к дворам» [Без номера сторінки].

⁵⁴ Там само. Розділ «Таблиці» – № 7 [Без номера сторінки].

⁵⁵ Там само. Розділ «Таблиці» – № 18 «Сравнительная таблица народонаселения городов, без уездов, по двум последним ревизиям» [Без номера сторінки].

цими площами було закріплено селян чоловічої статі – 19 794 та 29 179 душ відповідно⁵⁶. За іншими даними, на 1 січня 1848 р. у Переяславському повіті проживало 127 262 особи. Зокрема, за суспільно-становою приналежністю мешканці повіту розподілялися наступним чином: дворяни – 1 905, духовенство із причтом – 883, купецтво – 26, поміщицькі селяни – 42 828, селяни з державних маєтків – 81 066, міщани – 554. У міському ареалі проживали 11 320 мешканців, з яких: дворяни – 101, духовенство із причтом – 366, іноки – 11, купецтво – 223, нижчі службовці – 498, відставні чини – 199, безстроково- та строково відпускні – 27 та 41 відповідно, кантоністи – 73, селяни з державних маєтків – 1 750, поміщицькі селяни – 265, євреї – 1522⁵⁷.

Схожі відомості щодо мешканців Переяславського повіту наявні також станом на 1850 р.: купці 2-ої гільдії – 10, купці 3-ої гільдії – 338, міщани та цеховики – 4 543, державні селяни – 10 675, малоросійські козаки – 51 415, поміщицькі селяни – 40 472, дворові приписні: до маєтків – 1 050, до будинків – 55, інші – 9. Крім цього, малися пільгові категорії: міщани та цеховики – 17, державні селяни – 5. А також православні священнослужителі – 1 345, служителі при архієрейських та монастирських будинках – 17, спадкове дворянство – 571, особисте дворянство – 923, різночинці та обер-офіцерські діти – 603, приналежні до поштового відомства – 2, учнів лікарів з дітьми – 4, нижчі відставні чини, що не потрапили до ревізії – 1 208, іноземці – 11, канцелярські службовці у відставці – 44⁵⁸.

Соціальний розподіл населення Переяславщини в середині XIX ст. засвідчують й наступні відомості: на кількість дворян чоловічої статі Переяславського повіту – 293 припадало 19 943 особи селян чоловічої статі. Кількість маєтків, де знаходилося від 1 до 21 душі селян становила 373, від 21 до 100 душ – 87, від 100 душ і вище – 46. Усього 506 маєтків. Таким чином середня кількість душ, що припадала на маєток – 38. Відповідно для особи дворянина це співвідношення було 1 до 68⁵⁹.

За порівняльними даними наведеними М. А. Маркевичем, згідно з ревізією населення 1835 р., з 1 584 966 мешканців Полтавської губернії у Переяславському повіті проживало 105 599 осіб. За даними ревізії 1850 р., ці цифри склали відповідно 1 665 130 та 113 459 осіб. Отже, кількість мешканців повіту зросла на 7 860 осіб. При цьому в 1835 р. привертає увагу майже повна рівність за статевим розподілом: чоловіків – 52 847, жінок – 52 752. У 1850 р. кількість жіночого населення по відношенню до чоловічого збільшилась: 54 676 проти 58 783⁶⁰. Таким чином приріст жіночого населення на п'ятнадцять років склав 6 031 осіб. Його кількість проти чоловічого в повіті була більшою на 4 107 осіб.

У дослідженні М. А. Маркевича представлено демографічні дані, що фіксують народжуваність і смертність населення з розподілом на чоловіче та жіноче в Переяславському повіті за 1835–1850 рр. та кількість одружень, найбільше з яких припадає на 1848 р. – 1 586. Найменша цифра була зафіксована в 1840 р. – 736. Щодо народження найвищий показник (5 844 осіб) зафіксовано в 1848 р., найнижчий (3 575 осіб) в 1835 р. Смертність населення у визначеному діапазоні років становила: найвища (10 776 осіб) в 1848 р., при цьому другий показник становить 4 919 осіб – зафіксовано в 1850 р.; найнижча (2 854 особи) – в 1843 р. За шістнадцять років, з 1835 р. по 1850 р., приріст населення у Переяславському повіті склав

⁵⁶ Там само. Розділ «Таблиці» – № 8 «Распределение земель на ревизскую душу в Полтавской губернии» [Без номера сторінки].

⁵⁷ Там само. Розділ «Таблиці» – «Таблица народонаселения уездов и городов, по сословиям, в 1848 году к генварю 1-му» [Без номера сторінки].

⁵⁸ Там само. Розділ «Таблиці» – «Таблица народонаселения уездов и городов, по сословиям, в 1850» [Без номера сторінки].

⁵⁹ Там само. Розділ «Таблиці» – № 10 «Таблица народонаселения крестьянского помещичьего» [Без номера сторінки].

⁶⁰ Там само. Розділ «Таблиці» – № 12 «Сравнительная таблица народонаселения уездов, совместно с городами, по двум последним ревизиям» [Без номера сторінки].

12 206⁶¹. У Переяславі цифри народжуваності коливались від 244 осіб у 1835 р. до 367 осіб у 1836 р. Смертність населення у місті була найвищою у 1848 р. – 768 осіб, найнижчою у 1843 р. – 170 осіб. При цьому найвища кількість одружень у місті склала 75 у 1849 р., найнижча була 37 у 1840 р.⁶²

За даними М. І. Арандаренка, (не пізніше 1846 р. – Т. Н.) кількість населення у Переяславському повіті становила 105 966 осіб – 52 808 чоловіків та 53 158 жінок. До нього входило одне місто, 5 містечок, 78 сіл, 36 «деревень», 1 слобода та 49 хуторів⁶³.

У 1855 р. у Переяславському повіті нараховувалося населення козацького стану 48 629 осіб, казенних селян – 10 716⁶⁴.

На кінець 1850-их рр. з п'ятнадцяти повітів Полтавської губернії Переяславський повіт за площею був третім після Костянтиноградського та Золотоніського – 3 030 кв. верст⁶⁵.

У 1859 р. у Переяславі було 1 300 дворів, де проживало 9 016 осіб, з яких 4 701 чоловіки, 4 215 жінки⁶⁶. За кількістю населення це був четвертий показник з-поміж міст губернії після Полтави, Кременчуга та Прилук і шостий за кількістю дворів, четверте та п'яте місця посідали відповідно Зіньків та Градижськ. У Переяславському повіті, згідно з поділом на три стани, цифри наявного населення виглядали наступним чином: дворів 1-го стану 4 533 з населенням 37 362 особи (18 036 чоловіки, 19 326 жінки); дворів 2-го стану 4 933 з населенням 36 289 (17 209 чоловіки, 18 905 жінки); дворів 3-го стану 35 231 (17 384 чоловіки, 18 002 жінки). Загальна кількість домогосподарств повіту складала 15 329, а кількість населення 108 882 особи (52 629 чоловіки, 56 253 жінки)⁶⁷. За різними даними, густота населення у Переяславському повіті на 1 версту² становила від 33 до 38 осіб. За кількістю населених пунктів він займав останнє, п'ятнадцяте місце, – 145. Для порівняння найбільша кількість поселень була у Кобиляцькому повіті – 621⁶⁸. Поселень, що мали від 100 дворів та більш як 1 000 мешканців у Переяславському повіті налічувалося 60. З них найбільшим був Бориспіль – 738 дворів з 5 367 мешканцями⁶⁹.

У 1864 р. у Переяславі проживало 9 280 осіб, з рівним розподілом щодо статі – 4 630 чоловіки та 4 650 жінки⁷⁰.

Кількість населення повіту в 1877 р. складала 154 870 жителів⁷¹. Кількість мешканців повітового центру в порівнянні з 40-ми роками ХІХ ст. збільшилася і становила 9 324 осіб⁷². А. В. Богданович відмічав, що в ньому переважав супісчаний ґрунт, чистий чорнозем був лише на межі з Пирятинським та Прилуцьким повітами. Основним заняттям мешканців він називає землеробство. Висівалися рож, овес, грачиха, ячмінь, просо, пшениця, льон, коноплі. Власне сам повіт у той період мав площу 377 360 десятин, з яких 57 360 десятинах знаходилися ліси⁷³.

⁶¹ Там само. Розділ «Таблиці» – № 25 «Таблица паралельная 23-й прибыли и убыли между двумя годами ревизионными, по уездам отдельно и в губернии вообще» [Без номера сторінки].

⁶² Там само. Розділ «Таблиці» – № 29 «Таблица рождений, бракосочетаний и смертности за годы 1835–1850 в каждом городе отдельно и во всех вообще» [Без номера сторінки].

⁶³ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Часть III. Полтава, 1852. С. 363–364.

⁶⁴ Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии. К. 1855. Розділ «Таблиці» – № 46 «Число душ в разных сословиях по ведомству государственных имуществ» [Без номера сторінки].

⁶⁵ Списки населенных мест Российской Империи. Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб, 1862. С. VI.

⁶⁶ Там само. С. XX.

⁶⁷ Там само. С. XXII.

⁶⁸ Там само. С. XXIV.

⁶⁹ Там само. С. XXV.

⁷⁰ Городские поселения в Российской империи. Т. 4. Типография К. Вульфа, Спб. 1864. С. 183.

⁷¹ Богданович А. В. Сборник сведений по Полтавской губернии. Полтава. 1877. С. 144.

⁷² Там само. С. 45

⁷³ Там само. С. 144, 145.

При значному переважанні землеробства в Полтавській губернії тогочасна промисловість у її повітах була розвинута доволі помірно. У другій половині XIX ст. спостерігався занепад винокуріння. Число відповідних виробництв, з 1852 р. до 1876 р., змінилась з 354 до 86 заводів. З цієї кількості 3, за іншими даними 7 діяли в Переяславському повіті, окрім того, діяв пивоварний завод та два кінних⁷⁴. У цей час на зміну селітроварінню прийшло виробництво цукру, було розвинено птахівництво. У Борисполі та Баришівці населення займалося пошиттям взуття. Крім того, мешканці Борисполя спеціалізувалося на обробці соснових дощок, що завозилися з Чернігівської губернії⁷⁵. Значну увагу населення повіту приділяло розведенню великої рогатої худоби. Її кількість на середину 1870-их рр. у господарствах повіту складала 45 737 голів⁷⁶. У с. Підсінне відбувався видобуток жорнового каменю, навпроти Трахтемирова вище Переяслава зауважено наявність покладів бурштину⁷⁷. На дніпровську пристань поблизу с. Андруші звозилося зерно з Прилуцького, Пирятинського, Лохвицького, Миргородського, Лубенського повітів. На думку дослідників, цей фактор вплинув на збільшення у повітовому місті частини єврейського населення, яка в 70-их рр. XIX ст. становила до 3 000 осіб, тобто третину від загальної кількості мешканців Переяслава. Більшою частка єврейського населення у пропорційному відношенні була лише в Кременчуці⁷⁸.

Уявлення про соціально-економічне життя Переяславського повіту станом на 1885 р. можемо скласти згідно з статистичними даними про кількість дворів та їх мешканців за волосним поділом (табл. 2), а також переліку основних об'єктів соціально-економічної інфраструктури в окремих населених пунктах. Нижче наведемо відомості щодо 15 волостей.

Поселення Баришівської волості

Містечко Баришівка мало 284 двори та 1 321 жителя відповідно, 4 церкви, єврейський молитовний будинок, школу, 8 шинків, 11 лавок, базар, ярмарок, 10 вітряних млинів, круподерню, воскобійний завод. Село Велика Стариця – 207 дворів, 956 мешканців, церкву, 20 вітряних млинів. Село Малая Стариця – 58 дворів, 266 мешканців, церкву, 3 вітряні млини. Деревня Морозовка – 111 дворів, 678 мешканців, шинок, 13 вітряних млинів. Село Остролучча – 321 двір, 1 596 мешканців, 2 церкви, школу, 3 шинки, лавку, 27 вітряних млинів. Деревня Селичевка – 223 двори, 1 317 мешканців, 2 шинки, лавку, 23 вітряні млини. Село Селище – 262 двори, 1 396 мешканців, церкву, 2 шинки, лавку, 54 вітряні млини, маслобійний завод. Село Сулимівка – 97 дворів, 513 мешканців, церкву, шинок, 3 вітряні млини⁷⁹.

Поселення Березанської волості

Містечко Березань мало 796 дворів з населенням 5 194 мешканці, 2 церкви, єврейський молитовний будинок, школу, 10 шинків, 7 лавок, базар, 42 вітряні млини, селітроварний завод. Деревня Леляки – 120 дворів, 953 мешканці, шинок, 20 вітряних млинів. Село Паришків – 122 двори, 944 мешканці, церкву, 20 вітряних млинів, маслобійний завод. Село Семенівка – 278 дворів, 2 019 мешканців, церкву, 2 шинки, 33 вітряні млини⁸⁰.

⁷⁴ Там само. С. 69–70, 146.

⁷⁵ Там само. С. 144–145.

⁷⁶ Списки населенных мест Российской Империи. Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб, 1862. С. XXVI; Богданович А. В. Сборник сведений по Полтавской губернии. Полтава. 1877. С. 146.

⁷⁷ Списки населенных мест Российской Империи. Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб, 1862. С. VIII, XI.

⁷⁸ Богданович А. В. Сборник сведений по Полтавской губернии. Полтава. 1877. С. 146.

⁷⁹ Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. III.: Губернии Малороссийские и юго-западные. Спб. 1885. С. 77.

⁸⁰ Там само. С. 77–78.

Поселення Бориспільської волості

Містечко Бориспіль мало 1 152 двори з населенням 5 540 мешканців, 5 церков, 2 єврейські молитовні будинки, школу, богадільню, аптеку, поштову станцію, 4 постійні двори, 24 шинки. 64 лавки, базар (понеділок, п'ятниця), 4 ярмарки, винокурний завод. Село Іванків – 428 дворів, 2 144 мешканця, 2 церкви, 4 шинки, лавку, 21 вітряний млин. Деревня Кучаків – 62 двори, 390 мешканців, школу, шинок, 5 вітряних млинів, винокурний завод. Село Семківка – 182 двори, 864 мешканця, церкву, шинок, 17 вітряних млинів⁸¹.

Поселення Войтівської волості

Село Войтово мало 382 двори з населенням 1 758 мешканців, церкву, школу, 2 шинки, 3 лавки, 1 водяний млин, 27 вітряних млинів, 2 маслобійні заводи. Містечко Великий Круполь – 232 двори, 1 107 мешканців, церкву, 2 шинки, 5 ярмарків, 37 вітряних млинів, маслобійний завод. Село Лукаші – 264 двори, 1 351 мешканця, церкву, 64 вітряні млини. Село Лук'янівка – 192 двори, 972 мешканці, церкву, 2 шинки, 26 вітряних млинів, винокурний завод. Деревня Малий Круполь – 168 дворів, 700 мешканців, шинок, 17 вітряних млинів, маслобійний завод. Село Рудницьке – 157 дворів, 794 мешканці, церкву, 25 вітряних млинів. Деревня Софіївка – 100 дворів, 553 мешканці, шинок, 9 вітряних млинів. Село Усовка – 379 дворів, 1 736 мешканців, церква, 2 шинки, 56 вітряних млинів⁸².

Поселення Вороньківської волості

Містечко Вороньків мало 634 двори з населенням 4 837 мешканців, 2 церкви, єврейський молитовний будинок, школу, постійний двір, 8 шинків, 9 лавок, 2 ярмарки, 4 кзн. (?), 72 вітряні млини, 11 маслобійних заводів. За 8 верст від населеного пункту розташовувалась лікарня та цукровий завод. Село Кийлів – 90 дворів, 778 мешканців, церкву, шинок, 3 водяних, 6 вітряних млинів. Деревня Проців – 99 дворів, 669 мешканців, 2 шинки, 7 водяних, 9 вітряних млинів. Село Рудяків – 113 дворів, 1 283 мешканці, церкву, школу, 2 шинки, 8 водяних млинів, 2 вітряні млини, винокурний завод (недіючий). Село Сальков – 18 дворів, 128 мешканців, церкву, шинок. Деревня – 123 двори, 803 мешканці, шинок, 2 водяні млини, вітряний млин⁸³.

Поселення Дем'янецької волості

Село Дем'янці мало 325 дворів, 1 928 мешканців, церкву, школу, шинок, 29 вітряних млинів, маслобійний завод, за 4 версти розташовано цегельний завод. Село Борисівка – 25 дворів, 133 мешканці, церкву, 3 вітряні млини. Село Вовчків – 150 дворів, 847 мешканців, церкву, 21 вітряний млин. Село Гайшин – 126 дворів, 840 мешканців, церкву, шинок, 13 вітряних млинів. Деревня Гланишів – 131 двір, 690 мешканців, шинок, 20 вітряних млинів. Село Пристром – 237 дворів, 1 374 мешканців, церкву, школу, шинок, 27 вітряних млинів. Село Стовп'яги – 124 двори, 510 жителів, церкву, шинок, 8 вітряних млинів. Село Харківці – 175 дворів, 816 мешканців, церкву, шинок, 20 вітряних млинів⁸⁴.

Поселення Ковалинської волості

Село Ковалин мало 226 дворів з населенням 1 081 мешканець, церкву, земську поштову станцію, 3 шинки, лавку, 18 вітряних млинів. Село Гусинці – 89 дворів, 416 мешканців, церкву, школу, шинок, 6 водяних млинів. Село Дівички – 133 двори, 654 мешканців, церкву, шинок, 11 вітряних млинів. Село Єрковці – 466 дворів, 2 396 мешканців, церкву, земську поштову станцію, 3 шинки, 2 лавки, 54 вітряні млини. Село Кальне – 74 двори, 347 мешканці, церкву, 4 водяні млини. Село Підсінне – 128 дворів, 624 мешканці, церкву, шинок, 3 водяні млини. Село Сошників – 256 дворів, 1 150 мешканців, церкву, 3 шинки, 4 лавки, 26 вітряних млинів. Село Ячники – 120 дворів, 696 мешканців, церкву, 2 шинки, паровий млин, 4 водяні млини, маслобійний завод⁸⁵.

⁸¹ Там само. С. 78.

⁸² Там само.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

Поселення Лехнівської волості

Село Лихнівка мало 268 дворів, 1 430 мешканців, церкву, школу, 4 шинки, лавку, 47 вітряних млинів. Хутір Жуківка – 104 двори, 599 мешканців, 7 вітряних млинів. Село Корніївка – 243 двори, 1 272 мешканці, церкву, шинок, 50 вітряних млинів, маслобійний завод. Село Мала Березівка – 184 двори, 990 мешканців, церкву, шинок, 33 вітряні млини. Село Недра – 267 дворів, 1 414 мешканців, церкву, 3 шинки, 37 вітряних млинів. Село Пилипчичі – 154 двори, 747 мешканців, церкву, шинок, 17 вітряних млинів. Село Покровське – 71 двір, 385 мешканців, церкву, шинок, 8 вітряних млинів. Село Черевки – 330 дворів, 1 622 мешканці, церкву, 2 шинки, лавку, базар (по середах), 3 ярмарки, 49 вітряних млинів. Деревня Ярешки – 147 дворів, 810 мешканців, шинок, 21 вітряний млин⁸⁶.

Поселення Переяславської волості

До маєтностей волості належали архієрейський замський будинок з церквою та водяним млином у 8 верстах від Переяслава та цегляний завод у 6 верстах. Село Андруші мало 138 дворів, 675 мешканців, церкву, школу. Село Велика Каратуль – 309 дворів, 1 520 мешканців, церкву, 3 шинки, кзн. (?), 22 вітряні млини. Деревня Воскресінське – 100 дворів, 520 мешканців, 3 вітряні млини. Село В'юнище – 170 дворів, 850 мешканців, церкву, вітряний млин. Село Козинці – 86 дворів, 420 мешканців, церкву, шинок, маслобійний завод, Село Мала Каратуль – 196 дворів, 1 062 мешканці, церкву, 2 шинки, лавку, 15 вітряних млинів⁸⁷.

Поселення Помокельської волості

Село Помоклі мало 631 двір, 3 445 мешканців, церкву, 4 шинки, лавку, 101 вітряний млин. Село Виповзки – 181 двір, 924 мешканці, церкву, шинок, 31 вітряний млин. Село Дениси – 218 дворів, 1 093 мешканці, церкву, шинок, 40 вітряних млинів. Село Соснова – 339 дворів, 1 847 мешканців, церкву, 45 вітряних млинів. Село Строкова – 193 двори, 981 мешканця, церкву, 2 шинки, 28 вітряних млинів⁸⁸.

Поселення Рогозівської волості

Село Рогозів мало 470 дворів, 2 285 мешканців, церкву, школу, 4 постійні двори, 8 шинків, 3 лавки, 43 вітряні млини. Село Глибоке – 333 двори, 1 511 мешканців, церкву, 3 шинки, лавку, 36 вітряних млинів. Село Любарці – 558 дворів, 3 247 мешканців, церкву, школу, шинок, 4 лавки, 54 вітряні млини. Село Старе Краснопілля – 434 двори, 2 076 мешканців, 2 церкви, єврейський молитовний будинок, школу, лікарню, 11 шинків, 12 лавок, 40 вітряних млинів, цегляний завод, цукровий завод⁸⁹.

Поселення Скопецької волості

Село Скопці мало 618 дворів, 3 267 мешканців, церкву, школу, земську поштову станцію, 5 шинків, 5 лавок, 39 вітряних млинів, 2 маслобійні заводи. Село Бзов – 177 дворів, 930 мешканців, церкву, шинок, 18 вітряних млинів. Село Борщів – 93 двори, 503 мешканці, церкву, 5 вітряків. Село Войтівці – 425 дворів, 2 254 мешканці, церкву, школу, 4 шинки, 41 вітряк. Деревня Волошинівка – 106 дворів, 554 мешканці, шинок, 7 вітряних млинів. Село Мазінки – 161 двір, 841 мешканець, церкву, шинок, вітряний млин. Село Масковці – 164 двори, 848 мешканців, церкву, 2 шинки, 4 вітряні млини⁹⁰.

Поселення Студениківської волості

Село Студеники мало 298 дворів, 1 772 мешканці, церкву, школу, 3 шинки, лавку, 2 ярмарки, 41 вітряний млин, круподерку. У 2 верстах від села знаходилася поштова станція. Хутір Засупоївський – 102 двори, 589 мешканців, 13 вітряних млинів, кінний завод. Село Козлів – 386 дворів, 2 378 мешканців, церкву, школу, шинок, 33 вітряні млини. Деревня

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само. С. 78–79.

⁸⁸ Там само. С. 79.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

Кулябівка – 95 дворів, 597 мешканців, шинок, 18 вітряних млинів. Село Панфили – 208 дворів, 1 240 мешканців, церкву, шинок, 53 вітряні млини⁹¹.

Поселення Ташанської волості

Село Ташань мало 205 дворів, 1 061 мешканця, церкву, школу, 3 шинки, 8 лавок, ярмарку, 2 водяні млини, 3 вітряні млини. За пів версти – церковне кладовище. Село Вергуни (Середні Пологи) – 438 дворів, 2 456 мешканців, церкву, школу, шинок, 2 лавки, 48 вітряних млинів. Село Горбані – 158 дворів, 1 012 мешканців, церкву, шинок, 23 вітряні млини. Село Деревня Натягайлівка (Пологи) – 87 дворів, 507 мешканців, шинок, 17 вітряних млинів. Село Положаї – 118 дворів, 596 жителів, церкву, шинок, 15 вітряних млинів. Село Чопилки – 154 двори, 801 житель, церкву, 2 шинки, 14 вітряних млинів. Село Чобітьки (Малиє Пологи) – 173 двори, 963 мешканці, церкву, 15 вітряних млинів⁹².

Поселення Хоцьківської волості

Село Хоцьки – 391 двір, 1 930 мешканців, церква, єврейський молитовний будинок, школа, поштова станція, постійний двір, 8 шинків, 6 лавок, 4 ярмарки, 32 вітряні млини. В 3-ох верстах розташовувався винокурний завод, в 6-ти верстах пристань. Село Войнинці – 261 двір, 1 418 мешканців, церкву, шинок, 39 вітряних млинів. Село Комарівка – 69 дворів, 336 мешканців, церква, 2 шинки, 2 вітряні млини. Село Лецьки – 234 двори, 1 080 мешканців, церкву, 37 вітряних млини. Село Пологи-Яненки – 487 дворів, 2 570 мешканців, церкву, школу, 3 шинки, 2 лавки, 37 вітряних млинів. Село Циблі – 310 дворів, 1 520 мешканців, церква, шинок, 25 вітряків⁹³.

У 1890 р., за даними центрального статистичного комітету, Міністерство внутрішніх справ Російської імперії в 15 волостях Переяславського повіту нараховувалося 146 населених пункти з кількістю 28 544 двори, у яких проживало 152 197 осіб, з них 75 515 чоловіки та 76 682 жінки⁹⁴.

Певну цікавість становлять міграційні рухи населення досліджуваної території. Щодо цього наведемо дані за період 1894–1900 рр. За цей час з Переяславського повіту виселилося 14 775 осіб або 2 394 родини. 3-поміж повітів Полтавської губернії цей показник був найбільшим. Для прикладу, найменшою була міграція мешканців у Константиноградському повіті – 4 331 особа (765 родин)⁹⁵. Загалом за вказаний час губернію залишили 124 612 осіб (19 948 родин). Цікавим є той факт, що у 1894 р. з Переяславського повіту виїхало 5,73 відсотків сільського населення. У подальші роки до 1900 р. включно, ця цифра була значно меншою – від 1,3 до 0,03 відсотків⁹⁶.

За роками та напрямками виселень на Переяславщині маємо наступну картину. У 1894 р. до Південно-Усурійського краю виїхала 81 особа (13 родин), до Амурської області – 9 511 осіб (1495 родин), до Алтайського гірського округу – 71 особа (12 родин), до губерній Європейської частини Росії – 526 (88 родин), до Сибіру – 11 осіб (2 родини). Загалом цього року повіт полишили 10 200 осіб (1610 родин)⁹⁷. Показники виселень з Переяславського повіту за наступні шість років (1895–1900 рр.) виглядали наступним чином: до Південно-Усурійського краю виїхали 112 осіб (13 родин), до Амурської області – 1 394 особи (243 родини), до Алтайського гірського округу – 49 (12 родин), до губерній Європейської частини

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Волости и гмины 1890 года. XXXIII. Польавская губерния. СПб. 1890. С. 10.

⁹⁵ Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 января 1901 года. Выпуск 2 (1894–1901). Полтава. 1905. С. 57–58.

⁹⁶ Там само. С. 83.

⁹⁷ Там само. Розділ «Таблиці». С. 1. [Нумерація розділу].

Росії – 355 осіб (69 родин), до Сибіру – 3 012 осіб (509 родини), також у 1900 р. 100 осіб (15 родин) вибули у невідомому напрямку⁹⁸.

Однією з очевидних причин щодо переселення міг виступати брак сільськогосподарської землі, а також чисельність родин. Так, у Переяславському повіті за переписом, здійсненим у 1882–1889 рр., середня кількість членів однієї родини становила 5,4 особи прохання щодо переселень подавали родини з середньою кількістю 7,4 осіб, у родинях, що фактично виїхали в період 1894–1900 рр. цей показник становив 6,2 особи (десяте місце з п'ятнадцяти повітів губернії)⁹⁹. Цей показник для тих, хто виїхав з повіту за період з 1877–1900 рр. був 6,0¹⁰⁰. Незважаючи на виселення, відбувалося загальне поступове збільшення чисельності мешканців повіту за рахунок народжуваності.

Кількість мешканців Переяславського повіту станом на 1900 р. складала 182 276 осіб¹⁰¹. На 1 січня 1911 р. Переяславський повіт мав кількість населення 239,5 тис. осіб та площу 3 595 верст². На той час у Переяславі проживало 16 647 мешканців¹⁰². Загальна кількісних населення Переяславського повіту упродовж його існування зросла більш як у двічі (табл. 3).

Внаслідок адміністративних змін, що відбулися через розпад Російської імперії, утворився Переяславський район. З 1 серпня 1925 р. було скасовано губернії¹⁰³. Переяславщину віднесено до сфери підпорядкування Києва. В адміністративному відношенні Переяславський район, що входив до Київської округи, складався з 1 селищної та 37 сільських рад, до яких входило 66 населених пунктів. Загальна кількість населення в ньому становила 80 525 осіб. З них у Переяславі проживало 12 206¹⁰⁴. За даними на кінець 1926 р., населених пунктів було 70, з них 1 місто, 1 передмістя, 39 сіл, 29 хуторів. Загальна кількість населення – 78 739¹⁰⁵. За кількістю населених пунктів та жителів приписаних до сільрад маємо такі відомості: Андрушівська с. р. – 2 населені пункти (1 290 осіб), Бабачицька с. р. – 5 (929), Велико-Каратувльська – 3 (3 210), Виповзька – 1 (1 387), Віненська – 1 (1 925), Вовчківська – 1 (1 538), Воскресінська – 1 (757), В'юнищинська – 2 (1 463), Гайшинська 3 (1 506), Гланишівська – 2 (984), Городищинська – 1 (726), Дем'янська – 1 (2 636), Денисівська – 1 (1 680), Зарубинська – 2 (993), Засупоївська – 1 (1 146), Каранська – 3 (987), Козинецька – 2 (1 067), Козлівська – 2 (3 388), Кулябівська – 2 (1 312), Лецьківська – 2 (1 778), Мало-Каратувльська – 1 (1 556), Панфілівська – 1 (2 056), Підварська – 2 (3 781), Полого-Вергунівська 1 (3 599), Полого-Чобітьківська – 2 (1 884), Положаївська – 1 (1 077), Помокельська – 3 (5 426), Пристрімська – 1 (2 245), Самково-Долинська 1 – (602), Соснівська – 1 (2 456), Стовп'яцька – 4 (1 602), Строківська – 2 (1 904), Студеницька – 2 (2 936), Ташанська – 1 (1 954), Трахтомирівська – 2 (1 179), Харківецька – 1 (1 356), Цибельська 1 – (2 004)¹⁰⁶.

Сподіваємося, що новітньому періоду історії Переяславщини в контексті соціально-географічних студій буде присвячено майбутні дослідження. Зауважимо, що представлений

⁹⁸ Там само. Розділ «Таблиці». С. 1–3. [Нумерація розділу]; Більш детальні відомості щодо переселення мешканців шістнадцяти волостей Переяславського повіту за 1899 р. розкрито у таблиці XXII (С. 128–129) та за 1900 р. у таблиці XXIII (С. 158–159) цього видання.

⁹⁹ Там само. С. 91.

¹⁰⁰ Там само. С. 90.

¹⁰¹ Там само. Розділ «Таблиці». С. 7. [Нумерація розділу].

¹⁰² Россия. Географическое описание Российской Империи по губерниям и областям с географическими картами / [ред. А. Е. Рябченко]. СПб. 1913. С. 144.

¹⁰³ Нагайко Т. Ю. Просторово-часові критерії історико-краєзнавчих досліджень: Переяславщина. Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу [м. Переяслав-Хмельницький] 31 травня 2018 р. [Упорядник: С. М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 61.

¹⁰⁴ Список поселень Київської округи. / Київський Окружний виконавчий комітет робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. К., 1926. С. 43–45.

¹⁰⁵ Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 17 грудня 1926 року. К. 1927. С. 53–56.

¹⁰⁶ Список поселень Київської округи / Київський Окружний виконавчий комітет робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. К. 1926. С. 43–45.

вище огляд не претендує на вичерпність, а лише окреслює ті аспекти, що потребують більш глибокого та детального аналізу. Окрім того, маємо констатувати, що за мету цієї праці ставився саме її оглядовий характер. Подальше комплексне розкриття теми потребує виявлення та аналізу нових даних: економічних, географічних, статистично-демографічних відомостей, а також застосування міждисциплінарних підходів. Залучення ширшого кола джерел у подальшому дозволить більш якісно розглянути як окремі хронологічні періоди, так і сфокусуватися на конкретних тематичних аспектах, пов'язаних з соціальним та адміністративним розвитком регіону.

Taras Nahayko
(Pereiaslav)

**HISTORICAL DEVELOPMENT OF PEREIASLAV REGION:
SOCIAL AND GEOGRAPHICAL ASPECT**

The article considers some aspects of the historical development of Pereiaslav region. The author provides demographic and statistical and other information about the population of the region.

Keywords: *Pereiaslav region, population, administrative formations, development of the region.*

Таблиця 1. Склад Яготинської сотні Переяславського полку станом на 1723 р.¹⁰⁷

№	Назва	Адмін. статус	Кількість дворів	Курінь	Переважаюче населення	
					Козаки	Посполиті
1.	Безуглівка	село	34		–	+
2.	Березанка	село	21	Війтовецький	<	>
3.	Бирлівка	деревня	19		–	+
4.	<i>Війтівці</i> ¹⁰⁸	село	68	Війтовецький	>	<
5.	Годунівка	село	26		–	+
6.	Городище	село	Немає відомостей ¹⁰⁹		–	+
7.	<i>Дениси</i>	село	117	Денисівський	>	<
8.	Журавка	слободка	16	Капустинський	<	>
9.	<i>Капустинці</i>	село	111	Капустинський	>	<
10.	Коломійці	село	19		–	+
11.	<i>Лісняки</i>	село	77	Лісняківський	>	<
12.	Лизогубовка	слободка	12		–	+
13.	<i>Нечипорівка</i>	село	63	Нечипорівський	>	<
14.	<i>Панфили</i>	село	61	Панфілівський	>	<
15.	Положаї	село	28	Денисівський	+	–
16.	Плужники	деревня	40		<	>
17.	Семенівка	деревня	40		–	+
18.	Слободка над Чумгаком Кантакузіної	слободка	9		–	+
19.	<i>Соснова</i>	село	73	Соснівський	>	<
20.	<i>Студеники</i>	село	69	Студеницький	>	<
21.	Фарбовано	слободка	7		–	+
22.	Хутір над Чумгаком Томари	хутір	10		–	+
23.	<i>Черевки</i>	село	52	Черевківський	>	<
24.	<i>Яготин</i>	містечко	147	Яготинський	>	<

К-ть дворів – понад 1 119.
К-ть куренів – 10.
Кількість населених пунктів з переважанням козацького населення – 11, з них кількість населених пунктів без посполитого населення – 1.
Кількість населених пунктів з переважанням посполитого населення – 13, з них кількість населених пунктів без козацького населення – 10.

¹⁰⁷ Таблицю складено на основі тексту статті: Козубенко К. І. Яготинська сотня за даними ревізії 1723 р. / К. І. Козубенко // Записки Полтавського ІНО [Інститут народної освіти]. – Полтава, 1925/1926. – Т. III. – С. 217–223. При її написанні автор послуговувався «знімком ревізії 1723 р. по Яготинській сотні Переяславського полку», що зберігався у матеріалах Полтавського окружного архіву та входив до комплексу документів відомого як «Яготинський архів Рєпніна» (справа ч. 220). Документ не зберігся.

¹⁰⁸ Тут і далі курсивом позначено курінні населені пункти.

¹⁰⁹ Щодо населення вказано про 9 тяглих посполитих.

Таблиця 2. Кількість поселень, дворів та мешканців у волостях Переяславського повіту на 1885 р.¹¹⁰

№	Назва волості	К-ть поселень	Кількість дворів	Заг. к-ть мешканців	Чоловіче населення	Жіноче населення
1.	Баришівська	12	1 896	10 283	4 948	5 335
2.	Березанська	7	1 414	10 243	5 083	5 160
3.	Бориспільська	13	1 908	9 987	4 977	5 010
4.	Войтівська	9	1 877	9 416	4 669	4 747
5.	Вороньківська	9	1 227	9 808	4 406	5 402
6.	Дем'янецька	17	1 387	8 244	4 007	4 237
7.	Ковалинська	10	1 632	8 228	4 054	4 174
8.	Лехнівська	13	1 896	10 546	5 212	5 334
9.	Переяславська	22	1 637	9 131	4 439	4 692
10.	Помокельська	6	1 564	8 656	4 147	4 509
11.	Рогозівська	4	1 795	9 547	4 671	4 876
12.	Скопецька	7	1 745	9 707	4 835	4 872
13.	Студениківська	7	1 204	7 202	3 522	3 680
14.	Ташнська	8	1 334	7 715	3 756	3 959
15.	Хоцьківська	10	1 781	9 851	4 754	5 097
Загалом:		154	24 297	138 564	67 480	71 084

Таблиця 3. Кількість населення Переяславського повіту з 1810 р. по 1911 р.

Роки	1810	1835	1848	1859	1877	1885	1890	1900	1911
К-ть	110 000	105 599	113 459	108 882	154 870	138 564	152 197	182 276	239.500

¹¹⁰ Таблицю складено за виданням: *Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. III.: Губернии Малороссийские и юго-западные. Спб. 1885. С. 44–45.*

УДК 911.3:930.1(477.41)"1569/71"

Андрій Блануца
(Київ)**«ГЕОГРАФІЯ» КНИГИ №270 ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ 1569–1571 РР.**

Вперше публікується географічний покажчик книги № 270 Литовської метрики 1567–1571 рр. за оригіналом, що зберігається у Російському державному архів давніх актів у фонді 389 («Литовська метрика», од. зб. 270).

Ключові слова: Литовська метрика, географічний покажчик, документ, повіт.

Книга № 270 Литовської метрики, у якій міститься 38 документів у хронологічному проміжку за 1569–1571 рр., зберігає цінну інформацію про підготовку до Вального сейму Речі Посполитої у 1572 р. останнього з династії Ягеллонів великого князя литовського і короля польського Сигізмунда II Августа.

Більшість документів являють собою інструкції великого князя литовського і короля польського Сигізмунда II Августа, розіслані обраним у повітах послам на Вальний сейм Речі Посполитої 1572 р. Інструкція містить «науку» короля послам, а також детальний опис поточної міжнародної політики ВКЛ.

Які ж територіальні і географічні одиниці зустрічаються у документації цієї книги? По-перше, тут охоплено територіально-адміністративні одиниці ВКЛ, по-друге, історичні назви земель. Для унаочнення наведемо географічний покажчик книги.

У підготовці покажчика до уваги взято не суто географічні назви, а й географічна прив'язка до посад, наприклад, мінський – воєвода, каштелян, староста. Також указані територіально адміністративні одиниці, наприклад, Київська та Волинська землі.

Географічний покажчик¹**Б**

Бельский, пан 8, 9, 10, 11, 12

Берестейский

– воєвода 20, 33

– каштелян 20

– повет 28, 33

– староста 15, 30

Борисовский, державца 2, 15

Браславль 3, 33

Браславский

– повет 3, 18, 23, 28

– подстароста 3

– староста 3, 8, 9, 10, 11, 12

В

¹ *Российский государственный архив древних актов. Ф. 389.. Оп. 1. Спр. 270. [Литовская метрика (Литовская великокняжеская и Польская королевская канцелярии), гг. Венден, Вильна, Варшава].*

- Варшава, 2–35
 Варшавський, сейм 5, 16
 Великое князство Литовськое 1–3, 12, 13, 15–34
 Вижунь, именьє 8–12
 Виленская, земля 2, 17
 Виленские, воеводичи 12, 13, 28, 34
 Виленский
 – бискуп 2, 9, 15, 17, 18, 19, 23, 26, 27, 28, 31, 32, 33
 – воевода 2, 15, 17, 18, 19, 23, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34
 – пан 17, 18, 19, 23, 26, 27, 31, 32, 33
 – повет 28
 – соймик 2, 23
 – тивун 8, 9, 10
 Виленское, воеводство 2, 18, 27, 32
 Вилкомир 11, 33
 Вилкомирский, повет 8, 9, 10, 11, 12, 18, 23, 28
 Вильня, Вилея (Вильно) 2, 11, 15, 17, 18, 23, 27, 32, 33
 Витебск 33
 Витебский
 – воевода 20, 33
 – кашталян 20
 – повет 28
 Витебская, воеводина 9, 10, 11, 12
 Возники, имение 9
 Волинская, земля 16
 Волковский, повет 28, 29, 33
 Воротнево, имение 9, 10
Г
 Гданск (Кгданск) 16, 19, 20
 Гданский (кгданский), порт 20
 Городенский
 – повет 28
 – староста 2
 Городок 33
Д
 Дексьняны, именьє 9, 10
 Дирвянская, волость 15
 Дорогицкий, староста 8, 9, 10, 11, 12
 Дубина, имение 9, 10
Е
 Ельбенг (Ельбинк) 16, 19, 20
Ж
 Жобринь, имение 9, 10
 Жомойтская, земля 15, 28
 Жомойтский

- бискуп 20, 33
- кашталян 20
- староста 15, 16, 19, 26, 28, 31, 33

Жомойтя 33

И

Инфлинты (Лифлянты) 16, 19, 20

Инфлянтская (Лифлянтская), земля 15, 16, 19, 20

К

Каменецкая, пани 12, 13, 28, 34

Каменецкий

– державца 12, 13, 14

– каштелян 12, 28, 34

Камень, имение 9, 10

Киевская, земля 16

Кньшин 4

Кобринский, староста 15, 30

Ковно 33

Ковенский

– повет 28, 30

– староста 15

Корона (Коруна) Польская 1, 2, 3, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 27, 31, 32

Косоивское, имение 35

Кривичи Великие, имение 9, 10

Кривичи Малые, имение 9, 10

Л

Лида 33

Лидский

– повет 18, 23, 28

– староста 2, 15

Любельский

– каштелян 35

– пан 35

– сейм 16

Люблин 1

М

Марковский, державца 15

Медники 18

Менск 10, 33

Менский

– воевода 12, 13, 14, 20, 33

– кашталян 20

– повет 9, 10, 11, 12, 28

– подстароста 9

– староста 9, 12, 13, 14

– суд земский 9, 10, 11, 12

- Мыша 15
Могилевский, староста 2
Мозыр 33
Мозырский
– повет 28
– староста 2, 15
Москва 16
Московский
– порт 16
– цесарь 16
Мстиславль 15, 33
Мстиславский
– воевода 3, 8, 9, 10, 11, 12, 20, 33
– каштелян 20
– повет 15, 28
– подстароста 15
– староста 15
Мядельский, державца 15
- Н**
Нарва 16
Немецкие, княжата 16
Немецкий, мистр 16, 20
Новгородок 14, 28, 33
Новгородская, воеводина 12, 13, 14
Новгородские
– врядники земские 28
– суди земские 28
Новгородский
– воевода 20, 33
– воеводич 28
– каштелян 20
– повет 14, 28, 29
Новгородское, воеводство 14, 28, 29
- О**
Орша 33
Оршанский, повет 28
Ошменские, врядники земские, 12, 13, 28, 34
Ошменский, повет 12, 13, 23, 28, 34
Ошмены (Ошмяны) 18, 33
- П**
Пенянский, державца 15
Перекопский, царь 16, 19
Пинск 33
Пинский, повет 28
Плотельський, державца 15

Подолье 16

Подольская, земля 16

Подляский, воевода 8, 9, 10, 11, 12

Полоцкая, земля 28, 33

Полоцкий

– воевода 9, 10, 11, 12, 20, 33

– каштелян 20

Польша 16, 26

Прусские

– земли 16, 19, 20

– места 19

Пуцка, порт 16

Р

Речицкий, повет 28, 33

Речь Посполитая 2, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 29, 31, 32

Реша 16

Рига (Рыга) 16, 19, 20

Русский, воевода 31

С

Седмикгородская, земля 16

Слоним 29, 33

Слонимский

– повет 29, 35

– суд гродский 12, 13, 14

– суд земский 35

Смоленский

– воевода 20, 33

– каштелян 20

Сомиляшки 30

Спиская, земля 16

Станьковъ, имение 9, 10

Т

Тавр, замок 16

Тельшовский, державца 15

Торунь 16, 19, 20

Троки 33

Троцкий

– воевода 19, 26, 28, 30, 31, 33

– воеводич 9, 10, 19

– пан 19, 26, 28, 31, 33

– повет 28

Троцкое, воеводство 30

У

Украинные, замки 16

Упита 33

Упитский, повет 28

Уша, р. 14, 28

Ушпольский, державца 15

Х

Холхло, имение в Менском повете 9, 10, 11, 12

Ш

Шилова 15

Щ

Щетин 16

Щетинская, угода 16

Я

Яродь, замок 9, 10, 11, 12

Andrii Blanutsa
(Kyiv)

«GEOGRAPHY» OF THE BOOK № 270 OF THE LITHUANIAN METRIC 1569–1571

For the first time, a geographical index of the book № 270 of the Lithuanian Metrics of 1567–1571 is published according to the original, which is kept in the Russian State Archive of Ancient Acts in the fund 389 (Lithuanian Metrics, collection 270).

Keywords: *Lithuanian metric, geographical index, document, county.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білинський Олег – асистент кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат історичних наук.

Блануца Андрій – старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук.

Бончковський Олександр – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Борисов Артем – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Вовкодав Сергій – старший науковий співробітник Музею космосу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Герасименко Наталія – професор кафедри землезнавства та геоморфології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор географічних наук.

Гонца Федір – старший викладач кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Горбовий Олександр – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Жам Олена – провідний науковий співробітник Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», кандидат історичних наук.

Колибенко Олександр – заступник генерального директора з науково-методичної роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», кандидат історичних наук.

Колибенко Олена – доцент кафедри історії та культури України Університету Григорія Сковороди в Переяславі, кандидат історичних наук.

Костюк Наталія – молодший науковий співробітник науково-дослідного сектора «Музей кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Лоха В'ячеслав – керівник навчально-наукового центру генеалогічних досліджень та історичної регіоналістики Університету Григорія Сковороди в Переяславі, кандидат історичних наук.

Нагайко Тарас – завідувач науково-дослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», кандидат історичних наук.

Прядко Олександр – завідувач науково-дослідного сектора «Археологічна експедиція» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», кандидат історичних наук.

Сиволап Михайло – директор Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини.

Тетеря Світлана – завідувач науково-дослідного сектора «Музей кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Наукове видання

Простір в історичних дослідженнях: зб. наук. ст. / упоряд. С. М. Вовкодав. Переяслав – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2020. Вип. 1. 128 с.

Редакційна колегія може не поділяти фахову думку авторів публікацій та залишає за собою право редагувати та скорочувати надані тексти. Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на це видання. Відповідальність за достовірність поданої інформації несуть автори матеріалів.

Адреса редакції:

вул. Т. Шевченка, 8, м. Переяслав,
Київська область, 08400
Тел. +38 (04567) 5-41-03
E-mail: niez.pereyaslav@gmail.com

Упорядник: С. М. Вовкодав

Літературна корекція: К. М. Нагайко

Верстка та дизайн: С. М. Вовкодав

Підписано до друку 28.05.2020 р. Формат 60x84/8
Наклад 30. Ум. друк. арк. 4.5
Віддруковано ТОВ «Друкарня «Рута»
м. Кам'янець-Подільський, вул. Руслана Коношенка, 1
Тел. (03849) 4-22-50; drukruta@ukr.net
Свідоцтво ДК № 4060 від 29.04.2011 р.

